

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 3(20)/2021

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2021

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2021

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pignonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 10,22, ark. druk. 10,125, zlec. red. 118/2021
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

JAN PEZDA

Tourism. Retrotopian Time-Travel (part two) 5

KATARZYNA ZIELIŃSKA

O potrzebie badań lokalnych pogranicza na przykładzie Babimojszczyzny w XX wieku 21

BARTOSZ PASTERSKI

Ośrodki zdrowia jako ogniwo publicznej służby zdrowia w Drugiej Rzeczypospolitej 41

KRZYSZTOF A. TOCHMAN

Zapomniany kurier do Delegatury Rządu. Ppor. Napoleon Segieda „Wera” (1908–1991) 55

ARKADIUSZ MACHNIAK

Dyplomata. Żołnierz. Literat. Hrabia Franciszek Xawery Puśłowski w świetle dokumentów komunistycznego aparatu represji 78

JANUSZ KALIŃSKI

Węgiel w polsko-radzieckich stosunkach gospodarczych 93

JOANNA JAROSZYK

Nationalisation and Reprivatisation of Forests in Poland after World War II 113

DARYNA KHARUK

Wpływ Euromajdanu i Rewolucji Godności na tworzenie nowych mediów na Ukrainie 127

AGNIESZKA ZIOMEK

Developing digital skills in Economy 4.0 143

Jan Pezda¹

Tourism. Retrotopian Time-Travel (part two)²

Abstract

The study historicizes the phenomenon of tourism as a purely modern variety of the mobility of which inner morphology began taking form at the turn of the 19th centuries. First, the study draws on the innovative approach of Hasso Spode, historian of mentality, who has a profound influence over contemporary research of the history of tourism in German historiography. Using his theoretical framing, the study discloses how travel that, from the late 18th century, had been a diverse set of motives, experiences, ideas and practices, started to be cemented by a psychomental foundation: the tourist gaze. Then, the study interprets tourism as the product of spatialization of time and temporalization of space. Finally, the article, using Zygmunt Bauman's theoretical conception of "retrotopia", clips today's form of tourism together with its primordial form and leads to a conclusion that the tourism as a controversial phenomenon of modern times is endowed with human nostalgia, romance, a never-ending desire for authenticity as well as an eternal obsession with the idea of "progress" encompassing also utopian notions.

Key words: Tourism, Time, Travel, Mobility, Hasso Spode

Travels to the past: mountains, sea, countryside and ruins

Tourists enthralled by the past naturally recruited mainly from the followers of Rousseau's thought; people sympathizing with the critics of modernization, civilization processes, and enemies of the expanding

¹ Mgr. Jan Pezda, postgraduate, University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of History, Reální 5, 701 03 Ostrava, email: honza.pezda@seznam.cz; nr ORCID ID: 0000-0001-6604-686X.

² This text is an output of the internal grant project SGS01/FF/2019 *Economic and Social History of Selected Moravian and Silesian Localities in the 18th to 20th Centuries II* [Ekonomické a sociální dějiny vybraných lokalit Moravy a Slezska v 18. až 20. století II.] at the Faculty of Arts, University of Ostrava.

industry as the destroyer of the natural landscape. According to their spiritual father, the safety and well-being brought by the absolutist state but also the new forms of social organization, political institutions, science and technology were redeemed by suppressing natural human behaviour, which was thought to lead to boundless pretence and hypocrisy. Rousseau highlighted egoism and freedom as virtues suppressed in the man living in a civilized and modernizing society, and so the key to human happiness was sought in the past, which, as we know, lingered far from the noble courts and cities, lost in remote peripheries – in the tourist paradise, where it was possible to see the disappearing “old”, “free”, “healthy” and “genuine” nature (Spode 2016b: 55; Spode 2017: 144; Spode 2008: 298–299). While science and technology, which “alienated” man from his nature, were trying, in their blindness, to penetrate the mysteries of human existence, the original early freedom, truthfulness and purity were “still” within one’s reach – in nature and history. But who were, in fact, the first refugees from the intrusive civilization and the power of its machines, institutions and artificial social relations? Where did these first tourists, with their nostalgic visions, head to and what mental transformation did they undergo upon arrival?

It was Rousseau who gave a new symbolic meaning to the mountains, which ultimately led to people’s newly found admiration of their beauty; however, attempts to look under the garb of desolation and repulsion that had shrouded them for centuries were made by a number of individuals even before that. The first changes in attitudes towards mountains began to occur in the Alps, a mountain range which was of particular importance for the geographical horizon of the Baroque man. Over the course of the 18th century, more and more zoologists, botanists and mineralogists set out to the mountains, their fossils raising disturbing questions over the age of the Earth. For many of them, the original purely research interests begin to mix with amazement, respect, and finally aesthetic delight in the mountain scenery. Their admiration was undoubtedly promoted by the natural aesthetic theories of Lord Shaftesbury, who, in 1686, saw a majestic place in the hitherto condemned Alps, a place where ancient times rested in silence, and where different forms of divinity appeared to man. In his conception, the beauty of inaccessible rocks, glaciers and bottomless abysses derived from their creator, God. But the smooth transition from the religious worship of the mountains to their purely aesthetic appreciation was only partly due to their association with biblical symbolism – the cult of saints, pagan reverence, or pilgrimage churches built there as part of the Baroque tradition. Pilgrim sanctuaries, proudly standing out in visible and easily ac-

cessible heights above the surrounding landscape as mementos of re-catholization and a testament to the success and power of the victorious Church, may have helped overcome the traditional rooted fear of the mountains, however, pilgrims were driven by ideological rather than aesthetic interests. What appears to be a clear by-product of pilgrimage paths is largely due to the playful and energetic Rococo and its aesthetic fondness of irregularities, sweeping curves, zigzag lines or broken shapes of old ruins and debris (praised already by the Renaissance), which caused a steady interest in the ruins of God's work – gritty and crooked (high) mountains. In other words, on the way to aesthetic appreciation of the mountains, the transformations of spirituality mixed with shifts in the perception of artistic qualities (Maur 2006: 11–12, 15; Stibral 2011: 34–37, 64; Stibral 2005: 65–66, 85–86).

The anti-clerical Rousseau eventually drew this to an extreme, when he exchanged formalized worship in the temple for prayer in the wild. The church was thus replaced by the “temple of Nature”, where man could get much closer to God. Natural corners, mountains, lakes, islands and forests were places of meditative solitude and mystical trance, a magnetic universe where it was possible to taste freedom, a refuge where a person, far from the vice and pernicious influences of civilization, could be “truly himself”. Wild nature was reminiscent of the period of humanity's unspoiled “childhood”. Although Rousseau was not the first to deal with its grandeur, he is attributed a vital contribution to transmitting the appreciation of natural beauty to other burghers, nobles, travellers and philosophers. The aesthetic appraisal of nature by the wider educated strata was induced by the popularity of his works on mountain nooks and forests, but also on the countryside with fields and orchards perceived not as places of miserable life, but newly as an ideal of life in harmony and tranquillity. This laid the foundations of the later torn romantic enchantment by wild, unrestrained and “pleasantly” frightening natural landscape (Stibral 2005: 75–79, 82–84).

Initially, mainly individuals with artistic or meditative tendencies did not remain indifferent to nature; painters and draughtsmen, on their traditional Italian journeys along the alpine passes and roads, started making detours to mountain heights, adopting the wooded rocks as their models of natural beauty. Later they were joined by increasing numbers of gentlemen who, impressed by the new artistic works with mountain themes, enriched their journeys to the commercial and cultural centres of Italy with off-road ascents to higher terrains. As a result, towards the end of the 18th century, hundreds of travellers from the North were rushing through the streets of Rome and Venice, sharing their experiences of

travelling to see the cultural heritage of antiquity and the Renaissance with spontaneous trips into the wild. Their stories, travel journals and paintings, in which they took advantage of their tourist view, inspired new expeditions of growing numbers of listeners, readers and viewers from the lines of the nobility or rich and esteemed burghers (Zuelow 2016: 15–16; Stibral 2011: 37–38; Stibral 2005: 110).

Despite the uniqueness of the Alpine natural scenery, tourists later started carrying their new hobbies to their homes, changing their relationship to their own landscape. Joseph Carl Eduard Hoser recognizes three groups of tourists in the first edition of his printed guide to the Czech Giant Mountains from 1802: “*They were mainly travellers a) who want to observe and take scientific objects as the targets of their wanderings, b) who want to enjoy themselves and have fun, c) and finally those who are looking to remedy their poor health with movement and fresh air.*” (Hoser: 1805: 5). Inhospitable mountain ranges, where “*in the old days, and often also in the early second half of the last century [18th century, author’s note], people searched for secret treasures, suspecting Devil’s traps,*” (Hoser 1804: 4) opened up in the second half of the 18th century to scientists, enthusiastic intellectuals and eccentric artists. However, it was only with the arrival of Romanticism that this new fashionable custom spread even among the widest strata of bourgeois men and women, who became tempted by the stories about the colours, lights and shadows of the mountain giants, and their health-promoting clean air.

Similarly, the seashore, which would later become one of the most frequently used motives in modern tourism advertising, began to show its gentle, harmless face. The reconciliation of human and the sea must be traced back to the tradition of medieval pilgrimages to holy places, which included water spring sites and their alleged miraculous spiritual powers and healing properties. During the second half of the 16th century, the pilgrimages to “holy waters” began to turn into trips to “mineral springs” (Brodie 2012: 130). Although the healing effect of water was gradually desacralized and began to be derived from its own chemical-physical nature, the quasi-sacral aura of mineral springs, which later transformed into spa venues, was forever retained. At the same time, the magical power flowed from the mythical age and authenticity of these places, as well as the “natural” effects of the purifying waters and the “fresh” air.

In the following years, the therapeutic potential of water began to attract more and more scientific interest, and trips to the springs provided the wealthy elite, endowed with both time and money, with the hope of recovery from a variety of chronic illnesses, accelerated convalescence,

or even just rest after an exhausting childbirth. The core of the healing process at the spa, which was often accompanied (and frequently even replaced) by exuberant entertainment in the exclusive company of affluent patients, was the performance of healing procedures such as drinking water, cold and hot baths, etc. However, many spas, which were sometimes very far from luxuriously equipped modern resort hotels, were located in seaside towns and the close proximity of sea water gradually diverted the attention of doctors and patients from the original mineral springs of the country. Drinking sea water and refreshing bathing in the sea became a common part of spa treatment from the early 18th century (Brodie 2012: 128, 134–136). The aura of quasi-sacrality, radiated by the natural environment of the spa resorts, often located in myth-lined forest basins or mountains – that is, on the “peripheries” far from the busy “centres” – was also appropriated by the sea. Thus, seaside baths, like the inland baths, became windows of escape into a space-time where the “ancient”, “authentic”, “natural” and therefore “medicinal” resided (Spode 2013: 103).

One of the first spa venues to turn the “repulsive” and “dangerous” seashore and the “sinister” waves into a place with beneficial effects on the human body was the English spa town of Scarborough (Brodie 2012: 126). While some travel journals from the end of the 17th century already describe walks on the beaches of the North Sea (Verhoeven 2013: 277, 279), it was the moments of pleasure documented in 18th century Scarborough that laid the grounds for later modern tours to the sea (Brodie 2012: 144, 153). As early as 1734, a travel guide openly attracts visitors with the promise of healing sea baths, trembling tension in the presence of near-naked bodies (Anonymous 1734: 36–37), and playful frolicking on the beach, where “*at that time all sorts of sprightly Exercises and genteel Diversions go forward [there]; particularly Horse-racing, frequent at the Season,[...]*”, and where “*Great Numbers of Coaches and Saddle-Horses are seen scouring over the Sands every Morning.*” (Anonymous 1734: 30–31).

After 1750, the pale bodies of noblemen and wealthy townspeople began to undress in other seaside locations such as Brighton, Margate, Ramsgate, Deal or Blackpool, which soon grew into well-visited resorts. Shortly after, this leisure trend started gaining popularity in other European countries, such as Germany, where the famous seaside resort of Doberan-Heiligendamm began to emerge in 1793, followed by the Nordey Island and its transformation into a sea spa in 1797, or the Travemünde in Lübeck in 1802, where ladies and gentlemen from all over Europe sought an escape from rigid social conventions, prudence,

and the poisonous effects of industry – “*as did the prostitutes from the surrounding area*”. (Spode 2016a: 79–80).

Since the second half of the 18th century, patriotism (pre-nationalism) began to grow through the euphoria of wild nature, which freed one from the burden of social status and industrial pollutants. In addition to untouched nature and old mountains, the stone once worked by the ancestors’ hands – the ruins of castles, monasteries and fortresses – turned into a privileged destination of patriotic tourism (Verhoeven 2017: 194). The desire for mental and physical liberation and pleasure, which drove increasing numbers of the middle classes from closed towns into the arms of the surrounding countryside, then became tinted with romantic emotion at the beginning of the 19th century. The radicalness of the recuperative loneliness in the country, indifferent to the roughness of urban life, was gradually dulled by the poetics of ruins, nourished since the second half of the 18th century by reading Gothic novels that rippled human imagination and crowned the medieval buildings in the hills with an aura of romantic mystery (Faktorová 2012: 266–267).

In 1815, the Czech patriot Karel Kramerius, the son of a publisher and journalist, and his friend, while wandering through the ruins, “imagined [...] scenes from the past – how the brave soldiers marched along these walls, preparing to fight boldly and stubbornly and fend off the enemy from the walls and ramparts. How they attacked, beat and defeated the enemy, and then, crowned with victory, they were greeted with joy by the inhabitants of the castle. There, where we sat and dreamed of a peaceful past, a faithful burgrave might have walked, protecting the possessions, pride and hope of his master, and the gate of his fortress.” (Kramerius 2010a: 290–293). The desolate stone dwellings of the long-disappeared nobility were thus transformed into lively venues of ancient events, where the mythical past became “present”, authentic and palpable. In the abandoned ruins of the castles, tourists became archaeologists, uncovering the clear foundations of mankind with much sentimentality and nostalgia: “*we, the explorers of ancient times*” (Kramerius 2010b: 493), Kramerius writes in his journal as he searches the mysterious castle ruins in 1818.

Originally a purely patriotic turn, or even escape to the past, changed hand in hand with the gradual nationalization of the society, the medieval ruins and stone monuments commemorating the nation’s spectacular past. The admiring tourist gaze, filled with compassion for the buildings resisting the passage of ages and nostalgic affection for the old days, began to nationalize with mourning over the nation’s fate. In the castles and their ruins as quasi-sacral “memory spaces”, the historical collective

memory of the national communities began to become immortalized. Thus, the landscape – originally only a place of soothing peace and prayer – ideologizes and nationalizes, as “[it] combines time and space, the country and its history, the roots, blood and soil – Blut und Boden.” (Vašíček 1997: 18).

Travels to the future: Amsterdam, Paris, London

After 1750, Europe began to change dramatically, which subsequently had a profound impact on the impressions and experiences that travellers brought home from abroad. While Italy, and Rome in particular, as the traditional destination of the Grand Tours, still attracted swarms of tourists from all over Europe, its charm stemmed from bucolic landscape reliefs, ancient monuments and rich art collections. Italy was thus mainly a place to resort to from the “intrusive” civilization and to seek and establish a living bond with the magnificent past. In the second half of the 18th century, however, the commercial and industrial countries and metropolises in north-western Europe became just as – if not more – popular objects of the tourist gaze. Popular tourist spectacles included places of flowering consumerism with an ever-growing range of small consumer goods stores, as well as the hotspots of scientific and technological progress, where the faith invested in the irreversible future promising prosperity and security could be strengthened.

Grasping the world in scientific categories, collecting fossils while strolling along the seashore, or measuring the age of rocks by diligently digging through the sediment strata in the mountainside had brought daring dreams of man’s perfect domination of nature. However, the advances in the scientific discovery of natural laws did not lead to immediate appreciation of nature’s often “merciless” power. This was also the reason why the Netherlands, described by Adam Smith as a superpower and a country “richer” than England in 1776, was one of the most visited tourist destinations, although it did not possess any particular natural wealth. The great economist’s seemingly dubious assertion was, in fact, based on the admiration of the technical ingenuity of the Dutch in taming the unruly nature. The oceans were still regarded as ominous and dangerous places full of mythical monsters, which continually threatened coastal countries with recurrent destructive flooding. The Dutch, however, managed to ward it off perfectly with a sophisticated complex of drainage and navigation canals, dams and floodgates. Rumours of the technological marvels and the sophisticated water management system in

the “land of tulips and windmills” sparked the curiosity of cavalymen as early as the 17th century. Nonetheless, it was not until the second half of the 18th century, when most people were still afraid and shy of the sinister oceans and seas, that the Netherlands – “*a symbol of what man could accomplish using rational thought and engineering knowhow*” (Zuelow 2016: 36) – started attracting more visitors, who wished to see how the country had skilfully coped with the powerful element (Zuelow 2016: 36).

For many Enlighteners, French in particular, who were looking for better ways of governance and society organization, Holland, as a country “where rationalism, pragmatism, virtue, business and enterprise prevailed” (van Strien-Chardonneau 2017: 150, 156)³ was also attractive thanks to its republican model of government. Finally, also worth attention were the country’s economic expansion as a result of religious tolerance, or the buildings of charitable institutions (hospitals, hospices, orphanages), whose impressive flashy décor sent a clear message: vagrants and beggars are taken care of in our country (van Strien-Chardonneau 2017: 153, 155). Amsterdam was then considered one of the busiest cities in the world, the wealthy headquarters of world trade and high-end goods, which, combined with the carefully constructed public image of a metropolis and the popular nickname the “warehouse of Europe” (or even the universe) placed it among the “must-see” places of Europe (van Strien-Chardonneau 2017: 150, 159 footnote 40). Due to the fluctuation of crowds in the renowned stock exchange building and the constant circulation of ships in the giant, permanently busy port “Amsterdam was considered to be the third European metropolis after London and Paris” (van Strien-Chardonneau 2017: 153–154).

During the 18th century, it was the western metropolises Paris and London that grew into popular tourist destinations, where new opportunities for cultural and leisure activities quickly diversified. Paris had already begun to reshape its urban space at the end of the 17th century, with the intention of surpassing the famous Rome. Dazzling architectural masterpieces such as the Louvre and Versailles, full of artistic treasures, were gradually complemented by the construction of new palaces, churches, triumphal arches, equestrian statues and colleges transforming the architectural relief of the city, soon accentuated by long boulevards, elegant squares and public gardens for recreation and entertainment

³ As were Switzerland, Venice, or America with their republics. (van Strien-Chardonneau 2017: 158 footnote 28).

(Verhoeven 2018: 68).⁴ The Observatoire, the Place de la Victoire, the Dôme des Invalides, the Vâl-de-Grace, the Collège des Quatre Nations and other monuments were true architectural gems that visually embodied the obvious fact that Paris was a hub of science, a cradle of welfare and a powerful political player, whose strength had to be taken seriously (Verhoeven 2018: 72).

Paris's northern twin, London, built a similar reputation during the second half of the 18th century. The new tourist trend led tourists, mostly German, to the isles, where the capital passed for the birthplace of technical talent, innovation and the trendsetter in horticulture. In London, the power of Progress was felt everywhere; tourists were impressed by the stunning expanse of the metropolis, its numerous factory plants, mining areas, the ubiquitous use of steam power, advanced farming methods, cultivated landscapes of parks and gardens, and other previously unseen fruits of the Enlightenment spirit that could inspire economic, political and social change back at home. (Verhoeven 2018: 68, 73). Many of them even arrived in Britain as so-called "industrial spies" (Palmer, Neaverson 2002: 184) with the clear intention of revealing the secrets of early British industrialization. In London and other British cities, impressive encounters with the achievements of the Industrial Revolution accomplished by advanced Enlightenment science represented an unforgettable experience. And, as we will see in the last chapter, even the clashes with the dark side of industrialization – from today's ecological point of view – could be truly mesmerizing.

The spellbinding architecture and ground-breaking technological inventions were the brighter side of the trips to the future. These utopian escapes into an environment where everyone could see the products of the rational mind promising a better and more comfortable life went hand in hand with the grave consequences of profound changes in consumer behaviour. North-western capitals set new trends in social entertainment, gastronomy and fashion. In addition to the classic tourist highlights and renowned museums, foreign visitors began to attend new concert halls, pleasure gardens, billiard rooms and boxing matches. But besides shopping for art and spectator experiences, their journeys were accompanied by furious quests for new clothes, accessories and small furniture. As a result, mainly Paris, thanks to the "well-appointed shops in the Rue Saint-Honoré, the deluxe stalls at the Foire Saint-Germain and

⁴ The same trends were followed by Central European cities such as Berlin or Dresden, whose tourist renown slowly began to rise. (Verhoeven 2018: 68–69; Verhoeven 2013: 275–276).

the elegant mall at the Palais Royal” (Verhoeven 2018: 76), soon gained an unwavering status of the commercial epicentre of upmarket fashion (Verhoeven 2018: 76–78). The 40,000 affluent tourists strolling down the streets of Paris every year were not only looking for new fashionable designs, fabrics or souvenirs such as smoking accessories, decorated daggers, gilded walking sticks and so on, but also for the results of culinary experiments with exotic ingredients. These were guaranteed by the fancy restaurants exuding irresistible new smells, and new cafés promising a refreshing cup (Verhoeven 2018: 76–77). Furthermore, thanks to the famous services of its numerous prostitutes, Paris also became one of the centres of sexual promiscuity, which was also “well known as one of the leading producers of condoms, dildos and pornography.” (Zuelow 2016: 25).

Similarly, London had grown into a hub for eternal pleasure and frisky lifestyle; 18th-century England was not yet bound by Victorian prudery and the demands of strict respectability. Metropolitan prostitution flourished, and the number of street walkers in London alone reached 30,000 at one point. The level of public sexual expression was far from mild eroticism and was comparable to the relaxed atmosphere of the second half of the 20th century. Sexual gratification was considered to be “pleasure in its own right, a civilising force and a legitimate fountain of enjoyment.” (Porter 1996: 34–35). In addition, cafés and chocolateries were mushrooming, and luxury boutiques offered, besides traditional body decorations like brooches, fans, rings and earrings, also all kinds of technical gadgets such as engraved pocket watches, binoculars, clasp knives, barometers or miniaturised cutlery (Verhoeven 2018: 77). Such “toys”, which combined masculinity, practicality, technical sophistication and coquetry, then, like the new travel behaviour itself, symbolized prosperity and progressiveness (Wendorff 1980: 269). Thus, shopping and casual sex on the go were seamlessly integrated into the enlightened image of self-improvement – whoever wanted to keep up with the times travelled northwest, shopped frantically, and satisfied all his bodily needs without restraint.

Amsterdam, Paris and London thus became laboratories for testing new patterns of consumer behaviour and leisure forms such as pleasure trips and summer trips, which were less financially, physically and temporally (two, or three months at most) demanding than the traditional spectacular Grand Tours, which in its former rigid form began to disappear from the European map (Verhoeven 2013: 269, 278–279; Verhoeven 2018: 68, 74, 79). Northwest capitals deposed Rome with its

fading lustre from the throne of the epicentre of European culture and became new tourist hubs that attracted travellers with their cosmopolitanism, lively social life, technological innovations, as well as the results of human creativity and fashion industry. In addition, they appealed to all tourists' senses with their newly opened gastronomic establishments serving fine delicacies; the sensual atmosphere promising new sexual experiences was equally tempting. Travels to the north-western capitals, excessive purchases of small souvenirs, frivolous pleasures, and the utopian belief in scientific and technological Progress, offering the vision of a happy future, began to coalesce into a utopian paradise.

Conclusion: The retrotopian sediment of modernity

The strong ideological views and attitudes of progressive optimists and pessimists, reflected in those “*Zeitreisen*” (Prein 2005: 153) to the future and the past, as well as the different characters of Voltaire and Rousseau, who hated each other to death, existed only in the works of the most orthodox individuals. In fact, opposition often mixed with fascination; those boasting about the achievements of Progress were at the same time outraged by its power to replace the original human nature. Both attitudes – Enlightenment as well as Romanticism – built on a new time regime, and both wanted to break up the old feudal order of absolutism by absorbing the ideas of both American and French revolutionaries. “Freedom” and “happiness” were elevated to human rights, “sometimes with reference to human nature, sometimes to Progress.” (Spode 2016b: 55; Spode 2017: 143–144; Spode 2004: 116).

This bittersweetness of modernity, tasted also by tourists, resulted from the mutual influence of the cool Enlightenment rationality and the rampant sentimentalism of emerging Romanticism. Thus, in 1785, while traveling in southern Europe, the free-spirited Prussian official and writer Johann Wilhelm von Archenholz appreciated the “landscape around Naples; a piece of land so relaxing that it [had] eased Hannibal’s ambition and weakened the strength of his troops, and made Vergilius abandon the search for a better place for his Elysium” (von Archenholz 1785: 336), while two years later he was astonished by the growth of British cities and the power of industrial progress in London. He commented passionately on the development of local factories, the vigorous fluctuation of ships on the Thames, seeing it as a very “pleasant theatre” (von Archenholz 1787: 118, 120–122, 126–129), or even the longevity of Londoners, which he perceived as “evidence of the negligible impact of

climate and coalmining on people's health", including "the smoke that doesn't harm them." (von Archenholz 1787: 115). The Janus-faced character of modernity had been part of tourism since the very beginning; "although tourists criticized and even opposed the civilization process, they never rejected industrialization as a whole. [They] remained almost entirely faithful to the idea of progress," (Pelc 2009: 153) as aptly pointed out by Martin Pelc (Pelc 2009: 142–154). Enthusiasm for the wonders of nature, sensitivity towards landscape reliefs, or admiration for the desolate stone remains of the past were benefits brought about by the social luxury one can only enjoy after experiencing life in the conditions of increasing technological comfort, prosperity, and security of livelihood – things that Rousseau's followers never wanted to be deprived of again.

Hasso Spode sees the tourist gaze as nostalgic. However, it is nostalgic as well as utopian, since it subsumes also the human inclination towards hedonism, comfort and ungodly consumerism. The tourist, then, embodies a human vision that Zygmunt Bauman would call "retrotopia", that is, a nostalgic vision of the future based on the buried and almost forgotten yet still present ideas of the past (Bauman 2017: 5). Over the course of three hundred years, tourism had become an amalgam of nostalgia and utopia – the perfect product of the modern human mind with its retrotopian nature. Tourist sites were and still are playgrounds where human nostalgic visions of the future materialize, and everyone can choose whether to spend their time searching for authenticity, originality and freedom in the metropolis, or closer to nature. In both cases, they will fly or at least use a car, they will probably pay for their accommodation and catering online, and they will get travel insurance – just in case.

The evolutionary changes that tourism has undergone in the last two decades, reaching its "post-tourist" stage, have made its retrotopian character perhaps even more conspicuous than ever. There are growing numbers of a new type of tourists – "post-tourists" that is, those who opt for unconventional means of accommodation, stays not limited to a few days' holiday or a weekend break, and who frequently combine leisure with studies or casual jobs, often working online in the comfort of their temporary apartments or over a cup at nearby cafés with Wi-Fi access. They exchange strict schedules and relaxation in well-established and well-tried places or visiting busy tourist sites for the spontaneous search for unconventional, undiscovered or "strange" places connected with art, bohemianism and sub- or even counter-cultural atmosphere. Post-tourists hunger for new levels of authenticity in places not yet colonized by swarms of traditional tourists, whose uniform tastes they frown upon,

and crave for destinations unstained by the “shiny” marketing of traditional mass tourism they despise. Ironically, the post-touristic exploration of such unique sites turns them again into mainstream, which post-tourists are so anxious about. First visitors are soon followed by increasing numbers of other post-tourists, who promote the newly discovered glamour of those places on social media and impregnate them with retro-hipster aesthetics, which ultimately makes them nothing but ordinary. Post-tourists prefer spontaneity; not only do they want to *experience* unpredictable and unplanned travel adventures, they also intend to *share* their amazing experiences online with “friends”, who can immediately *watch, rate* and *comment* on them. This post-tourist microcosm, united by the English language, as an emerging model of liberating lifestyle would obviously not be possible without the all-pervasive Internet, which has made the laptop and smartphone used to share photos, navigate, make appointments, find jobs and pay for tickets, accommodation or Uber, the only necessities of one’s carry-on (Jansson 2018: 101–105).⁵ The human eagerness for “authentic”, “original” and “spotless” places in a seamless connection with the achievements of scientific and technological Progress has thus reached its so far most glaring form among post-tourists.

Nonetheless, we continue to undertake nostalgic expeditions in the search for “authenticity” while maintaining all the comforts of life in prosperity, security and safety, even when we are not traveling: when we use our credit cards to pay for “nature-scented” products in farmer’s shops (we are obsessed with labels such as “traditional” or “grandma’s”); when we turn away from Western medicine and put our hopes in alternative therapies and natural healing procedures; when we opt for workout playgrounds in city parks over the machines in fitness centres; or even when planting flowers on the balconies of our apartments filled with state-of-the-art technology. Through our retrotopian behaviour, we become everyday tourists; modern people trapped between the infinite desire for the “authentic”, “natural” and “free”, and the tendency to preserve all of the present-day comfort, stability and well-being.

Finally, as far as politics is concerned, the current “back to the future” appeals really are not a brand new social trend “inside the emergent

⁵ Compare also *Help! The post-tourism tourists are here...* (Interview with the urbanist Johannes Novy from 1 July 2010). <https://www.exberliner.com/features/zeitgeist/help-the-post-tourism-tourists-are-here/>. (access 22. 10. 2019). *Post-Tourismus. „Die Besucher verändern die Stadt”* (Interview with the urbanist Johannes Novy from 11 July 2015). https://www.deutschlandfunkkultur.de/post-tourismus-die-besucher-veraendern-die-stadt.1008.de.html?dram:article_id=325144 (access 22.10.2019).

‘retrotopian’ phase in utopia’s history”,⁶ as proposed by Bauman. Tourism with its retrotopian morphology is a tangible proof that such calls are more of a political abuse of the already dated visions growing out of the more than two hundred years old split of the once boundless present into the past and an (un)clear future.

Literature

Primary sources (Travelogues, Travel Journals, Guide Books)

- Anonymous, 1734, *A Journey from London to Scarborough, in Several Letters from a Gentleman There, to his Friend in London*, London.
- Hoser J.C.E., 1804, *Das Riesengebirge in einer statistisch-topographischen und pittoresken Uebersicht mit erläuternden Anmerkungen und einer Anleitung dieses Gebirge auf die zweckmässigste Art zu bereisen. Erster Band*, Wien–Baden–Triest.
- Hoser J.C.E., 1805, *Anleitung, das Riesengebirge auf die zweckmässigste Art zu bereisen*, Wien.
- Kramerius K., 2010a, *Deník. Obsahuje cestu do kraje Boleslavského, Litoměřického a Bydžovského, podniknutou v roce 1815 od 8. do 22. září Karlem Michlem a Karlem Liboslavem Krameriem v. r., absolventy poetiky na Starém Městě* [in:] K. Kramerius, *Putování po českých hradech (1814–1818)*, ed. M. Kalašová, Praha.
- Kramerius K., 2010b, *Deník našich příhod na cestě krajem Berounským, Plzeňským, Klatovským a Prácheňským Roku 1818 Kramerius Absolvent fyziky Od 14. září až do 27. září 1818* [in:] K. Kramerius, *Putování po českých hradech (1814–1818)*, ed. M. Kalašová, Praha.
- von Archenholz W.J., 1785, *England und Italien. Zweiter Band*, Leipzig.
- von Archenholz W.J., 1787, *England und Italien. Erster Theil*, Carlsruhe.

Secondary Sources (Books and Articles)

- Bauman Z., 2017, *Retrotopia*, Cambridge.
- Brodie A., 2012, *Scarborough in the 1730s – spa, sea and sex* „Journal of Tourism History“, no 2(4).
- Faktorová V., 2012, *Mezi poznáním a imaginací. Podoby obrozenského cestopisu*, Praha.
- Jansson A., 2018, *Rethinking post-tourism in the age of social media* „Annals of Tourism Research“, 69.
- Maur E., 2006, *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*, Praha.
- Palmer M., Neaverson P., 2002, *London and Industry in the Landscape, 1700–1900*, London – New York.
- Pelc M., 2009, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno.

⁶ This seemingly new phase was supposed to be triggered by the privatization or individualization of the “Progress” idea, sold to the electorate by those in power as liberation, as a break from the shackles of subordination and discipline – but at the expense of the loss of welfare or benefits and protection by the state. However, the unpleasant state constraints were quickly replaced by the no less daunting risks to which people were exposed by adopting self-sufficiency, triggering, in particular, the current calls for the return of tribal community models. (Bauman 2017: 5–6, 9).

- Porter R., 1996, *Material Pleasures In the Consumer Society* [in:] *Pleasure in the Eighteenth Century*, eds. R. Porter, M. Mulvey-Roberts, Basingstoke–London.
- Prein P., 2005, *Bürgerliches Reisen im 19. Jahrhundert. Freizeit, Kommunikation und soziale Grenzen*, Münster.
- Spode H., 2004, *Der Tourist* [in:] *Der Mensch des 20. Jahrhunderts*, eds. U. Frevert, G. Haupt, Essen.
- Spode H., 2008, *O původu turismu. Příspěvek k historické antropologii* [in:] *Historie a cestovní ruch. Perspektivní a podnětné spojení. Pocta profesoru Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám*, eds. J. Štemberk, M. Manová a kolektiv, Praha.
- Spode H., 2010, *Time, space, and tourism. Tourist consumption in the long 19th century between localisation, nationalisation and Europeanisation* [in:] *The Plurality of Europe. Identities and Spaces*, eds. E. Winfried, L. Christian, Leipzig.
- Spode H., 2013, *Homogenisierung und Differenzierung. Zur Ambivalenz touristischer Chronotopie-Konstruktion* [in:] *Kultur all inclusive: Identität, Tradition und Kulturerbe im Zeitalter des Massentourismus*, eds. B. Schnepel, F. Girke, E.-M. Knoll, Bielefeld.
- Spode H., 2016a, *Geschichte des Badeurlaubs. Vom Kurprinzip zum Lustprinzip* [in:] *Reif für die Insel. Tourismus auf Sylt, Hiddensee und Mallorca*, eds. A. Siebenecker, M. Wagener, Essen.
- Spode H., 2016b, *Reisefieber. Abriss der Entwicklung des Tourismus in Deutschland* [in:] *Reif für die Insel. Tourismus auf Sylt, Hiddensee und Mallorca*, eds. A. Siebenecker, M. Wagener, Essen.
- Spode H., 2017, *Der touristische Blick. Genese und Struktur der modernen Reiselust* [in:] *Öffnen, Bewahren, Präsentieren. Durch Zeit und Raum: Mit unseren Monumenten*, eds. C. Mueller, Mainz.
- Stíbrál K., 2005, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha.
- Stíbrál K., 2011, *O malebnu. Estetika přírody mezi zahradou a divočinou*, Praha.
- van Strien-Chardonneau M., 2017, *Amsterdam as global market and meeting place of nations perspectives of seventeenth- and eighteenth-century French travellers in Holland* [in:] *Beyond the Grand Tour. Northern Metropolises and Early Modern Travel Behaviour*, eds. R. Sweet, G. Verhoeven, S. Goldsmith, New York.
- Vašíček Z., 1997, *Osud krajiny, krajina osudu* [in:] *Proměny krajiny v českém malířství 20. století*, eds. J. Anděl, Praha.
- Verhoeven G., 2013, *Foreshadowing Tourism. Looking for modern and obsolete features – or some missing link – in early modern travel behavior (1675–1750)* „Annals of Tourism Research“, 42.
- Verhoeven G., 2017, *Young cosmopolitans. Flemish and Dutch youths and their travel behaviour (from the late sixteenth to the eighteenth century)* [in:] *Beyond the Grand Tour. Northern Metropolises and Early Modern Travel Behaviour*, eds. R. Sweet, G. Verhoeven, S. Goldsmith, New York.
- Verhoeven G., 2018, *In Search of the New Rome? Creative Cities and Early Modern Travel Behaviour* [in:] *Cities and Creativity from the Renaissance to the Present*, eds. I. Van Damme, B. De Munck, A. Miles, New York.
- Wendorff R., 1980, *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa*, Opladen.
- Zuelow G.E.E., 2016, *A History of Modern Tourism*, London.

Websites

- Help! The post-tourism tourists are here...* (Interview with the urbanist Johannes Novy from 1 July 2010). <https://www.exberliner.com/features/zeitgeist/help-the-post-tourism-tourists-are-here/> (access 22.10.2019).

Post-Tourismus. „Die Besucher verändern die Stadt” (Interview with the urbanist Johannes Novy from 11 July 2015). https://www.deutschlandfunkkultur.de/post-tourismus-die-besucher-veraendern-die-stadt.1008.de.html?dram:article_id=325144 (access 22.10.2019).

Turystyka. Retropijna podróż w czasie (część druga)

Abstrakt

Artykuł ujmuje zjawisko turystyki jako nowoczesnej odmiany mobilności, której wewnętrzna struktura zaczęła przybierać formę na przełomie XIX i XX w. Zaprezentowane w opracowaniu badanie opiera się na innowacyjnym podejściu Hasso Spodego, historyka mentalności. Jego koncepcja wywarła wpływ na współczesne badania nad historią turystyki w niemieckiej historiografii. Opierając się na jego teoretycznym framingu, badanie ujawnia, jak podróż, która od końca XVIII w. miała różnorodne motywy, doświadczenia, pomysły i praktyki, zaczęła się krystalizować w psychomentalnej fundacji: spojrzenie turystyczne. Następnie badanie interpretuje turystykę jako produkt przestrzenności czasu i czasochłownia przestrzeni. Wreszcie, wykorzystując teoretyczną koncepcję „retrotopii” Zygmunta Baumana, afirmuje dzisiejszą formę turystyki wraz z jej pierwotną formą i prowadzi do wniosku, że turystyka jako kontrowersyjne zjawisko współczesnych czasów jest obdarzona ludzką nostalgią, romansem, niekończącym się pragnieniem autentyczności, a także wieczną obsesją idei „postępu”, obejmującej również pojęcia utopijne.

Słowa kluczowe: turystyka, czas, podróże, mobilność, Hasso Spode

Katarzyna Zielińska¹

O potrzebie badań lokalnych pogranicza na przykładzie Babimojszczyzny w XX wieku

Streszczenie

Celem opracowania jest próba odniesienia się do historiografii niewielkiego mikroregionu na styku dzisiejszych województw: lubuskiego i wielkopolskiego, który określanym jest jako „Babimojszczyzna”. Perspektywa czasowa odnosząca się do wydarzeń I wojny światowej, sporów polsko-niemieckich, a także zmian w Polsce i Niemczech po 1989 r. wymaga poszukiwania nowego podejścia do narracji historycznych. Dotychczasowa historiografia tego złożonego pod względem stosunków polsko-niemieckich w I poł. XX w. mikroregionu nie wypracowała nowych ujęć. Problemem jest także brak realnych efektów w obrębie modeli badawczych wobec narracji polskich i niemieckich ostatnich trzydziestu lat. Omawiany region może stanowić zarazem ciekawy przykład dla innych podobnych obszarów historycznych.

Słowa kluczowe: pogranicze, pamięć, historiografia, Babimojszczyzna, stosunki polsko-niemieckie, Joachim Benyskiewicz

Współczesne myślenie o historii przybiera zróżnicowane formy i sposoby wyrażania, szczególnie w przestrzeni publicznej. Zjawisko to znajduje odzwierciedlenie tak w dydaktyce, jak i w wydarzeniach kulturalnych, społecznych, mediach oraz w historiografii tworzonej przez profesjonalistów, naukowców, ale też amatorów, lokalnych miłośników historii – zwłaszcza w odniesieniu do ostatniego stulecia. Hasło „Pamiętamy” jest chętnie używane zarówno w nawiązaniu do powstania warszawskiego, jak i powstania wielkopolskiego, choć żadnego z uczestników tego drugiego wydarzenia nie ma już wśród

¹ Mgr Katarzyna Zielińska, Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Humanistyczny, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, e-mail: katarzynazielinska@poczta.fm; nr ORCID: 0000-0001-6284-8822.

żyjących². Podobnie, wciąż „żywa” jest pamięć o zaborach i chwilach odzyskania niepodległości w 1918 roku. Szczególnie silnie akcentowane są ponadto kwestie związane z tradycjami insurekcyjnymi, funkcjonowaniem Polaków pod zaborami i ich niesłabnącego oporu wobec germanizacji czy też rusyfikacji (patrz: Rogozin 2021; Musiał 2018).

Ryc. 1. Niemiecka karta propagandowa, przedstawiająca Marchię Graniczną

Fig. 1. The Border March asks about the areas lost in the east - a German propaganda postcard

Źródło: zbiory Marcelego Tureczka.

² Ostatni z powstańców wielkopolskich zmarł w 2005 r.

Celem artykułu jest refleksja nad stanem historiografii polskiej dotyczącej niewielkiego regionu na styku dzisiejszych województw: lubuskiego i wielkopolskiego, który określany jest jako Babimojszczyzna.

Zdaniem autorki ten niewielki mikroregion o nader specyficznych cechach historycznych i kulturowych, zwłaszcza na tle szerzej rozumianego współczesnego regionu lubuskiego wraz z jego złożoną historią i postmigracyjnym społeczeństwem, może stanowić interesujący wątek (przykład) do badań dawnych pograniczy.

Międzywojenne pogranicze polsko-niemieckie zajmuje istotne miejsce w polskiej historiografii. Burzliwe dzieje sąsiedztwa oraz jego relikty są przedmiotem dyskusji i polemik mających duże znaczenie dla współczesnej oceny wzajemnych relacji³. Z drugiej jednak strony są zaczynem kompromisu i podejmowania wspólnych transgranicznych badań. Toczą się one jednak głównie w środowiskach akademickich, zainteresowanych tematyką od strony naukowej, oraz w świadomości i pamięci społecznej, których przejawy zaobserwować można na co dzień. Mocno ugruntowany jest pogląd o odwiecznych antagonizmach i nieskrywanej wrogości Niemców. To przekonanie, wciąż obecne w myśleniu Polaków, jest wynikiem sformułowanych na kanwie wielkiej krzywdy narracji historycznych, powielanych i przenoszonych na różne dziedziny życia społecznego. Wykładnia ta jest szczególnie mocno akcentowana przy okazji rocznic istotnych dla Polski wydarzeń – 11 listopada czy 27 grudnia⁴.

³ Badania prowadzone od 2000 r. przez Instytut Spraw Publicznych i Fundację Konrada Adenauera wykazują, że w 2020 r. 30% skojarzeń z Niemcami nawiązywało do historii wojennej (patrz: *Barometr Polska-Niemcy 2020* red. J. Kucharczyk, A. Łada, Warszawa 2020, s. 21).

⁴ Na przykład: „Gmina Siedlec, podobnie jak i cała Wielkopolska, utraciła niepodległość w wyniku drugiego rozbioru Polski w 1793 r. Od początku utraty niepodległości Wielkopolanie rozpoczęli walkę o niepodległy byt narodowy. Jedyne zwycięskie powstanie w dziejach Polski – Powstanie Wielkopolskie 1918–1919 – mogło zakończyć się sukcesem dzięki tym, którzy w czasie pruskiego panowania podjęli walkę z germanizacją. Przegrana I wojna światowa i rewolucja w Niemczech, przy jednoczesnym powstaniu załóżków państwowości polskiej jesienią 1918 r., wzbudziły u Wielkopolan nadzieję odzyskania niepodległości. Podjęto działania polityczne, nie zaniedbując przygotowań militarnych. Na terenie naszej gminy powstało wówczas szereg drużyn powstańczych”. Źródło: <https://www.powiatwolsztyn.pl/powstanie/powstanie%20wlpk%20siedlec.html> (dostęp: marzec 2021). Opisów w podobnym tonie w Internecie bądź publikacjach jest wiele. Nie wszystkie informacje znajdują poparcie w źródłach, są natomiast silnie nacechowane emocjonalnie. Dla porównania, inny badacz dziejów powstania wielkopolskiego, Zdzisław Kościański, wprost mówi o tym, że w sensie militarnym powstanie przygotowane nie było (por. *Dowódcy Powstania. Złota księga chwały Powstania Wielkopolskiego 1918–1919*, red. P. Kościański, Z. Kościański, Opalgraf, Poznań).

Perspektywa czasowa, jaka dzieli nas od odzyskania niepodległości w 1918 r., oraz wzmożone zainteresowanie tematyką powstania wielkopolskiego w ostatnich latach⁵ uwypuklają konieczność ponownego przyjrzenia się relacjom polsko-niemieckim oraz rozpatrzenia ich pod kątem różnych narracji historycznych. Doskonałym obiektem takich badań jest położona na styku dzisiejszych województw wielkopolskiego i lubuskiego „Babimojszczyzna”⁶ – obszar o złożonej historii, zwłaszcza w pierwszej połowie XX w. Ten pograniczny teren i w okresie staropolskim, i międzywojennym wykształcił własną, pielęgnowaną do dziś kulturę i pamięć.

Babimojszczyzna – na styku dwóch państw

Pojęcie „Babimojszczyzny” w szerszym, ponadlokalnym ujęciu wymaga dodatkowego zdefiniowania. Zasadniczo odnosi się ono – poza samym Babimostem (obecnie miastem w powiecie zielonogórskim) – do Starego i Nowego Kramska oraz Kargowej. W skład powiatu Bomst, którego siedziba mieściła się w Wolsztynie (obecnie miasto powiatowe w woj. wielkopolskim), wchodziło ponad 160 wsi i 7 miast. W wyniku traktatu wersalskiego dokonano podziału Prowincji Poznańskiej, w efekcie czego powiat Bomst podzielono między Niemcy i Polskę. Wtedy też ludność polska znalazła się w mniejszości – ok. 20% ogółu mieszkańców. Polacy skupiali się głównie we wsiach Nowym i Starym Kramsku oraz Podmoklach, w ośrodkach miejskich pozostali mniejszością (Benyskiewicz, Kuc 1997: 108). W latach 1922–1938 powiat ten znajdował się w granicach administracyjnych Marchii Granicznej ze stolicą w Pile. Po 1938 roku jego część z Babimostem, Kargową i Nowym Kramskiem przyłączono do powiatu sulechowsko-świebodzińskiego (Züllichau-Schwiebus).

⁵ Zwiększone zainteresowanie powstaniem wynika z popularyzowania tematu przez Towarzystwo Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/1919 w Poznaniu i jego oddziały, a także poznańskie środowisko naukowe, m.in. Antoniego Czubińskiego czy Marka Rezlera. Na okoliczność setnej rocznicy wybuchu powstania wydano wiele publikacji naukowych (np. O. Bergmann, F. Wojcieszek, *Wielkopolskie drogi do niepodległości 1918–1919. Historie lokalne*, Poznań–Warszawa 2018; M. Olszewski, *Powstanie wielkopolskie 1918–1919*, Poznań–Warszawa 2018; W. Lewandowski, *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej 1918–1919*, Warszawa 2018) oraz opracowań poświęconych lokalnym bohaterom, m.in. w Kargowej, Śremie, Koninie czy Poznaniu.

⁶ W publikacji stosuję zamiennie nazwy „Babimojszczyzna” oraz „ziemia babimojska” dla oznaczenia obszaru badań.

Tabela 1. Polacy w wybranych powiatach i rejencjach Wielkopolski w roku 1846 i 1910

Table 1. Poles in selected poviats and regions of Wielkopolska in 1846 and 1910

Rejencja Poznań	Polacy ^a w % ogółu ludności		Rejencja Bydgoszcz	Polacy ^a w % ogółu ludności	
	1846	1910		1846	1910
powiat ^b			powiat ^b		
Środa	93,0	87,4	Mogilno	91,8	71,8
Kościan	87,5	85,9	Gniezno	92,7	69,2
Ostrzeszów	98,1	84,3	Wągrowiec	87,4	68,8
Pleszew	97,1	82,6	Inowrocław	83,0	68,8
Śrem	90,6	82,6	Szubin	70,6	56,3
Odolanów	96,9	82,0	Wyrzysk	53,4	49,0
Września	99,0	80,6	Bydgoszcz	52,7	31,4
Szamotuły	77,9	74,4	Razem	75,7	55,3
Kroboszyń	85,9	73,1	Czarnków	28,0	29,3
Krobia ^c	69,6	71,9	Chodzież	27,5	18,9
Buk ^d	70,1	69,4	Razem	27,8	22,5
Poznań	86,5	64,8	O g ó ł e m	65,1	50,2
Oborniki	78,0	59,7	W. Księstwo Poznańskie	71,8	61,5
Razem	86,1	74,8			
Babimost	44,4	50,7			
Wschowa	27,2	35,8			
Międzychód	28,3	32,9			
Międzyrzecz	22,6	22,9			
Razem	30,9	36,2			
Ogółem	75,0	67,9			

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, red. A. Jezierski, Warszawa 1994, s. 114.

Termin „Babimojszczyzna” wszedł do literatury za sprawą pracy Wiesława Sautera *Z walk o polskość Babimojszczyzny* z 1959 r. (Sauter 1960: 8), jednak użyto go już wcześniej – w opracowanym jeszcze przed II wojną światową *Leksykonie Polactwa*, ale opublikowanym dopiero w latach 70. XX w. i wydany ponownie w roku 2017 (Ruchniewicz, Zybura 2017: 315).

Babimojszczyzna w literaturze naukowej i regionalnej

Paradygmaty kształtujące pamięć na obszarze Babimojszczyzny są interesującym tematem do badań, ponieważ to one w głównej mierze oddziałują na świadomość historyczną współczesnych pokoleń. Wydarzenia skupione wokół setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę ujawniły preferowane formy upamiętniania i kondycję pamięci lokalnej. Mnogość nośników pamięci, wznoszenie pomników, odsłanianie tablic, dyskusje akademickie, przywiązanie do symboliki religijnej oraz nowe formy – inscenizacje, rekonstrukcje, przewodniki multimedialne, media społecznościowe, wystawy – wszystko to świadczy o wciąż silnie emocjonalnym nacechowaniu wątku oporu przeciw germanizacji i walk o odzyskanie wolności w historii i historiografii, szczególnie w wymiarze lokalnym. Zarazem należy postawić tezę, że podejmowane sposoby prowadzenia narracji historycznej, skupione wokół „bastionu polskości w morzu niemczyzny”, odwiecznego konfliktu polsko-niemieckiego, podsycane jeszcze wpływami romantycznymi, istotnie zniekształciły postrzeganie przeszłości. W „Kronice Szkoły Polskiej w Nowym Kramsku”⁷ o przemówieniu Wiesława Sautera podczas rozpoczęcia dożynek 1947 r. napisano:

W krótkim przemówieniu nakreślił on [Sauter] historię Nowego Kramska i koleje życia mieszkańców, z których prawie wszyscy należeli do Związku Polaków i bohatersko przetrwali najtrudniejsze czasy prześladowań germańskich i najgorsze czasy prześladowań hitlerowskich (Kronika Szkoły Polskiej w Nowym Kramsku 1989: 162).

W wydaniu specjalnym „Nadodrza” z końca 1958 roku czytamy:

W tym piekle antypolskiej działalności zdołały zachować swą odrębność narodową tylko niewielkie środowiska polskie. Babimojszczyzna pod tym względem ma piękną kartę. Jad niemczyzny nie zdołał wedrzeć się pod strzechy Starego i Nowego Kramska, Dużych i Małych Podmokli, oraz do wielu kamieniczek Babimostu i Kargowej („Nadodrza” 1958: 11).

Powrót do Polski Babimojszczyzny, odznaczonej zresztą Krzyżem Grunwaldu II klasy, urósł do rangi odzyskania arkadii⁸. Konsekwentnie odrzucano narrację niemiecką, w której także, choć w przeciwnym kie-

⁷ Szkoła Polska w Nowym Kramsku została uruchomiona jako pierwsza na Babimojszczyźnie w maju 1929 r. po wprowadzeniu w Niemczech ustawy o szkolnictwie mniejszościowym (31.12.1928) (patrz: *Nie damy pogrześć mowy... Przyczynki do dziejów szkolnictwa polskiego na ziemiach zachodnich*, 1959).

⁸ Odnaczenie wojskowe okresu PRL, nadane Babimostowi w roku 1973, nie figuruje jednak w ustawie z 16 października 1992 r. Przepisy wprowadzające ustawę o orderach i odznaczeniach, uchylające przepisy o tytułach honorowych oraz zmieniające niektóre ustawy (DzU 1992, nr 90, poz. 451).

runku, ukształtował się m.in. paradygmat utraconej ojczyzny i krwawiego Wschodu (Urban 2007: 11). Oba narody przez lata sukcesywnie budowały argumentację potwierdzającą swoje prawa do omawianego obszaru. Monolityczny obraz historii narodowej w Polsce utrwalany w mediach i podręcznikach sprzyja ideologicznym uproszczeniom. Nie bez znaczenia pozostaje ciągle wikłanie historii w politykę czy też zawłaszczanie historii, kultury pamięci i traktowanie jej jako politycznego oręża. Wpływ traumy II wojny światowej na postrzeganie pamięci, a co za tym idzie, potrzeba powracania do zbrodni nazizmu, jednoznacznie ukierunkowały historiografię na mit konfliktu, podsycany przez ustrój polityczny panujący w Polsce do roku 1989. W artykule zatytułowanym *Nowe Kramsko. Bastion Polskości na Ziemi Lubuskiej*, opublikowanym w numerze 250 „Głosu Wielkopolskiego” z września 1947 r., czytamy:

W czasie ostatniej wojny hitleryzm na tych terenach zbierał również krwawe i obfite żniwo. Ludność miejscowa przechodziła martyrologię – jak cały naród polski. Zlikwidowano szkołę polską. Rozpoczęły się prześladowania, wywłaszczenia z majątków, a obozy karne zapelniały się bojownikami o polskość, którzy wywożeni autami, na oczach gestapo śpiewali „Jeszcze Polska nie zginęła” i „Boże coś Polskę”. (...) O głęboko zakorzenionej tradycji i kulturze polskiej wśród mieszkańców Nowego Kramska, jak i całej Babimojszczyzny, świadczy zachowana wiernie polska mowa, pieśni, obyczaje ludowe o charakterze ogólnopolskim względnie regionalnym. (...) Wszystko to świadczy, że wytrwałość i walka ich o polskość nie poszła na marne. Dziś Polska powróciła na prastare ziemie piastowskie i przygarnęła do siebie najlepsze swe dzieci, które wraz z Janem Cichym na czele pracują dla ogólnego dobrobytu i szczęścia naszej Ojczyzny („Głos Wielkopolski” 1947).

Znacznie mniej uwagi poświęca się przesiedleniom z roku 1945, choć w piarstwie sąsiadów jest to temat wciąż żywy – a do niedawna również wykorzystywany w polityce (Halicka 2015: 20). Dla wykształcenia trendów w narracji nie bez znaczenia były wpływ socjalizmu (w znaczeniu ustroju państwa) oraz późniejsza transformacja ustrojowa. Mimo zmiany systemu politycznego wciąż niechętnie otwierano się po przeciwnych stronach dyskusji na przyjęcie argumentów „drugiej” strony, stąd nadal obecne jest w Niemczech, zwłaszcza w kręgach części środowisk ziomkowskich, przekonanie o jednoznacznej dezaprobach dla polskich dążeń niepodległościowych (Wóycicki 2004: 149).

Czy mamy jednak pozostać w kręgu dorobku historiograficznego powstałego po 1945 roku? Nie ulega wątpliwości, że celem polityki niemieckiej było stopniowe zniemczenie zajętych obszarów, choć nie przez cały czas i ze zmiennym natężeniem, a życie na wsi początkowo toczyło się swoim normalnym rytmem (Benyskiewicz 1994: 5). Dopiero

wzrost nastrojów nacjonalistycznych w Niemczech spowodował uruchomienie mechanizmów mających na celu wynarodowienie Polaków. W odpowiedzi na to oczywistością stał się opór Polaków, będący nie tyle przejawem głębokiego patriotyzmu, ile raczej naturalną reakcją obronną wszystkich bardziej świadomych społeczności. Każda grupa pozbawiana autonomii organizuje się, by zachować swą tożsamość. Rodzi się zatem w tym miejscu pytanie: czy opór wobec polityki pruskiej uwarunkowany był tylko działaniami wobec mniejszościowych grup etnicznych, czy może jednak istotnym czynnikiem (a jeśli, to jak istotnym?) były również względy ekonomiczne, rodzinne? Gdzie przebiegała granica między realnym czynnikiem narodowym a czynnikiem socjalnym? Jak istotne było utrzymanie „dorobku życia” ponad kwestiami politycznymi i etnicznymi w grupie żyjących obok siebie od kilku stuleci ludzi? Te pytania tylko pozornie są oczywiste, gdy uwzględnimy stan historiografii dotyczący tego obszaru. W starszej literaturze próżno szukać też losów ludności tzw. autochtonicznej po 1945 r., najwyraźniej zignorowano fakt, że z tego terenu wyjechali wówczas nie tylko Niemcy, ale i Polacy uważani przez nowych osadników za Niemców z uwagi na swoją wielopokoleniową egzystencję w obrębie tego państwa. Ilustruje to m.in. fragment notatki prasowej z 1947 r.:

Utożsamianie ludności miejscowej, zwłaszcza wyznania ewangelickiego, z Niemcami stało się już prawie zjawiskiem nagminnym. Atmosfera obarczania tej ludności bezpodstawnymi zarzutami wytwarzana jest częstokroć przez te elementy, które chciałyby zawładnąć mieniem polskiej miejscowej ludności. W trosce o położenie temu raz na zawsze kresu Ministerstwo Ziem Odzyskanych poleciło wojewodom stosowanie przykładowych i surowych represji wobec funkcjonariuszy winnych niewłaściwego stosunku do spraw polskiej ludności miejscowej („Głos Wielkopolski” 1947).

W naukowym dyskursie w ostatnim czasie zapanowała jednak swoista moda na otwarcie i merytoryczną dyskusję prowadzoną w kierunku porozumienia i dialogu. Konieczność uwrażliwienia na pamięć „innych” sprzyja podejmowaniu wspólnych badań w duchu polifonii pamięci – głównie w kwestii narodów sąsiadujących. Wciąż jednak trudno o instrumenty badawcze pozwalające na rewizję mocno zakorzenionych już przekonań. Z tego tytułu autorka w obrębie głównego celu artykułu sygnalizuje potrzebę wypracowania modelu badań lokalnych i mikrohistorycznych pozwalających odnieść się do wydarzeń na małym przygranicznym obszarze o wciąż silnym ładunku emocjonalnym. Problemów tych nie rozwiążą badania „z oddali”. Sprzyja temu afirmacja historii rodzinnej, szczególnie zauważana w ostatnich latach. Zgłębianiem dziejów przodków zajmują się także historycy amatorzy, którym naprzeciw

wychodzą muzea i archiwa⁹. Nośnikiem wartości i informacji jest także literatura piękna (patrz: Paukšta 1961) i diariuszowa – jako medium pamięci zbiorowej i indywidualnej (patrz: Chałasiński 1965; Zientara-Malewska 1961; *Mój dom nad Odrą...* 1965). Najważniejszą ideą przyświecającą publikacji jest pogląd Reinharta Kosellecka o niebezpieczeństwach pracy historyków badających pamięć zbiorową – zachęcał on badaczy do umiejscawiania narracji w realiach historycznych oraz uwzględniania kontekstów w narracjach indywidualnych (Koselleck 2013: 58–65).

Wskazane zawłości spowodowały, że Babimojszczyzna jako mikroregion o złożonych stosunkach etnicznych i społecznych do końca pierwszej połowy XX w. zyskała w literaturze przedmiotu miano „bastionu polskości” (Sauter 1960). Jest to wynikiem przede wszystkim badań historycznych prowadzonych przez poznańskie oraz rozwijające się od lat 50. XX w. zielonogórskie środowisko naukowe. W wyniku tego w historiografii polskiej zakorzenił się równocześnie „mit konfliktu”, który z czasem stał się paradygmatem narracji historycznych. Miał on istotne znaczenie dla kształtowania pamięci w przestrzeni publicznej, wyznaczył bowiem trend w prezentowaniu burzliwych dziejów Babimojszczyzny, aprobowany i powielany w szerszych ujęciach historiograficznych. W większości opracowań powstających po II wojnie światowej przedstawiano pogląd o odwiecznej wrogości względem zaborcy i niezachwianym, głębokim patriotyzmie Polaków, podsycanym dezaprobatą Niemców dla polskich dążeń niepodległościowych. Tendencje te, mimo zwiększającej się perspektywy czasowej, nadal wpływają na postrzeganie dziejów tego obszaru tak w literaturze przedmiotu, jak i zbiorowej pamięci. Jest to wynikiem odwoływania się do tragicznych wydarzeń z lat 1939–1945 i postrzegania wcześniejszych dziejów przez ich pryzmat. Spowodowało to odrzucenie narracji niemieckiej, zwłaszcza międzywojennej, oraz niemieckiego argumentowania praw do tych obszarów. Co za tym idzie, strony polska i niemiecka nie wykazywały zainteresowania obrazem wzajemnych stosunków w obrębie bogatych, acz równoległych narracji (Kula 2004: 149). Można zaryzykować stwierdzenie, że w obrębie dotychczasowych badań pojawiał się nie tyle paradygmat pogranicza jako obszaru osmozy etnicznej i kulturowej, ile paradygmat „pogranicza stykowego” jako linii podziału dwóch nacji o charakterze homogenicznym. Problem ten dotyczył także badań poświęconych spuściznie narodowej i adaptacji na tych terenach. Ważnym aspektem była, widoczna nie tylko na omawianym obszarze, kwestia dbania lub nie o pozostawio-

⁹ Zob. baza PRADZIAD czy popularna strona internetowa: szukajwarchiwach.pl

ne przez Niemców majątki i ich przystosowanie do potrzeb nowych osadników (patrz: Lipski 1996).

Po roku 1989 zaczęto powoli odchodzić od paradygmatu konfliktu w kierunku modelu koncyliacyjnego, nawiązującego do doktryny o pokojowym rozstrzygnięciu sporów międzynarodowych¹⁰. Co za tym idzie, zredukowano kwestię, a nawet problem pamięci społecznej i złożonego postrzegania przeszłości.

Obecnie można zauważyć zwiększone zainteresowanie tematyką powstania wielkopolskiego z 1918 roku, które w przypadku omawianego obszaru stanowi jeden z najważniejszych punktów odniesienia w historii międzywojennej. Z tego powodu można zaobserwować, mimo upływu lat, wzmożone akcentowanie napiętych stosunków polsko-niemieckich, zgłębianie ich wybranych wątków z naciskiem na odwieczne antagonizmy. Prowadzi to bezpośrednio do niedostatku należytej analizy krytycznej oraz powstawania luk badawczych – np. dotyczących kwestii akulturacji, skomplikowanych relacji wewnątrzrodzinnych i gospodarczych czy służby wojskowej, zwłaszcza w czasie wielkiej wojny¹¹ oraz II wojny światowej.

Babimojszczyzna, z uwagi na złożone stosunki na tle etnicznym i politycznym stanowi idealny materiał dla wypracowania nowego modelu w zakresie badań lokalnych, a także, przez wzgląd na własną kulturę, badań mikrohistorycznych. By móc rzetelniej przyjrzeć się małym obszarom przygranicznym, takim jak omawiany, konieczne jest ujęcie interdyscyplinarne. Mikrohistoria, której ideą jest silne akcentowanie problemów życia codziennego, przekonań i postaw członków niewielkich społeczności, w polskiej historiografii zyskuje coraz większą popularność (Domańska 2005: 28; Davis 2011: 196–197). Zarazem zwrócenie uwagi na pojęcie mikrohistorii jest wskazaniem na problem postrzegania szerszej rozumianej regionalistyki, która w praktyce nie wychodzi poza ramy pozytywistycznych ujęć, stających się częściej kalendariami niż faktyczną analizą problemów. Patrząc na historiografię lokalną na terenach Polski Zachodniej, można zaryzykować i takie stwierdzenie, że ostatnie trzydzieści lat tzw. renesansu regionalizmu w praktyce nie wy-

¹⁰ R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2008. Według Instytutu Prawa Międzynarodowego w Warszawie, koncyliacja to metoda załatwiania sporów międzynarodowych wszelkiego rodzaju, zgodnie z którą strony powołują komisje bądź na podstawie stałej, bądź też w trybie *ad hoc* dla zajęcia się sprawą (definicja z 1961 r).

¹¹ Patrz Niemiecka Lista Strat z lat 1914–1919. Znaczna część osób pochodzących z powiatu Bomst nosiła polskie nazwisko, <http://des.genealogy.net/eingabe-verlustlisten/search/index%20> (dostęp: kwiecień 2021).

pracowało nowego modelu w porównaniu do okresów wcześniejszych, lecz jedynie poszerzyło o nowe treści dotychczasowe obrazy przeszłości. W literaturze nie brakuje opracowań poświęconych przeszłości miast i wsi, których układ narracyjny jest oparty nie na fenomenach lokalnych, lecz na dziejach powszechnych. Już spisy treści takich opracowań pokazują ten problem, gdy dzieje małej wsi prezentowane są na tle periodyzacji dziejów politycznych państwa. Można w tym miejscu zadać pytanie, co istotnie zmieniło się w perspektywie małej społeczności Nowego Kramaska, kiedy po drugim rozbiorze Polski w 1793 r. wieś znalazła się w Prusach. Takie rozpatrywanie dziejów tej i podobnych społeczności zacierają istotę ich samych, bo wpisuje je w wydarzenia, które w zasadzie nie miały w nich miejsca. Inny przykład to narracje dotyczące I wojny światowej, podczas której mieszkańcy omawianego obszaru walczyli na wszystkich jej frontach, a mimo tego wojna nie była tu rozumiana dosłownie, gdyż fizycznie żadne walki się tu nie toczyły. Tym samym w dziejach Babimojszczyzny wydarzeniom lat 1914–1918 (do listopada) na ogół nie poświęca się zbyt wiele uwagi.

Zmiany polityczne wywołane rozpadem Związku Radzieckiego, otwarciem granic i dążeniami do wzmocnienia wspólnoty europejskiej prowokują do nowego odczytywania przeszłości, choć nadal nie sposób jej jednoznacznie ocenić. Z uwagi na wielowątkowość dyskursu trudno o społeczny kompromis – jego uczestnikami są bowiem reprezentanci diametralnie różnych postaw, często dawni „wrogowie”, dziś – jak się wydaje – równorzędni partnerzy w rozmowie, choć owa „równorzędność”, szczególnie w obszarze debaty polsko-niemieckiej po 1989 r. na płaszczyźnie byłych i obecnych społeczności, może być także ciekawym aspektem badań. Przede wszystkim warto podkreślić, że po 1989 r. pojednanie polsko-niemieckie na gruncie uskutecznianej przez obie strony polityki historycznej w początkowym okresie cechowało się wyraźną przewagą niemiecką, co wynikało z niemieckiego wsparcia instytucjonalnego i finansowego dla środowisk prowadzących politykę pamięci wobec byłych prowincji wschodnich (Tureczek 2021: 351).

Owocem tych sporów jest rozbudowany aparat pojęciowy i metodologiczny związany z pamięcią, zwłaszcza zbiorową, oraz jej oddziaływaniem na współczesne pokolenia. Jej problematykę w obliczu rosnącego zainteresowania w ostatnich dziesięcioleciach poruszają nie tylko historycy, ale i socjologowie oraz kulturoznawcy na całym świecie. Wszyscy od dawna są zgodni co do tego, że pamięci zbiorowej nie da się oddzielić od wpływów i ram społecznych, w których funkcjonuje (Halbwasch 1969: 5). Swoistym podsumowaniem wyborów akcentów historycznych w narracji historycznej mogą być słowa brytyjskiego socjologa Anthon-

ny'ego Giddensa: „Większość narodów odwołuje się do mitów historycznych, one zaś opierają się nie na przeszłości, a na rekonstrukcji owej przeszłości. (...) Przeszłość można konstruować z różnych punktów widzenia. Narody zazwyczaj kształtują swe poczucie tożsamości, koncentrując się na jednych sprawach i pomijając inne” (Stylińska 2006: 46).

W 2006 r. Marek Czyżewski wyróżnił dwie osie sporu w dyskursie historycznym: ekscentryzm jako unikanie uprzedzeń wobec etnocentryzmu i społecznej krytyki, rozumianych jako umiejętność tłumaczenia problemów obiektywnymi okolicznościami (Czyżewski 2008: 136). Etnocentryzm, zdaniem Czyżewskiego, jest powrotem do zasady „zdrowego rozsądku”, zgodnie z którą grupy etniczne kierują się lojalnością. Tym samym historii nie należy utożsamiać z pamięcią. Wprawdzie obie są związane z konkretnymi ludźmi i wydarzeniami, w żadnym wypadku jednak nie są synonimami. Maurice Halbwachs, uważany za prekursora badań nad pamięcią społeczną, twierdził: „Historia może się wydawać uniwersalną pamięcią rodzaju ludzkiego. Ale pamięć uniwersalna nie istnieje. Każda pamięć zbiorowa ma swój nośnik w postaci grupy ograniczonej czasowo i przestrzennie” (Halbwachs 1969: 407).

Na arenie międzynarodowej największe zasługi dla badań nad transdyscyplinarnym ujmowaniem problemu pamięci, a zarazem ponadnarodowego dialogu, mają takie czasopisma jak „History and Theory” (od 1960), „Memory and History” czy „Studies in Memory and Narrative”. Szybko wzrasta liczba naukowych ośrodków i instytucji pochylających się nad tymi kwestiami. W ślad za tym idzie oczywiście coraz szerszy wachlarz dostępnych pozycji bibliograficznych, zwłaszcza poświęconych szeroko rozumianej pamięci¹².

Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa, utworzona w 1972 r. pod patronatem UNESCO, skupiała geografów, historyków i dydaktyków, których zadaniem było wypracowanie kompromisu i – o ile to możliwe – wspólnej narracji do dziejów stosunków obu państw. Podobne projekty powstawały przez lata, zwłaszcza w nowej, bardziej sprzyjającej politycznie rzeczywistości. Jednym z najistotniejszych, także dla niniejszej pracy, oraz najbardziej aktualnym jest zainicjowany przez Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie projekt „Polsko-niemieckie miejsca pamięci” pod kierownictwem Roberta Traby i Han-

¹² Zob. A. Assman, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013; A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Warszawa 2018; *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa 2018; R. Traba, *Historia – przestrzeń dialogu*, Warszawa 2006; R. Traba (red.), *Historie wzajemnych oddziaływań*, Berlin–Warszawa 2014.

sa Henninga Hahna¹³. Jego nadrzędnym celem jest analiza obu kultur przez pryzmat wielu dyscyplin w kontekście wzajemnych powiązań. Historia Polski nie może być rozpatrywana bez poznania dziejów Niemiec i odwrotnie. Dlatego bardzo istotne jest sięganie do wiedzy z zakresu psychologii, kulturoznawstwa oraz socjologii.

W ramach projektu Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk pod nazwą „Współczesne społeczeństwo polskie wobec przeszłości” opublikowano od 2006 r. 9 tomów obszernych opracowań teoretycznych oraz artykułów podejmujących te kwestie w sposób kompetentny, ale i wszechstronny¹⁴. Liczne odniesienia do małych społeczności żyjących na terenie obecnej Rzeczypospolitej pozwalają przyswoić i usystematyzować aparat pojęciowy związany ze studiami nad pamięcią (patrz: Wylegała 2014).

Pułapki relatywizmu a kształt pamięci

Dostępne w znacznej części materiały bibliograficzne traktujące o przeszłości Babimojszczyzny oraz o znaczeniu pamięci w historii utrwalają pogląd o jednoznacznie wrogim nastawieniu administracji pruskiej, a potem niemieckiej wobec Polaków. W literaturze regionu nieczęsto spotyka się wyraźne wskazanie na okresy nasilenia i odwilży w stosunkach polsko-niemieckich. Jest to po pierwsze wyraźny archaizm badawczy wobec przywołanego mikroregionu, szczególnie w odniesieniu do I poł. XIX w., ale również archaizm wobec podobnych obszarów, które na tym właśnie tle mogą tworzyć ciekawe paralele badawcze. Pewnego rodzaju wyłomem w tej tradycji jest praca wspomnianego wcześniej Joachima Benyskiewicza *Babimojszczyzna* (wyd. Rodło, 1994), którą można traktować jako jedno z pierwszych opracowań wychodzących ponad podziały etniczne. Niech argumentem będzie tu przeprowadzenie analizy złożonego problemu służby Polaków z tego obszaru w wojsku niemieckim w okresie obu wojen światowych. Warto także dodać, że cytowany tu Joachim Benyskiewicz był nie tylko badaczem tego obszaru – ciągle niedoścignionym, jeśli idzie o liczbę publikacji – ale również świadkiem historii. Urodził się bowiem w 1936 r. we wspo-

¹³ Efektem projektu „Polsko-niemieckie miejsca pamięci” zainicjowanego przez PAN w Berlinie są 4 tomy, w tym jeden metodologiczny, łącznie 117 tekstów, wydawanych przez Wydawnictwo Naukowe Scholar od 2015 r.

¹⁴ Zob. seria „Współczesne Społeczeństwo Polskie wobec Przeszłości”, opracowana przez Instytut Studiów Politycznych PAN oraz Akademię Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, wyd. Scholar.

mnianym Nowym Kramsku. Być może ciekawą perspektywą badawczą – jak pisze Marceli Tureczek – byłaby analiza ewolucji poglądów historyograficznych badacza, który z jednej strony znał specyfikę tego obszaru z perspektywy prywatnej, rodzinnej, z drugiej, jako historyk musiał sytuować swoje poglądy w kręgu obowiązujących nurtów badawczych oraz społeczno-politycznych (Tureczek 2021: 358).

Istotnym elementem dla całości są studia prowadzone przez środowisko regionalistyczne, m.in. Towarzystwo Miłośników Ziemi Babimojskiej oraz lubuskie ośrodki naukowe i kulturalne¹⁵. Sprzyja temu silniejsze w ostatnich latach akcentowanie znaczenia powstania wielkopolskiego z roku 1918/1919 na arenie ogólnopolskiej. Nie znaczy to jednak, że badania naukowe w tym temacie nie były prowadzone wcześniej. Praca Joachima Benyskiewicza i Hieronima Szczegóły *Powstanie Wielkopolskie nad środkową Obrą* z 1998 r. stanowi kompendium wiedzy o najbardziej wysuniętym na zachód odcinku walk powstańczych. Wokół tych wydarzeń skupiona jest większość opracowań dotyczących tego regionu – zryw ten był i jest nadal najistotniejszym punktem odniesienia w historii Babimojszczyzny w XX wieku. Oczywiście jest więc, że badania lokalne ukierunkowane zostały na zgłębianie dziejów uczestników powstania i ich rodzin. Tu szczególnie istotna jest działalność członków i sympatyków Towarzystwa Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/1919 w Zielonej Górze oraz w Poznaniu. Ich prace, publikowane zarówno jako samodzielne wydawnictwa jak i na łamach „Wielkopolskiego Powstańca” wydawanego przez TPPW w Poznaniu, przybliżają sylwetki biorących udział w zrywie oraz aspekty wojskowe tamtych wydarzeń. W większości w historiografii polskiej akcentowane są losy małych społeczności zamieszkujących tereny inne niż pogranicze polsko-niemieckie. Stosunki polsko-żydowskie, kwestia holocaustu, rzezi wołyńskiej – do tych problemów odnosi się znaczna część narracji mikrohistorycznych. Ziemie Zachodnie, nazywane „odzyskanymi”, pojawiały się do niedawna w dyskursie naukowym głównie z uwagi na konieczność argumentowania tych nabytków terytorialnych po 1945 r. (Konopka, Konopka 2003: 290)¹⁶. Zmieniło się to wprawdzie w ciągu

¹⁵ Towarzystwo Miłośników Ziemi Babimojskiej powstało w 1966 r. Prowadzi aktywną działalność społeczną i kulturową w dziedzinie popularyzowania wiedzy o regionie. Dzięki staraniom jego członków wydano: *Babimojszczyzna. Dziedzictwo historyczne i kulturowe* (2013), *Region Kozła. Babimojszczyzna. Dziedzictwo kulturowe* (2010), *Babimojszczan portret własny. XX wiek* (2014) czy z okazji jubileuszu *50 lat Towarzystwa Miłośników Ziemi Babimojskiej* (2016).

¹⁶ W odniesieniu do ziemi lubuskiej jest to termin nieadekwatny, gdyż tereny te zostały sprzedane biskupstwu magdeburskiemu w XIII w. przez Bolesława II Rogatkę.

ostatnich lat. Do teraz jednak zauważalne są luki badawcze, jak choćby kwestia służby Polaków w armii niemieckiej czy problem akulturacji i adaptacji dóbr ponemieckich¹⁷. Ich uzupełnienie z pewnością pozwoliłoby na ponowną, krytyczną i bardziej wnikliwą analizę złożonych powiązań i stosunków międzyludzkich na pograniczu, nie tylko w okolicach Babimostu.

Opracowania powstające od lat 50. XX w. niewątpliwie ugruntowały mity związane z historią ziemi babimojskiej oraz paradygmaty, na których oparta jest narracja do dziejów regionu, zwłaszcza od końca XIX w. do 1945 r. O ile zrozumiałe – w pewnym sensie – było to w początkach Polski Ludowej, wymiany ludności na tym terenie i ogólnej sytuacji politycznej, o tyle ciekawy jest zakres powielania i utrwalania tych „zjawisk historiograficznych” współcześnie¹⁸.

Analizując preferowane na Babimojszczyźnie formy upamiętniania w przestrzeni publicznej, obejmujące inicjatywy powstałe zarówno jeszcze w okresie niemieckim, jak i już polskim po 1945 r., można dostrzec niesłabnącą afirmację polskich dążeń niepodległościowych. Rosnące, zwłaszcza u schyłku roku 2018, zainteresowanie inscenizacjami bitew (m.in. bitwy pod Bobrujskiem w Kargowej oraz pokazy dżygitówki w Zielonej Górze), organizacją konferencji i sympozjów (m.in. przez Uniwersytet Zielonogórski i Oddział Lubuski Towarzystwa Pamięci

¹⁷ Luki badawcze, szczególnie w biogramach powstańców wielkopolskich, dotyczą okresu I wojny światowej. W większości podaje się jedynie miejsce urodzenia i zakończenia szkoły, datę powołania do wojska niemieckiego i udział w walce na froncie w czasie I wojny światowej, ewentualne zasygnalizowanie pułku i odniesionych ran – wszystko to sprowadzone do jednego zdania. Szczegóły pojawiają się dopiero z końcem 1918 r., z chwilą powrotu na ziemię polskie i wstąpienia w szeregi powstańcze. Przykładów w *Biogramach uczestników powstania wielkopolskiego 1918–1919* pod red. B. Polaka, które mimo wszystko są najobszerniejszym zbiorem informacji o powstańcach, jest wiele: „Klemczak Edmund (1886–1939), dowódca kompanii opalenickiej (...). W kwietniu 1912 r. przeniósł się do Opalenicy, gdzie wziął w dzierżawę hotel «Wiktoria». Podczas I wojny światowej, będąc na froncie zach. we Francji, utracił tę dzierżawę. Po powrocie w listopadzie 1918 r. sformował opalenicką kompanię Służby Straży Bezpieczeństwa” (Z. Kościański, *Klemczak Edmund (1886–1939)* [w:] *Powstańcy wielkopolscy. Biogramy uczestników powstania wielkopolskiego 1918–1919*, t. IV, red. B. Polak, Poznań 2008, s. 77).

¹⁸ Np.: „Dość powszechną opinią jest, że Wielkopolska była tym regionem, w którym zamiast jednostek, do działania szły całe gromady. (...) Polacy zamieszkujący te ziemie, zdawali sobie sprawę, że aby utrzymać swoją tożsamość narodową, muszą przeciwstawić się naporowi pruskiej polityki, zmierzającej do zlikwidowania wszystkiego, co polskie”. Z. Pilarczyk, *Stanisław Powalisz – harcerz, artysta, człowiek czynu* [w:] *Wielkopolski Powstaniec*, red. S. Barłóg, T. Musiał i in., Poznań 2019, s. 88; por. D. Wróblewska, *„Tu też była Polska”*, Kargowa 2018.

Powstania Wielkopolskiego 1918–1919), wystaw i wydawaniem publikacji podkreślających wkład lokalnych społeczności w odzyskanie niepodległości przebiegało do świadomości za pomocą wszystkich możliwych środków przekazu – telewizji, prasy, zgromadzeń. Wiele wniosła także obserwacja stosunku do adaptacji ponemieckich zabudowań. Ich wnikliwa kwerenda wyraźnie pokazuje, że rewizja przyjętych poglądów i ich umiejscowienie w konkretnym paradygmacie rzuci nowe światło na stosunki polsko-niemieckie na Babimojszczyźnie do 1945 r.

Opis przeszłości Babimojszczyzny, jaki funkcjonuje w pamięci indywidualnej i zbiorowej, został skonstruowany w odniesieniu do najistotniejszych dla tego terenu wątków, nazwanych tu „miejscami pamięci” – wielkiej wojny, powstania wielkopolskiego, kształtowania granicy i powstania Marchii Granicznej. Nie bez znaczenia jest także kwestia szkolnictwa, roli Kościoła katolickiego i Związku Polaków w Niemczech.

W praktyce jednak najbardziej rozpowszechnione są narracje dotyczące udziału Babimojszczan w powstaniu wielkopolskim 1918/1919 oraz poprzedzających je walk o utrzymanie polskiej kultury, tradycji oraz języka. Stąd wciąż żywa jest pamięć o jej pionierach, których imieniem nazwano zresztą jedną ze szkół podstawowych (Szkoła Podstawowa im. Bojowników o Wolność Ziemi Babimojskiej w Babimoście). Największy wpływ na opinię społeczności lokalnej w kwestii stosunków polsko-niemieckich mają lokalni historycy. To oni udzielają się podczas ważnych dla miejscowości rocznic, wygłaszają krótkie referaty, redagują broszury i tablice informacyjne, a także większość dostępnych w Internecie informacji. Na ogół są one jednak powieleniem wiadomości pisanych w konkretnym paradygmacie, a co za tym idzie, silnie nacechowane emocjonalnie i archaiczne pod względem metodologicznym i merytorycznym. Oto przykład:

Różnorodne formy pracy narodowej, stosowane wśród dzieci, młodzieży i dorosłych, przyczyniły się do zachowania przez większość ludności regionu babimojskiego tych wszystkich cech, którymi charakteryzuje się naród polski. W pierwszym rządzie do zachowania mowy, obyczajów, ziemi, wreszcie godności. W styczniowych dniach roku czterdziestego piątego spełniała się sprawiedliwość dziejowa. Odzyskiwała Polska swe prastare ziemie, odzyskiwała również ludzi, dzięki nieugiętej ich postawie w ciągu 152-letniej niewoli” (Zięba, dostęp: 2021)¹⁹.

O ile wydawnictwa naukowe oparte są na rzetelnych badaniach i sprecyzowanej podstawie metodologicznej, o tyle publikacje lokalnych historyków i pasjonatów zdradzają niedostatki warsztatu historyka. Po-

¹⁹ Cytat pochodzi z zakładki „O Patronach” na stronie SP w Babimoście, <https://szkola.babimost.pl/a/o-patronach> (dostęp: kwiecień 2021).

wielanie wiadomości osadzonych w paradygmacie konfliktu wymusza utrwalanie przekazu o odwiecznej wrogości obu narodów. Z uwagi jednak na ograniczone grono odbiorców publikacji *stricte* naukowych to właśnie lokalni historycy są najsilniejszym czynnikiem opiniotwórczym, kształtującym postrzeganie przeszłości na pograniczu. W większości to właśnie z tej grupy wywodzą się autorzy treści na tablicach informacyjnych i pamiątkowych umieszczanych wokół miejsc pamięci, informacji w mediach społecznościowych oraz ścieżek dydaktycznych. Często wpisy pojawiające się w mediach społecznościowych są interesujące i wartościowe, jednak dobrze jest też zwrócić uwagę na ich efemeryczność. Wspomniane ścieżki dydaktyczne wpisują się w cykl lekcji o regionie, popularnych ostatnio zwłaszcza w szkołach podstawowych. W przypadku Babimojszczyzny funkcjonującej w Regionie Kozła folklor i związane z nim odwołania do kultury i tradycji regionu są silnym spoiwem mającym wpływ na postrzeganie przeszłości²⁰. Swoistym przypieczętoowaniem działalności lokalnych historyków jest aprobata i wsparcie, także finansowe i wydawnicze, ze strony władz miasta.

Nowe perspektywy

Ponowna analiza sytuacji na pograniczu w ujęciu lokalnym oraz uwzględnienie w niej ostatnich wydawnictw nie zmieniłyby znacząco stanu powszechnej wiedzy. Uwolnienie narracji od nacisku na antagonizmy polsko-niemieckie nie zrewolucjonizuje poglądów na tę kwestię. W praktyce to pozostawienie historii lokalnej „samej sobie”, poza obiegiem akademickim, doprowadziło, zdaniem autorki, do kryzysu metodologicznego i merytorycznego w jej obrębie.

Wznowienie badań nad dziejami Babimojszczyzny mogłoby wpłynąć na docenienie dokonań jej mieszkańców dla utrzymania polskości. Osadzenie życiorysów rodzin w dziejach społeczności, miejscowości i uwzględnienie kontekstu ich decyzji pokazałoby, że ich działalność była przemyślana. Aktualizacja wiedzy, z uwzględnieniem nowej literatury i dostępnych źródeł, stanowi naturalną część procesu badawczego – nauka z założenia jest czymś rozwijającym się. Wreszcie, uwolnienie od ładunku emocjonalnego, martyrologii i ukazanie tych samych historii

²⁰ Region Kozła zrzesza gminy: Babimost, Kargowa, Siedlec, Zbąszyń, Zbąszynek, Trzciel. Na stronie czytamy: „Tak więc, co właściwie jest paradoksalne, dopiero Traktat Wersalski w 1920 r. podzielił ten zwarty kulturowo obszar polszczyzny granicą państwową. Duża jego część znalazła się w Niemczech”, <http://regionkozla.pl/historia-folklor-tradycje/> (dostęp: kwiecień 2021).

w nieco lżejszej, bardziej przystępnej formie (zaopatrzonej jednak w aparat metodologiczny) pozwoliłoby zainteresować przeszłością młodsze pokolenia, oddalając kryzys edukacji regionalnej.

Literatura

Materialy źródłowe

Mój dom nad Odrą. Drugi tom wspomnień i pamiątek, 1965, oprac. J. Koniusz, Lubuskie Towarzystwo Kultury, Zielona Góra.

Kronika Szkoły Polskiej w Nowym Kramsku, 1989, oprac. J. Benyskiewicz, Kuratorium Wychowania i Oświaty w Zielonej Górze, Zielona Góra.

Materialy prasowe

„Nadodrze”, wydanie specjalne, listopad–grudzień 1958.

„Głos Wielkopolski”, nr 167 z 20 czerwca 1947.

„Głos Wielkopolski”, nr 250 z 11 września 1947.

Opracowania

Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów, 2018, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa.

Assman A., 2013, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Barometr Polska–Niemcy 2020, red. J. Kucharczyk, A. Łada, Warszawa.

Benyskiewicz J., 1994, *Babimojszczyzna 1919–1945*, Rodło, Zielona Góra.

Benyskiewicz J., Kuc M., 1997, *Dzieje Babimostu*, Zarząd Miasta Babimost, Zielona Góra.

Bergmann O., Wojcieszek F., 2018, *Wielkopolskie drogi do niepodległości 1918–1919. Historie lokalne*, Poznań–Warszawa.

Bierzanek R., Symonides J., 2008, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2008.

Chałasiński J. (red.), 1965, *Tu jest mój dom. Pamiątki z Ziemi Zachodnich i Północnych*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Czyżewski M., 2008, *Debata na temat Jedwabnego oraz spór o „politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego [w:] Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowakowski, J. Pomorski, R. Stobniecki, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Łódź.

Davis N., 2011, *Powrót Martina Guerre’a*, Zysk i S-ka, Poznań.

Domańska E., 2005, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Dowódcy Powstania. Złota księga chwały Powstania Wielkopolskiego 1918–1919, 2018, red. P. Kościański, Z. Kościański, Opalgraf, Poznań.

Erlil A., 2018, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Golka M., 2009, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Scholar, Warszawa.

Grzywaczewski T., 2020, *Wymazana granica. Śladami II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.

- Halbwasch M., 1969, *Spoleczne ramy pamięci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Halicka B., 2015, *Polski Dzik Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.
- Jeziński A. (red.), 1994, *Historia Polski w liczbach*, GUS.
- Konopka A., Konopka H., 2003, *Leksykon historii Polski po II wojnie światowej 1944–1997*, Arti, Warszawa 2003.
- Koselleck R., 2013, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Kościański Z., 2008, *Klemczak Edmund (1886–1939) [w:] Powstańcy wielkopolscy. Biogramy uczestników powstania wielkopolskiego 1918–1919*, t. IV, red. B. Polak, Poznań.
- Kula M., 2004, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lipski L., 1996, *Powiedzieć sobie wszystko. Eseje o sąsiedztwie polsko-niemieckim*, Wydawnictwo Polsko-Niemieckie, Gliwice.
- Maruszewski T., 2019, *Gdzie podziewa się nasza pamięć? Od pamięci autobiograficznej do pamięci zbiorowej*, Smak Słowa, Sopot.
- Musiał F., 2018, *Wolność – fundament polskiej tożsamości*, „Biuletyn IPN”, nr 11.
- Nie damy pogrześć mowy... Przyczynki do dziejów szkolnictwa polskiego na ziemiach zachodnich*, 1959, red. W. Chełkowska, T. Kajan i in., Lubuskie Towarzystwo Kultury, Zielona Góra.
- Olszewski M., 2018, *Powstanie wielkopolskie 1918–1919*, Poznań–Warszawa.
- Paukszta E., 1961, *Pogranicze*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Pilarczyk Z., 2019, *Stanisław Powalisz – harcerz, artysta, człowiek czynu [w:] Wielkopolski Powstaniec*, red. S. Barłóg, T. Musiał i in., Poznań.
- Plater L., 1864, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Wydawnictwo Zagraniczne, Lipsk.
- Rogozin A., 2021, *Tradycja powstań narodowych i oręża polskiego 1794–1864*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Ruchniewicz K., Zybura M., 2017, *Studia i materiały do dziejów Polaków w Niemczech*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław.
- Sakson A., 2020, *Nowe społeczeństwo Ziem Zachodnich i Północnych (1945–2020)*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Poznań.
- Sauter W., 1960, *Z walk o polskość Babimojszczyzny*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań
- Stylińska T., 2006, *Historia i jej rekonstrukcje* [rozmowa autorki z Anthonnym Giddensem], „Tygodnik Powszechny”, nr 46.
- Traba R., 2006, *Historia – przestrzeń dialogu*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Traba R., 2014, *Historie wzajemnych oddziaływań*, Centrum Badań Historycznych PAN, Berlin–Warszawa.
- Tureczek M., 2021, *Pogranicze. Przeszłość bez historii*, WIMB, Gorzów Wlkp.
- Urban T., 2007, *Utracone ojczyzny. Wypędzenia Niemców i Polaków w XX w.*, Czytelnik, Warszawa.
- Wóycicki K., 2004, *Niemiecki rachunek sumienia. Niemcy wobec przeszłości 1933–1945*, Atut, Wrocław.
- Wróblewska D., 2018, *„Tu też była Polska”*, Kargowa.
- Wyłęgała A., 2014, *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „Ziem Odzyskanych”*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

On the need for local borderland research on the example of the Babimojszczyzna in the 20th century

Abstract

The aim of the study is an attempt to refer to the historiography of a small microregion at the border of today's provinces: Lubuskie and Wielkopolskie, called "Babimojszczyzna". The time perspective relating to the events of World War I, Polish-German disputes, as well as the transformations in Poland and Germany after 1989 requires a new approach to historical narratives. The thesis of the article is the assumption that the hitherto historiography of this complex microregion in Polish-German relations in the first half of the 20th century did not develop new approaches. Another problem is the lack of real effects under the research models on the Polish and German narratives of the last thirty years. Their lack is particularly noticed in the context of the condition of social memory in the vicinity of Babimost, where only the tradition of the Polish Uprising 1918-1919 and the struggle for Polishness is cultivated, without a broader context. The discussed region can also be an interesting example for other similar historical areas, which, like all borderlands, were the subject of natural osmosis rather than their contact.

Key words: borderland, memory, historiography, Babimojszczyzna, Polish-German relations, Joachim Benyskiewicz

Bartosz Pasternski¹

Ośrodki zdrowia jako ogniwo publicznej służby zdrowia w Drugiej Rzeczypospolitej

Streszczenie

Artykuł przedstawia okoliczności powstania i główne pola działalności ośrodków zdrowia w okresie międzywojennym. Pierwsze w Polsce ośrodki zdrowia powstały w 1925 r. według koncepcji amerykańskiej Fundacji Rockefellera. Ich funkcjonowanie miało przyczynić się do rozwoju edukacji zdrowotnej, poprawy warunków sanitarnych, stanu higieny, popularyzacji wiedzy o żywności, a przede wszystkim umożliwić korzystanie z opieki medycznej i porad lekarskich wszystkim mieszkańcom kraju. Z czasem w wyniku rozwoju systemu i wzrostu liczby ośrodków nastąpiła ich specjalizacja, wzrosły też kompetencje zatrudnionego w nich personelu. Przed wybuchem II wojny światowej ośrodki zdrowia skupiły się na działalności profilaktycznej, leczniczej oraz zwalczaniu powszechnych chorób zakaźnych, do których zaliczano m.in. gruźlicę, jaglicę czy choroby weneryczne. Działalność ośrodków zdrowia przyczyniła się do poprawy wiedzy z zakresu higieny i profilaktyki chorób zakaźnych, dostępu do leczenia oraz upowszechnienia służby zdrowia w całym kraju.

Słowa kluczowe: opieka zdrowotna, ośrodki zdrowia, służba zdrowia w latach 1918–1939, profilaktyka chorób zakaźnych, historia służby zdrowia

Wstęp

Dostęp do opieki zdrowotnej stał się jednym z podstawowych zadań odrodzonego w roku 1918 państwa polskiego. Organizacja systemu służby zdrowia obejmowała leczenie ubezpieczeniowe, realizowane przez zróżnicowane terytorialnie kasy chorych (od 1934 r. przez ubez-

¹ Mgr Bartosz Pasternski, doktorant w Instytucie Historii, Kolegium Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: bapa@wp.pl, nr ORCID: 0000-0003-4727-890X.

pieczalnie społeczne), prywatną praktykę lekarską oraz ośrodki zdrowia, czyli przychodnie publiczne nastawione początkowo na działania profilaktyczne, uzupełnione z czasem o funkcje lecznicze. Celem artykułu jest zaprezentowanie rozwoju nowatorskiej idei ośrodków zdrowia w okresie międzywojennym oraz określenie głównych pól działalności placówek. Problematyka ta nie została dotychczas szerzej zbadana. Poruszał ją przede wszystkim Paweł Grata w monografii *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej* oraz w artykule *Na drodze do publicznej służby zdrowia. Meandry polityki zdrowotnej Drugiej Rzeczypospolitej* (Grata 2013, 2016).

Utrzymywanie publicznej służby zdrowia było domeną instytucji samorządowych, które w pierwszych latach niepodległości reprezentowały wojewódzkie i powiatowe urzędy zdrowia. W powiatach nadzór nad lecznictwem sprawowali lekarze powiatowi, którzy w połowie lat 20. zostali również przedstawicielami administracji rządowej. W zakresie ochrony zdrowia współpracowali ściśle z organami samorządowymi. W pierwszym dziesięcioleciu istnienia II RP największy ciężar sprawowania opieki lekarskiej spoczywał na lecznictwie ubezpieczeniowym oraz praktyce prywatnej.

Lecznictwo ubezpieczeniowe działało według dwóch różnych schematów. W województwach zachodnich funkcjonował tzw. system wolnego wyboru lekarza, natomiast w pozostałych częściach kraju – system leczenia ambulatoryjnego oparty na świadczeniu usług przez lekarza rejonowego dla osób ubezpieczonych. W większych miastach zapewniano też stały dostęp do lekarzy specjalistów, a na prowincji organizowano objazdowe wizyty medyków. Ze względu na niski odsetek ubezpieczonych wśród ogółu społeczeństwa większość obywateli była jednak pozbawiona tej możliwości leczenia. Z kolei lecznictwo prywatne wiązało się z dużym obciążeniem finansowym.

W skład systemu służby zdrowia wchodziły również lecznictwo szpitalne, sanatoria prowadzone przez państwo oraz ubezpieczalnie społeczne, a także Państwowy Zakład Higieny, założony w 1921 r. Niektóre z zadań w tym zakresie łączyły się też z obszarem działalności opieki społecznej (Grata 2013: 258–263).

W tak zarysowanym systemie kluczowym warunkiem zaspokojenia zdrowotnych potrzeb społeczeństwa stało się utworzenie publicznych placówek profilaktyczno-leczniczych dostępnych bezpłatnie dla każdego obywatela. Taką rolę zaczęły spełniać tworzone od połowy lat 20. ośrodki zdrowia. Pierwsze na świecie tego typu placówki pod nazwą „Health Centre” powstały w Stanach Zjednoczonych (Danielski 1931: 4–6). Natomiast w Polsce pierwszy ośrodek zdrowia utworzony został

w 1925 r. według koncepcji amerykańskiej Fundacji Rockefellera, udzielającej w latach międzywojennych wsparcia w zakresie organizacji zdrowia publicznego, rozwoju medycyny i opieki socjalnej krajom środkowej i wschodniej Europy.

W pierwotnym założeniu ośrodki zdrowia miały pełnić zadania profilaktyczne, tworzyć miejsca opieki nad matką i dzieckiem w odpowiednio przygotowanych obiektach oraz spełniać funkcję ochronną w razie wystąpienia chorób zakaźnych. Miały też stanowić element terenowej organizacji służby zdrowia jako podstawowa jednostka przyszłej sieci publicznej. Zakładano, że ich działalność przyczyni się do poszerzenia edukacji w zakresie warunków sanitarnych, korzystania z opieki medycznej i wiedzy o żywności. W wyniku korekty wstępnych ustaleń ośrodki zdrowia zaczęły pełnić rolę miejsc leczniczych, w których praktykowano zabiegi higieniczne i zapobiegawcze oraz udzielano porad lekarskich. Tuż przed wybuchem II wojny światowej ośrodki zdrowia skupiały się na działalności profilaktycznej, leczniczej, opiece nad matką i dzieckiem oraz zwalczaniu społecznych chorób zakaźnych, do których zaliczano m.in. gruźlicę, jaglicę czy choroby weneryczne. Były finansowane przez państwo oraz samorządy, a osoby korzystające z ich usług płaciły za nie symboliczną kwotę (Kacprzak 1928: 83; Grata 2013: 261, 273–275; Grata 2016: 35; *Dwadzieścia lat...* 1939: 25; Więckowska 2000: 420; Fijałek 1995: 407).

W wyniku wzrostu liczby ośrodków z czasem nastąpiła ich specjalizacja obejmująca także zatrudniony w nim personel. Najwięcej tworzono placówek o charakterze przeciwgruźliczym i przeciwjagliczym. Mniej liczne były natomiast jednostki zapewniające opiekę nad matką i dzieckiem oraz osobami z chorobami wenerycznymi. Pod koniec lat 30. z poradni korzystało łącznie ok. 2,7 mln osób. Podobnie wzrosła liczba udzielanych porad oraz wizyt domowych (Grata 2013: 275).

Uwarunkowania prawno-administracyjne funkcjonowania ośrodków zdrowia

Pierwszy w kraju ośrodek zdrowia powstał w 1925 r. w warszawskiej dzielnicy Mokotów. Łączył działalność miejskich instytucji sanitarnych i prowadził szeroką edukację w zakresie wymogów higienicznych oraz profilaktyki zdrowotnej. Ponadto odbywały się w nim szkolenia personelu pielęgniarstwa oraz sanitarnego. Wyposażenie ośrodka w niezbędne urządzenia kosztowało ok. 200 tys. zł. Jego sprawna organizacja sprawiła, że stał się „wzorem dla kolejnych ośrodków

zakładanych w poszczególnych dzielnicach Warszawy”² (Starczewski 1938, 5–6; Stypułkowski 1933: 258). Finansowany początkowo przez Fundację Rockefellera, został następnie przejęty przez samorząd Warszawy i zyskał nową nazwę: Pierwsza Miejska Stacja Higieny Zapobiegawczej. Ośrodek prowadził specjalistyczne poradnie: przeciwgruźliczą, przeciwjagliczą, przeciwmalaryczną, laryngologiczną, dla matek, kobiet ciężarnych i dzieci do lat siedmiu. Miał też gabinet dentystryczny i całoroczne sanatorium dziecięce.

Dzięki pomocy finansowej Fundacji Rockefellera utworzono tzw. ośrodki wzorcowe – wspomnianą już jednostkę na warszawskim Mokotowie oraz w powiatach: warszawskim, skierniewickim i będzińskim. Placówki te były traktowane jako zespoły doświadczalne dla przyszłego zastosowania w całym kraju. Działalność wszystkich czterech ośrodków była finansowana przez fundację w niewielkiej sumie przez okres 5 lat. Następnie koszt utrzymania ponosiły samorządy. Ich działalność miała przyczynić się do wyselekcjonowania odpowiednich zadań edukacyjnych i profilaktycznych wśród społeczeństwa oraz wypracowania optymalnego modelu funkcjonowania takich placówek w całym kraju. Nadzór nad pracą ośrodków zdrowia sprawował Departament Służby Zdrowia Ministerstwa Opieki Społecznej, współpracujący z miejscowym samorządem oraz instytucjami społecznymi. Ośrodek miał być zlokalizowany w miejscu dogodnym, z którego ludność, a w szczególności matki z dziećmi, mogła swobodnie korzystać. W zaleceniu wskazano, żeby powiaty zostały podzielone na okręgi, w których miały znajdować się placówki medyczne. W przypadku miast zaznaczono, że jeden ośrodek miał przypadać na 50 000 mieszkańców. Kiedy mieszkańców było więcej, należało utworzyć odpowiednią do tego liczbę ośrodków zdrowia (Tubiasz 1928: 5, 6, 7; Kacprzak 1928: 87, 88).

W zakresie działania rejonów sanitarnych ośrodki zdrowia były miejscem, gdzie skupiała się działalność medyczna na danym terenie. Funkcję kierownika pełnił lekarz rejonowy. W składzie stałego personelu terenowa organizacja administracji sanitarnej przewidywała również stanowisko pielęgniarki społecznej. Do zakresu jej obowiązków należała pomoc w przyjmowaniu i rejestracji osób oraz przeprowadzanie wywiadów społecznych. Kolejne etaty należały do położnej społecznej i kontrolera sanitarnego. Pomocniczy personel sanitarny w terenie składał się z lekarzy gminnych, położnych oraz osób wykonujących sekcję zwłok. Organem doradczym była rejonowa komisja sanitarna, a jej przewodni-

² Szerzej na temat ośrodka: *I ośrodek zdrowia i opieki Puławska 91 róg Dolna*, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/pulawska-91> (dostęp: 2.07.2021).

czącym lekarz rejonowy. W skład komisji wchodził przedstawiciel samorządu, szkół, organizacji społecznych i ubezpieczeniowych. Kompetencje komisji były określone odpowiednim regulaminem (Danielski 1936, 5–6; Załączny 2011: 388).

W 1935 r. pojawił się postulat utworzenia różnych poradni specjalistycznych w jednym ośrodku zdrowia. Dokonywano też połączenia ośrodków z urzędami sanitarnymi. Te zmiany powodowały w rezultacie modyfikację organizacji pracy pielęgniarek, którym przydzielano zadania nie ze względu na rodzaj świadczonych usług, ale biorąc pod uwagę teren, jaki miały obsługiwać. Dzięki takiemu podziałowi miasta na obwody wraz z przydzieleniem pielęgniarki do danego obszaru poprawiła się opieka nad rodzinami, które korzystały z usług placówki medycznej. W 1935 r. w stolicy powstały pierwsze w kraju ośrodki zdrowia i opieki, których zadaniem było łączenie opieki zdrowotnej z opieką społeczną (materialną, wychowawczą, mieszkaniową i prawną) (Manteuffel 1936: 23, 25).

Problemy funkcjonowania ośrodków

Podstawowym problemem systemu publicznej ochrony zdrowia w okresie międzywojennym pozostawała niewielka liczba ośrodków zdrowia. Stworzenie sieci placówek zapewniającej właściwy poziom opieki ludności wymagało powołania 4 lub 5 ośrodków w każdym powiecie, czyli łącznie ok. 1,5 tys. jednostek. Tymczasem realia były zupełnie inne. W 1930 r. funkcjonowało 180 takich ośrodków, w 1934 r. – 259, w 1935 r. – 310, w 1936 r. – 397, a w 1938 r. – 648. Wprawdzie liczba ta systematycznie rosła, ale do wybuchu II wojny światowej nie osiągnęła nawet połowy zakładanego celu. Stosunkowo korzystne było natomiast terytorialne rozmieszczenie ośrodków zdrowia, ponieważ zdecydowana większość z nich (tj. ok. 500) prowadziła działalność w miejscowościach poniżej 10 tys. mieszkańców, z czego 40% placówek działało na terenach wiejskich. Ponadto tam, gdzie nie było samodzielnego ośrodka, tworzono jego filię ze stałym etatem pielęgniarskim i dyżurami lekarzy dojeżdżających. Bez ośrodków zdrowia pozostawało jednak 9 powiatów, z czego 3 położone w województwie lwowskim (Grata 2013: 274). Najwięcej placówek było w powiatach warszawskim, olkuskim, łukowskim i skierniewickim. Mimo stosunkowo dużej liczby ośrodków nawet tam jednak nie były one w stanie zaspokoić wszystkich potrzeb medycznych mieszkańców.

Zapotrzebowanie na usługi medyczne spowodowało, że z czasem poszerzono profil działalności profilaktycznej ośrodków o lecznictwo

ambulatoryjne. Ze względu jednak na małą liczbę placówek w całym kraju nie mogły one skutecznie walczyć z chorobami zakaźnymi czy wenerycznymi. W późniejszym okresie skupiono się więc na leczeniu również innych chorób. Największy problem z dostępnością do placówek mieli mieszkańcy wsi. We wschodnich województwach – ze względu na brak dostatecznej liczby ośrodków – utworzono stanowisko lekarza rejonowego. Osoby potrzebujące pomocy na tamtych obszarach za poradę płaciły kwotę 1 zł lub 0,50 zł (Kacprzak 1937: 26–27, 28, 31, 32). Na wielu terenach wiejskich działalność ośrodków była wręcz nowatorska, jeśli chodzi o poprawę higieny i podstawową opiekę medyczną.

Innym ważnym problemem funkcjonowania ośrodków zdrowia był brak odpowiedniej liczby personelu medycznego, zwłaszcza lekarzy. Było to pochodną ogólnego deficytu kadry lekarskiej wynikającego z niewystarczającej liczby wydziałów medycznych polskich uczelni. Jak podawał Mały Rocznik Statystyczny z roku 1938, w 1935 r. było w Polsce 12 427 lekarzy, co dawało niski na tle innych państw europejskich wskaźnik 3,7 na 10 000 mieszkańców. Oznaczał on zarazem, że jeden lekarz przypadał średnio na 2700 mieszkańców (przy zaleceniach międzynarodowych na poziomie 1 na 2000). Co gorsza, wskaźnik ten był o wiele niższy na terenach wiejskich, co odzwierciedlało z kolei problem niewłaściwej struktury rozmieszczenia medyków na terenie kraju. W miejscowościach poniżej 10 000 mieszkańców było bowiem zaledwie 2758 lekarzy, co oznaczało, że na jednego przypadało aż 9624 mieszkańców. Jeszcze mniej korzystne dane pojawiły się w ankiecie z urzędów wojewódzkich, z której wynikało, że według stanu z 1 stycznia 1938 r. w osadach i gminach wiejskich było tylko 1629 lekarzy, a na jednego z nich przypadało 14 556 mieszkańców (w województwie poleskim ten wskaźnik był nawet na poziomie 1 medyk na 26 685 osób). Równie niewystarczający stan zatrudnienia dotyczył lekarzy dentyistów (3604, z czego zaledwie 335 na obszarach wiejskich).

Zatrudnienie personelu medycznego w ośrodkach zdrowia pozostawało w ścisłej relacji z niedoborami osobowymi w całej służbie zdrowia. Ogólna liczba zatrudnionych w tych placówkach wzrosła z 1828 osób w 1936 r. do 2008 w 1937 r., co jednak w dalszym ciągu nie zaspokajało ówczesnych potrzeb. Również proporcje w strukturze tej kadry były niewłaściwe, ponieważ największą grupę stanowili lekarze – 996, natomiast liczba pielęgniarek wyniosła tylko 692 osoby. Brakowało też kontrolerów sanitarnych. Co prawda, ich liczba wzrosła z 75 do 89, ale w dalszym ciągu były w tym zakresie istotne niedobory kadrowe. W 1938 r. zatrudnienie personelu medycznego także wzrosło i wyniosło

ogółem 2370 osób. Wciąż było to jednak zbyt mało w stosunku do zapotrzebowania (*Sprawozdanie... 1937*: 527, Danielski 1938: 435).

Innym problemem w skutecznym funkcjonowaniu placówek medycznych był niski poziom zaufania do nowoczesnej medycyny oraz niechętnie nastawienie ludności (głównie wiejskiej) do propagowanych idei zdrowotnych. Mieszkańcy z niedowierzaniem i niechęcią zgłaszali się po pomoc do lekarzy. Często trzeba było przekonywać rodzinę chorego lub jego samego do zastosowania odpowiednich metod leczenia. Osoby chorujące bały się skierowania na leczenie do szpitala. Niejednokrotnie krytykowano niezrozumiałe dla pacjentów postępowanie personelu szpitalnego. Do tego korzystano z pomocy medycznej tylko wtedy, kiedy dotychczasowe metody walki z bólem nie przynosiły rezultatu oraz kiedy widmo śmierci było bliskie, co właściwie wykluczało skuteczną pomoc profesjonalistów. Wobec takiej postawy miejscowej ludności trudno było osiągnąć wysoką skuteczność działań edukacyjnych i profilaktycznych prowadzonych przez placówki medyczne. W niektórych miejscach ważną rolę w przełamaniu stereotypów i uprzedzeń odgrywali duchowni, ale nie było to regułą. Generalnie większa akceptacja działalności ośrodków zdrowia towarzyszyła osobom lepiej wykształconym w ośrodkach miejskich, gorzej było pod tym względem na wsi. W konsekwencji niskiego stanu świadomości społecznej na terenach wiejskich dążono do utworzenia takiego typu instytucji, która odpowiadałaby ówczesnym potrzebom mieszkańców wsi. Dużą wagę w przełamywaniu tego rodzaju obaw i zabobonów przykładano do akcji odczytowych i projekcji filmowych, obchodów różnych świąt czy zabaw. W rozważaniach teoretycznych wskazywano też na potrzebę utworzenia na terenach wiejskich instytucji gospodarczych, które – niejako przy okazji – przekazywałyby wiedzę z zakresu higieny oraz kultury. Utrudnieniem był bowiem nieprzychylny stosunek do zawodu lekarza oraz kłopot ze zdobyciem przez niego zaufania i autorytetu mieszkańców. Brak możliwości porozumienia się z medykiem wynikał w dużym stopniu z ludowej tradycji, która traktowała tę profesję na równi z rolą urzędnika administracyjnego („więcej wroga niż przyjaciela”), który poprzez różnego rodzaju zarządzanie miał utrudniać życie mieszkańców. W przypadku przygotowania do zawodu pielęgniarki odczuwalny był również brak odpowiedniego szkolenia w zakresie higieny i pracy społecznej (Mężyński 1928: 403; Kacprzak 1928: 93, 96, 97).

W pierwszych latach działalności ośrodki zdrowia nie miały jednolitego charakteru i wiele z nich różniło się strukturą i sposobem działania. Wynikało to ze społecznego zróżnicowania podległego im obszaru funkcjonowania (miasto lub wieś) oraz zakresu wykonywanych zadań (higie-

na i opieka społeczna, leczenie, działalność administracyjno-sanitarna). Niemal każdy inaczej też rozumiał samo pojęcie „ośrodek zdrowia” („każdy bierze co innego z tej idei za najważniejsze”). Nie było to jednak odosobnione zjawisko, bo podobne problemy nękały także w pierwszych latach działalności takie instytucje w Stanach Zjednoczonych oraz w Europie Zachodniej. Główną przyczyną tej sytuacji w kraju były różnice uwarunkowań lokalnych, w jakich ośrodki były zakładane. Uwzględniano w nich przede wszystkim potrzeby miejscowej ludności, stan świadomości społecznej i kultury zdrowotnej, a także poziom zamożności. O niekorzystnej sytuacji decydował jednak w głównej mierze brak lekarzy specjalistów w wielu placówkach (Kacprzak 1928: 89, 91, 94).

Ośrodki zdrowia miały ogólne wsparcie rządu, jednak sama idea tych placówek była niedostatecznie znana w samorządzie terytorialnym, środowiskach lekarskich, a przede wszystkim w społeczeństwie. Władze państwowe sprzyjały generalnie samorządom lokalnym oraz zaangażowanym instytucjom społecznym w zakresie wcielania w życie idei ośrodków zdrowia (Tubiasz 1928: 3). Problemem był jednak brak jednolitych podstaw organizacyjnych oraz standardowego podziału pracy. Nie zostały bowiem określone przez urzędy państwowe jasne ramy prawno-administracyjne funkcjonowania tych placówek. Powstające w różnych miastach (niezależnie od wielkości) instytucje nie miały więc ustalonych form działalności. Przyczyną zaistniałych różnic był m.in. brak odpowiedniej nieruchomości, wyszkolonego personelu czy porozumienia z samorządem i instytucjami społecznymi. Roczny koszt funkcjonowania tego rodzaju placówki wynosił ok. 11–12 tys. zł, natomiast koszt miesięczny kształtował się na poziomie 950 zł bądź 1 tys. zł. W przypadku filii ośrodków koszt roczny zamykał się w kwocie ok. 7–7,5 tys. zł (Danielski 1931: 3–4, 7; Danielski 1936: s. 6–7). Wobec stałych problemów finansowych samorządów działalność i rozbudowa ośrodków była jednak mocno ograniczona. Od 1933 r. ich funkcjonowanie było zapewniane częściowo przez Skarb Państwa, a częściowo przez samorządy i ubezpieczalnie społeczne, a także z opłat pobieranych za oferowane świadczenia (*Sprawozdanie...* 1935: 276). W 1934 r. koszt działalności ośrodków zdrowia wyniósł łącznie 3 349 305 zł, natomiast przeciętna wartość utrzymania jednego ośrodka wyniosła 12 932 zł. W 1936 r. do współudziału w finansowaniu placówek włączył się Polski Czerwony Krzyż. W 1937 r. koszty utrzymania systemu wzrosły do poziomu 5 898 972 zł. Z kolei koszt utrzymania jednej placówki zmniejszył się w stosunku do poprzednich lat i wyniósł 12 238 zł (*Sprawozdanie...* 1936, nr 1: 73; *Sprawozdanie...* 1936, nr 4: 421; Danielski 1938: 435).

Ubezpieczalnie społeczne współpracujące z ośrodkami zdrowia zapewniały im przede wszystkim subwencje w gotówce, ale także udostępniały własne nieruchomości, urządzenia medyczne i narzędzia lekarskie oraz opłacały (w pełni lub częściowo) zatrudnionych lekarzy i higienistki (Słonecki, Piotrowski 1938: 90).

Zakres działania

Głównym zadaniem ośrodków zdrowia były działania higieniczne i zapobiegawcze, obejmujące troskę o całokształt ochrony zdrowia na danym terenie. Miały zajmować się m.in. edukacją zdrowotną i sanitarną, popularyzowaniem higieny, przeciwdziałaniem chorobom społecznym, upowszechnianiem opieki nad matką i dzieckiem, współdziałaniem w zakresie opieki społecznej. W tym celu w pierwszych latach działalności szczególnie często organizowane były na przykład odczyty na temat higieny zdrowotnej, a w zakładach przemysłowych – na temat higieny pracy. Niekiedy odtwarzano przy tej okazji filmy, chcąc unaocznić omawiane problemy. Na takie spotkania w miastach były rozsyłane imienne zaproszenia. Na wsiach prelekcje były organizowane w dni świąteczne, aby zachęcić ludzi do licznego w nich udziału. Prelekcje zdrowotne, akcje profilaktyczne czy rozdawanie ulotek edukacyjnych przyczyniły się między innymi do wzrostu zainteresowania szczepionkami przeciwko szkarlatynie i ospie. W miejscach, gdzie odbywały się szczepienia, rozmawiano z pacjentami, którzy mieli obawy i wątpliwości. W przypadku stwierdzenia choroby zakaźnej ośrodki zdrowia stosowały jednolitą procedurę obejmującą izolację chorego, dezynfekcję mieszkania, monitorowanie otoczenia chorego wraz z nawiązaniem kontaktu z jego rodziną. Placówki prowadziły także działalność skierowaną do kobiet ciężarnych, jednak nie cieszyła się ona dużym zainteresowaniem i z ich oferty stosunkowo niechętnie korzystały panie spodziewające się dziecka. Podobnie jak w przypadku profilaktyki wobec chorób zakaźnych polegano tu głównie na rozmowie edukacyjnej z przyszłą matką i ojcem. Ośrodki oferowały też pomoc w przygotowaniu wyprawki dla dziecka: „ułatwienie tej pracy przez pozwienie korzystania z maszyny do szycia, rozdawania walizek z materiałami niezbędnymi przy pielęgnowaniu odbywającej poród i połów w domu, umieszczenie w zakładzie położniczym” (Mężyński 1928: 403, 404, 405).

Wraz z rozwojem instytucji ośrodków zdrowia zadania profilaktyczne zostały uzupełnione o działalność leczniczą. Wynikało to z bezpośrednich potrzeb zapewnienia opieki lekarskiej większej części społec-

czeństwa, która nie posiadała ubezpieczeń zdrowotnych i nie korzystała z lecznictwa prywatnego. Obok poradni profilaktycznych pojawiły się poradnie lecznicze, umożliwiające dostęp do specjalistów. Usługi lecznicze oferowane w placówkach były uzależnione od kwalifikacji (specjalizacji) miejscowych lekarzy. Leczenie było stosowane na przykład w zakresie przeciwdziałania chorobom społecznym: wenerycznych, jaglicy czy korekty wad rozwojowych u dzieci i niemowląt. Skierowane było zwłaszcza do osób ubogich zamieszkałych w miejscowościach, które były pozbawione opieki medycznej. Działalność lecznicza była finansowana przez samorządy oraz na podstawie umów zawartych z instytucjami ubezpieczeniowymi (kasy chorych) i zakładami opiekuńczymi (Danielski 1931: 11).

W rezultacie wykonywanych działań poszczególne ośrodki zdrowia prowadziły różne typy poradni specjalistycznych. W 1936 r. w ośrodkach zdrowia funkcjonowało łącznie 457 poradni przeciwgruźliczych, 590 przeciwjagliczych, 252 przeciwwenerycznych, 488 stacji opieki nad matką i dzieckiem i 156 poradni ruchomych. W 1934 r. w miastach powyżej 100 000 mieszkańców pacjenci placówek chorzy na gruźlicę stanowili 34,2%. Prawdopodobnie zaledwie ok. 8,8% osób zmarłych na gruźlicę leczyło się w ośrodkach przeciwgruźliczych i ośrodkach zdrowia. W przypadku mieszkańców wsi ten odsetek był mniejszy niż 1%. W zakresie leczenia jaglicy sytuacja była nieco lepsza. Większa liczba osób cierpiących na tę chorobę zgłaszała się do poradni, które ze względu na gęstszą sieć tego typu placówek były bardziej dostępne dla mieszkańców wsi. Poradnie przeciwweneryczne na wsi pełniły ważną rolę tylko w przypadku ognisk endemicznych (np. na Huculszczyźnie). W pozostałych wsiach w kraju w zasadzie nie istniały. W 1935 r. wszystkie poradnie opiekowały się ok. 1,2 mln osób. (Kacprzak 1937: 29, 30, 31). Pod koniec lat 30. XX w. ośrodki zdrowia na terenie wsi zajmowały się przede wszystkim ogólną medycyną. Zapewniano stałą opiekę higieniczno-lekarską dzieci w szkołach powszechnych wraz z wychowaniem fizycznym. Ponadto świadczone ratownictwo w nagłych przypadkach oraz pomoc położniczą (Danielski 1938: 438, 439).

O ogromnej potrzebie działalności leczniczej w tych placówkach świadczą również stale rosnące medyczne dane statystyczne. W 1931 r. z ośrodków zdrowia skorzystało łącznie 435 tys. osób, zaś porad lekarskich udzielono 981 tys. W 1935 r. nastąpił wzrost liczby osób korzystających do 705 tys., a liczba porad wyniosła 1 462 000. W 1936 r. z ośrodków zdrowia skorzystało 1 085 329 osób, udzielono 2 233 014 porad. Rok później liczba ta wzrosła do 1 407 272 osób, natomiast porad medycznych udzielono łącz-

nie 2 663 880 (*Sprawozdanie... 1937: 527; Sprawozdanie... 1938: 535; Mały... 1939: 298*).

Zakończenie

Tworzone od połowy lat 20. XX w. ośrodki zdrowia miały pełnić niezwykle ważną rolę w kształtującym się wówczas systemie nowoczesnej opieki medycznej. Ich zadaniem była w pierwszym rzędzie edukacja w zakresie upowszechniania zasad higieny, poprawa ogólnego stanu sanitarnego, przeciwdziałanie chorobom zakaźnym, opieka nad matką i dzieckiem, a także przełamywania obaw związanych z brakiem zaufania do szybko rozwijającej się medycyny. Poszerzenie ich działalności o lecznictwo ambulatoryjne otworzyło dodatkowo możliwość realnego dostępu do lekarza dla szerokich kręgów społeczeństwa II RP pozostających poza systemem ubezpieczeń zdrowotnych i zbyt ubogich na korzystanie z lecznictwa prywatnego.

Słuszność tych założeń organizacyjnych nie szła jednak w parze z rzeczywistymi możliwościami nie w pełni uporządkowanego i w istocie dość ograniczonego systemu opieki zdrowotnej w Polsce międzywojennej. Ośrodków zdrowia było zbyt mało w stosunku do istniejących potrzeb, a na ich barkach złożone zostało zadanie zaspokojenia wymogów zdrowotnych większości mieszkańców kraju. Mimo stale powiększającej się liczby tych placówek był to cel nie do zrealizowania ze względu na braki infrastrukturalne i finansowe, a przede wszystkim z powodu niedoboru lekarzy, higienistek, pielęgniarek i położnych. Mimo systematycznego, ale dość powolnego wzrostu liczby lekarzy i pielęgniarek dostępność do medyków w dalszym ciągu nie zaspokajała ówczesnych potrzeb.

Sama działalność ośrodków zdrowia potwierdziła słuszność pokładanych w nich nadziei i przyjętego kierunku ich rozwoju. Wraz ze stopniowym wzrostem ich liczby następowała specjalizacja w realizowaniu określonych zadań, zwłaszcza edukacyjnych i administracyjno-sanitarnych oraz leczeniu dokuczliwych chorób zakaźnych. Zwiększył się zasięg oddziaływania ośrodków, a liczba osób objętych opieką wzrosła z 314 tys. w roku 1930 do 1 407 tys. w 1937, a więc blisko pięciokrotnie. Stale rosła też liczba udzielonych porad (2 664 tys. w 1937 w stosunku do 775 tys. w 1930) oraz zrealizowanych wizyt domowych (155 tys. w 1930 i 425 tys. w 1937). (Grata 2013: 275). Wpłynęło to niewątpliwie na częściową poprawę dostępności do opieki zdrowotnej, ale trzeba pamiętać, że nie zmieniało ogólnie niekorzystnej oceny, ponieważ dotyczyło tylko niewielkiej części społeczeństwa.

Utrudnieniem w funkcjonowaniu ośrodków było też ich spore zróżnicowanie wynikające z braku jednolitych podstaw organizacyjnych i zasad podziału pracy. Z pewnością trzeba też zaznaczyć istnienie trudności finansowych, z jakimi borykały się ośrodki przez większość okresu swojego istnienia.

Działalność ośrodków zdrowia była mimo tych bolączek jednym z najbardziej pozytywnych zjawisk w rozwoju opieki zdrowotnej w okresie międzywojennym. Przyczyniła się do poprawy wiedzy z zakresu higieny, profilaktyki chorób zakaźnych czy upowszechnienia opieki lekarskiej. Niestety, ograniczony i selektywny zasięg tych działań nie mógł wpłynąć w szerszym stopniu na umasowienie dostępności do nowoczesnej medycyny. Stosunkowo największe możliwości profilaktyczne i lecznicze miały ośrodki zdrowia ulokowane w dużych miastach. W Warszawie na przykład przyczyniły się – wspólne z innymi organizacjami – do znacznego zmniejszenia zachorowalności na gruźlicę. Liczba zgonów z powodu tej choroby przypadająca na 10 tys. mieszkańców spadła z ok. 35 zgonów w pierwszych latach działalności do 18 w 1931 r. Zmniejszyła się również umieralność wśród niemowląt. Mimo wysokiego bezrobocia i braków w dostępie do nowych mieszkań poprawiła się higiena oraz warunki sanitarne mieszkań osób, które podlegały opiece placówki medycznej. Stołeczne ośrodki zdrowia w większości składały się z przeszkolonego personelu lekarskiego, który z biegiem lat zyskiwał popularność i zaufanie mieszkańców (Stypułkowski 1933: 264, 265; Stypułkowski 1933a: 496).

Rzeczywiste znaczenie ośrodków zdrowia w całym systemie było najlepiej widoczne na terenach wiejskich Polski wschodniej. Tylko w niewielkim stopniu wypełniały one tam katastrofalne braki w zakresie dostępności do lekarzy (jeden przypadał na 21 414 mieszkańców gmin wiejskich). Przeprowadzano na przykład akcje edukacyjne w zakresie profilaktyki zdrowotnej, stosowano również szczepienia przeciwko szkarlatynie oraz ospie. Mimo pionierskiej wręcz aktywności powstających ośrodków pomoc lekarska na wsi była jednak skrajnie niewystarczająca (Kacprzak 1937: 9).

Należy zatem stwierdzić, że realizacja idei tworzenia ośrodków zdrowia jako kluczowego ogniwa publicznej służby zdrowia Drugiej Rzeczypospolitej była działaniem słusznym, ale daleko niezadowalającym wobec ogromnych potrzeb zdrowotnych całego społeczeństwa. Braki legislacyjne, niedostateczne tempo powstawania nowych placówek, trudności z ich finansowaniem, a przede wszystkim niedobory w zakresie obsady personelu medycznego zadecydowały o stosunkowo niewielkiej roli ośrodków zdrowia w ochronie zdrowotnej w Polsce.

Zbyt duża bowiem część obywateli była pozbawiona takiej pomocy lub miała do niej bardzo ograniczony dostęp.

Literatura

- Danielski J., 1931, *Charakter i zadania ośrodków zdrowia*, Wydawnictwo Leona Wierzbickiego w Tarnopolu, Tarnopol.
- Danielski J., 1936, *Rejon sanitarny (rejonowy ośrodek zdrowia) jako podstawowa jednostka lokalnej administracji sanitarnej*, „Zgoda” J. Klimczak i S-ka, Warszawa.
- Danielski J., 1938, *Pomoc lecznicza na wsi*, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 4.
- Dwadzieścia lat publicznej służby zdrowia w Polsce Odrodzonej 1918–1938*, 1939, Wydawnictwo Ministerstwa Opieki Społecznej, Warszawa.
- Fijałek J., 1995, *Medyczo-społeczne tradycje organizacyjne i naukowe w opiece zdrowotnej w XIX i XX wieku [w:] Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
- Grata P., 2013, *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Grata P., 2016, *Na drodze do publicznej służby zdrowia. Meandry polityki zdrowotnej Drugiej Rzeczypospolitej*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 3(14).
- Kacprzak M., 1928, *Powstanie i rozwój ośrodków zdrowia [w:] Ośrodki zdrowia w Polsce*, red. M. Kacprzak, Warszawa.
- Kacprzak M., 1937, *Stan opieki nad zdrowiem ludności wiejskiej [w:] W walce o zdrowie wsi polskiej. Referaty wygłoszone na konferencji poświęconej opiece lekarskiej na wsi, zwołanej przez Instytut Spraw Społecznych w Warszawie w dniach 31 I – 1 i 2 II 1937*, Warszawa.
- Mały rocznik statystyczny 1939*, 1939, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Manteuffel E., 1936, *Współczesne formy opieki społecznej [w:] Aktualne zagadnienia opieki społecznej. Pamiętnik zjazdu referentek opieki nad matką i dzieckiem Z. P. O. K. w dniach 7, 8 i 9 grudnia 1935 r.*, Warszawa.
- Mężyński P., 1928, *Propaganda Higjenu a Ośrodki Zdrowia*, „Zdrowie – Organ Warszawskiego Towarzystwa Higjenicznego”, R. XLIII, nr 7–8–9.
- Salak B., 1928, *Poradnie społeczno-lekarskie w Tarnopolszczyźnie, jako funkcja samorządów i publicznej służby zdrowia*, „Zdrowie”, R. XLIV, nr 3.
- Słonecki M., Piotrowski E., 1938, *Dotychczasowe wyniki współpracy między ubezpieczalniami społecznymi a samorządami terytorialnymi i instytucjami społecznymi*, „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych”, z. 2.
- Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Opieki Społecznej w 1933/34 r.*, 1935, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 2.
- Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Opieki Społecznej w 1934/35 r.*, 1936, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 4.
- Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Opieki Społecznej w 1936/37 r.*, 1937, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 4.
- Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Opieki Społecznej*, 1936, „Praca i Opieka Społeczna”, nr 1.
- Starczewski J., 1938, *Geneza Ośrodków Zdrowia i Opieki*, „Opiekun Społeczny”, R. 3, nr 12(27).

- Stypułkowski S., 1933, *Kilka uwag o kosztach utrzymania i wydajności pracy w Ośrodkach Zdrowia*, „Zdrowie”, R. XLVIII, nr 5–6.
- Stypułkowski S., 1933a, *System pracy w Ośrodku Zdrowia*, „Zdrowie”, R. XLVIII, nr 9–10.
- Tubiasz S., 1928, *Zarys ogólny organizacji ośrodków zdrowia w Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Ośrodki zdrowia w Polsce*, red. M. Kacprzak, Warszawa.
- Więckowska E., 2000, *Instytucje zdrowia publicznego w II Rzeczypospolitej – organizacja, cele, zadania*, „Przegląd Epidemiologiczny”, R. 54, nr 3-4.
- Załączny J., 2011, *Ochrona zdrowia w powiecie warszawskim w latach 1918–1939*, „Rocznik Żyrardowski”, nr 9.

Health centers as a link of the public health service in the Second Polish Republic

Abstract

The article presents the circumstances of the establishment and the main activities of health centers in the interwar period. The first health centers in Poland were established in 1925 according to the concept of the American Rockefeller Foundation. Their functioning was to contribute to the improvement of health education, sanitation, hygiene, knowledge about food, and above all, to allow access to medical care and medical advice for all inhabitants of the country. Over time, as a result of the development of the entire system and the increase in the number of centers, there occurred a broadening of their specializations and improvement of the competences of their staff. Before the outbreak of World War II, health centers focused on prevention, treatment and combating common infectious diseases, which included tuberculosis, trachoma or venereal diseases among others. The activities of health centers contributed to the improvement of knowledge in the field of hygiene and prevention of infectious diseases, access to treatment and the dissemination of health care throughout the country.

Key words: health care, health centers, health care in the years 1918-1939, prevention of infectious diseases, history of health care

Krzysztof A. Tochman¹

Zapomniany kurier do Delegatury Rządu. Ppor. Napoleon Segieda „Wera” (1908–1991)

Streszczenie

Artykuł o ppor. Napoleonie Segiedzie (vel Gustav Molin „Wera”), a po wojnie Jerzym Salskim (1908–1991), urodzonym na Zamojszczyźnie, mieszkańcu Pomorza, zaś w czasie wojny kurierze politycznym do władz Polskiego Państwa Podziemnego zrzuconym do kraju w nocy z 7 na 8 listopada 1941 r., jest pierwszą próbą przedstawienia zarysu jego biografii i wojennych dokonań. Był uczestnikiem wojny 1939 r. (obrona Warszawy), a następnie jeńcem wojennym niemieckich obozów, skąd po wielu perypetiach dotarł do PSZ w Wielkiej Brytanii. Po wykonaniu misji w kraju Segieda latem 1942 r. wyruszył ponownie do Londynu z pierwszym kompleksowym raportem Polskiego Państwa Podziemnego do władz rządu emigracyjnego w Londynie. Już w 1942 r. jako świadek zagłady alarmował świat o Holokaucie; raczej bez skutku, gdyż Zachód nie był tym problemem specjalnie zainteresowany. Napoleon Segieda od wiosny do lata 1942 r. przebywał w mieście Oświęcim, gdzie zbierał informacje o obozie koncentracyjnym w Auschwitz. 8 sierpnia 1942 r. opuścił Warszawę, by przez Kraków i Wiedeń w ciągu pięciu dni dotrzeć do Szwajcarii, gdzie z niewyjaśnionych przyczyn na kilka miesięcy utknął w drodze do Londynu. Jego raport później był znany wśród wielu ważnych, wpływowych polityków społeczności alianckiej, m.in. w Wielkiej Brytanii oraz USA. Warto wspomnieć, iż o zagładzie Żydów docierały do Londynu, również od lata 1942 r., depecze Stefana Korbońskiego, szefa Kierownictwa Walki Cywilnej. Po wojnie Napoleon Segieda już pod nazwiskiem Jerzy Salski osiadł w wielkim Londynie, gdzie zmarł, całkowicie zapomniany.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, Polskie Państwo Podziemne, Delegatura Rządu RP, kurierzy polityczni, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza

¹ Dr Krzysztof A. Tochman, Oddziałowe Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej, Oddział w Rzeszowie, ul. Słowackiego 18, 35-060 Rzeszów, e-mail: krzysztof.tochman@ipn.gov.pl, nr ORCID: 0000-0003-1495-7893.

Początki łączności konspiracyjnej. Komitet Ministrów dla Spraw Kraju

Po przegranej kampanii wrześniowej 1939 r. i powstaniu nowego rządu polskiego na uchodźstwie we Francji wystąpiła konieczność zapewnienia łączności pomiędzy konspiracją wojskową i cywilną w kraju a rządem RP. W tym celu premier Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i naczelny wódz, gen. Władysław Sikorski 13 listopada 1939 r. powołał Komitet Ministrów dla Spraw Kraju – KMSK (*Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. I, dok. nr 3, 1990: 4–5; Grabowski 2008: 35–36; Pachowicz 2010: 7). Zadaniem tego organu było działalność związana z koordynowaniem wysiłku cywilnego i zbrojnego Rządu RP we współpracy z krajem. Zasadnicze wskazania polityczne dla kraju wypracowane przez Komitet wydawane były przez szefa rządu albo też w jego imieniu, po wstępnej jego aprobacie (SPP, sygn. A.1.3.1, Komitet Ministrów dla Spraw Kraju, k. 1). Bardzo ważnym zagadnieniem była w tym kontekście sprawa zapewnienia obustronnej łączności. Pierwszym przewodniczącym KMSK został gen. broni Kazimierz Sosnkowski².

Najpilniejszym zadaniem było zorganizowanie sprawnie działającej specjalnej komórki dla łączności z krajem w kwestiach politycznych i ogólnych, która zajęłaby się wysyłaniem do Polski zarówno kurierów, jak i emisariuszy – cywilnych i wojskowych. Kurier miał przewieźć dostarczone mu materiały, raporty, instrukcje, natomiast emisariusz dysponował pełnomocnictwem do samodzielnego naświetlania przekazanych spraw oraz wydawania poleceń (Pachowicz 2010: 57–58).

W kwietniu 1940 r. zostali zaprzysiężeni pierwsi cywilni emisariusze i kurierzy, którzy wyruszyli do kraju (SPP, sygn. MSW 32: 292)³. W trakcie upadku Francji (22 czerwca 1940 r.), gdy Rząd RP ewakuował się na Wyspy Brytyjskie, a tym samym znacznie wydłużyły się lądowe trasy kurierskie do walczącego kraju, powstała konieczność przerzutu ludzi, funduszy i sprzętu drogą lotniczą. Już wczesną jesienią 1940 r.

² Gen. broni Kazimierz Sosnkowski ps. Baca, Godziemba, Józef, Józef Godziemba, Ryszard (1885–1969), działacz niepodległościowy, Naczelny Wódz PSZ. W wojnie 1939 r. dowódca Frontu Południowego. Następca Prezydenta RP, minister bez teki w rządzie gen. Sikorskiego (1939–1940), komendant główny ZWZ (1939–1941), Wódz Naczelny Polskich Sił Zbrojnych (1943–1944). Po wojnie na emigracji.

³ 27 IV 1940 w Angers zostali zaprzysiężeni: Józef Słyś, Jan Skorobohaty-Jakubowski, Tadeusz Trawiński, Jan Hulewicz, Władysław Banaczyk, Władysław Kański, Edmund Fietz-Fietowicz, Wanda Modlibowska, Mateusz Siwik, Jan Tabaczyński, Paweł Siudak, Jerzy Kurcysz, Stanisław Olszewski, Stefan Pronaszko.

w Londynie w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych powstał Wydział Społeczny MSW, który zajął się organizowaniem cywilnej łączności z krajem za pomocą przerzutu powietrznego. Jego szefem został Paweł Siudak⁴. Wydział Społeczny MSW nawiązał ścisłą współpracę z Oddziałem VI (Specjalnym) Sztabu Naczelnego Wodza i zajął się wyszukiwaniem kurierów – kandydatów na lot bojowy do kraju oraz koordynacją ich szkolenia (Olędzki 1990).

Powstała wiosną 1940 r. Delegatura Rządu na Kraj, z jej przedstawicielem w okupowanym kraju – Delegatem Rządu⁵, była w zakresie spraw politycznych łącznikiem między Rządem RP a Krajem, kurierzy polityczni zaś – jednym z najważniejszych ogniw tej łączności. Napoleon Segieda ps. „Wera”, „Broniek” vel Gustavo Moullin, vel Jerzy Salski (nazwiska tego używał po wojnie), był jednym z pierwszych kurierów-spadochroniarzy Polskich Sił Zbrojnych do Delegatury Rządu RP w kraju⁶.

Młodość Napoleona Segiedy

Urodził się 28 XII 1908 r. w Kolonii Suchowola (wówczas gm. Suchowola, po wojnie gm. Krasnobród) na Zamojszczyźnie jako syn rolnika Konstantego i Felicji z domu Szyper (AP w Zamościu, sygn. 33: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Krasnobrodzie za rok 1908, akt urodzenia Napoleona Segiedy nr 709; Informacje córki Felicji... 2015).

Po I wojnie światowej jego ojciec za pieniądze zarobione w USA zakupił ponad 30 ha ziemi poniemieckiej w miejscowości Lisewo Ko-

⁴ Paweł Siudak „Bohun”, „Espe”, „Odo” (1905–1972), działacz PSL „Piast”, SL, ppor. rez., sekretarz premiera Stanisława Mikołajczyka, wraz z nim powrócił do Polski; pozostał w kraju. W latach 1948–1956 więziony przez UB.

⁵ Od 25 V do 14 XII 1940 r. przebywał w okupowanej Polsce Tymczasowy Delegat Rządu na Kraj Jan Skorobohaty-Jakubowski „Vogel”, którego zadanie polegało na wyborze odpowiedniego kandydata na Delegata Rządu. W grudniu 1940 r. min. spraw wewnętrznych mianował delegatów: dla Generalnego Gubernatorstwa – Cyryla Ratajskiego (XII 1940 – VIII 1942), a dla ziemi wcielonych do III Rzeszy – Adolfa Bnińskiego (VII 1940 – VII 1941). Po aresztowaniu Bnińskiego jego funkcję objął Leon Mikołajczyk. Funkcję delegata na ziemie wschodnie okupowane przez ZSRR pełnił Władysław Zych „Szary” we Lwowie, do sierpnia 1941 r. Od 1942 r. Delegaturą Rządu na Kraj kierował jeden delegat z Warszawy. Kolejnymi Delegatami Rządu na Kraj byli: Jan Skorobohaty-Jakubowski (tymczasowo), Cyryl Ratajski ps. Wrzos, Wartski (3 XII 1940 – 5 VIII 1942), Jan Piekalkiewicz ps. Juliański, Wernic, Wrocławski (5 VIII 1942 – 19 II 1943), Jan Stanisław Jankowski ps. Klonowski, Sobol, Sobolewski (19 II 1943 – 27 III 1945), Stefan Korboński ps. Zieliński, Nowak (27 III – 28 VI 1945, jako p.o.).

⁶ Jako pierwszy dotarł do kraju bomb. Czesław Raczkowski „Orkan”, „Włodek”, który w nocy z 15 na 16 lutego 1941 r. wykonał skok bojowy.

ścielne w pow. inowrocławskim. Na ten temat nie ma w dokumentach pełnych danych. W 1929 r. Napoleon Segieda uzyskał świadectwo dojrzałości w gimnazjum humanistycznym w Siedlcach. Od października 1929 r. do sierpnia 1930 r. uczył się w Szkole Podchorążych Piechoty w Różanie nad Narwią; mianowany do stopnia st. strz. pchor. w czerwcu 1930 r. Następnie został przeniesiony do rezerwy z kat. „C” (Ministry of Defence GB: Arkusz Ewidencyjny). Działał dość prężnie w Stronnictwie Ludowym na terenie powiatów inowrocławskiego i szubińskiego, m.in. zakładał struktury tej organizacji chłopskiej. Zawodowo pracował w gospodarstwie rodziców i kółku rolniczym.

We wrześniu 1939 r. Segieda zgłosił się ochotniczo do 59 Pułku Piechoty Wielkopolskiej w Inowrocławiu, w ramach 15 DP Armii „Pomorze”, gdzie został wyznaczony na zastępcę dowódcy plutonu w 1 kompanii zbiorczej. Brał udział w bitwie nad Bzurą, następnie z jednostką dotarł w rejon Palmir w Puszczy Kampinoskiej i po reorganizacji, w nocy z 19 na 20 września, przedostał się do Warszawy. Brał udział w obronie stolicy. W trakcie jednego z bombardowań doznał zgniecenia klatki piersiowej (IPMS, sygn. A 9 III 2a/29 ii: MSW Społeczny, Referat Opracowania Wiadomości z Kraju, List Napoleona Segiedy z Lizbony do Prezesa SL w Inowrocławiu, 27 III 1941: 182).

Po kapitulacji Warszawy 29 września 1939 r. Segieda, leżący się wówczas w szpitalu, dostał się do niewoli, a następnie przewieziono go do niemieckiego szpitala w Toruniu, gdzie przeleżał całą zimę. Po opuszczeniu szpitala został umieszczony w obozie jeńców w Toruniu (Fort nr 13). Nawiązał kontakt z rodzicami. Miał możliwość ucieczki, zrezygnował jednak z tego zamiaru na prośbę rodziców, aby nie narażać ich na represje niemieckiego okupanta. Wiosną 1940 r. wywieziono go do Niemiec do stalagu VI A Hemer/Iserlohn (Westfalia). Po czterech dniach został przetransportowany do Kirchherten w Nadrenii nad granicą holenderską z przeznaczeniem do robót rolnych. Wobec zgłoszenia choroby umieszczono Segiedę w szpitalu w Bentlage koło Rheine nad rzeką Ems. Przebywał tam trzy tygodnie. Cały czas żył myślą o ucieczce (AAN, Zesp. 800/22/411, Dokumenty Stanisława Mikołajczyka, Reports Segieda Napoleon, Escape to Polish Army 1940: 1).

W maju 1940 r., w czasie pobytu w szpitalu, przedostał się nocą do warsztatu i ukradł nożyce do przecinania drutu. Nie chciał jednakże podejmować wtedy ucieczki, gdyż uznał, że naraziłby przez to swoich chorych kolegów. Po wypisaniu ze szpitala, gdy ponownie znalazł się „za drutami”, pewnej nocy przeczołgał się pod ogrodzenie, przeciął druty i oczekiwał, aż wartownik zdrzemnie się lub odejdzie za potrzebą, aby przebiec szybko przez oświetloną reflektorami przestrzeń. Tej nocy

przyprowadzono jednak do obozu holenderskich jeńców i z ucieczki nic nie wyszło (Kotwicz 1941: 12).

Ostatecznie jednak udało mu się zbiec z niewoli niemieckiej 10 sierpnia 1940 r. Jego obóz był położony około 30 km na północ od Kolonii⁷. Tak kpr. pchor. Napoleon Segieda wspominał to wydarzenie:

Droga na przelaj przez zboża i buraki i wody, po 7-iu nocach marszu dotarłem do Holandii w mundurze. Tu ukradłem porządny rower i części ubrania cywilnego. Nocami przejechałem południową Holandię i Belgię. Francję wzdłuż linii Maginota przejechałem dniami. Przed granicą szwajcarską zostawiłem rower i polski plecak wojskowy z wojskowymi częściami umundurowania. Przekroczyłem granicę. Przy pomocy pewnego księdza dotarłem do Berna, by zgłosić się w Konsulacie⁸. Ponieważ jednak pan konsul mnie nie przyjął, ponieważ nie byłem „zamówiony” – poszedłem do Poselstwa⁹. W drodze zatrzymała mnie policja. 28 dni siedziałem w Bernie w więzieniu śledczym. Później wywalili mnie na powrót do Francji okupowanej. Ukradłem drugi rower, przedarłem się przez linię demarkacyjną (Kotwicz 1941: 12).

W drodze do Wojska Polskiego

We Francji nieokupowanej¹⁰ Segieda zgłosił się w Lyonie do kpt. Jana Kamińskiego, który kierował placówką wywiadowczą pod ps. „Frant”¹¹. Ten wysłał go do obozu Carpiagne w Marsylii. Tutaj

⁷ Brak możliwości identyfikacji, gdzie się znajdował stalag.

⁸ Sprawa niejasna. Nie wiadomo, z kim Segieda rozmawiał. W Bernie nie było Konsulatu RP, tylko Poselstwo. Konsulat mieścił się w Genewie, a Konsulem do 1 IX 1940 r. był Kazimierz Trębicki. Pracował on w Genewie do czasu, kiedy konsulat został zamknięty po tym, jak władze szwajcarskie odkryły, że Trębicki był zamieszany w przemyt Polaków przez granicę szwajcarsko-francuską.

⁹ Poselstwem RP w Bernie, po nagłym odwołaniu przez rząd gen. Sikorskiego dn. 25 IV 1940 r. Tytusa Komarnickiego, kierował Aleksander Ładoś, w randze chargé d'affaires. Aleksander Ładoś (1891–1963) w latach 1920–1921 był sekretarzem delegacji polskiej na rozmowy pokojowe z Rosją Sowiecką w Mińsku i Rydze. Poseł RP w Bernie (1940–1945). Uczestnik akcji odpłatnego wydawania paszportów osobom narodowości żydowskiej celem emigracji do brytyjskiej Palestyny i innych krajów Ameryki Łacińskiej. Po wycofaniu przez Szwajcarię uznania dla Rządu RP na uchodźstwie przekazał aktywa Poselstwa RP ambasadzie komunistycznego rządu lubelskiego. Oskarżony o zdradę przez Rząd RP na emigracji, zamieszkał w Clamart pod Paryżem, gdzie zakupił posiadłość. W związku z przemytem żydowskiego złota ze Szwajcarii został aresztowany przez władze francuskie w 1948 r., zwolniony po 7 miesiącach. W latach 1955–1963 zarejestrowany przez Departament I Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (KdsBP) MSW jako kontakt operacyjny ps./krypt. „Nielot” i tajny współpracownik ps. „Niwerski”. W 1960 powrócił do PRL.

¹⁰ Francja nieokupowana – terytorium 1/3 części Francji ze stolicą w Vichy (Państwo Francuskie), istniejące w latach 1940–1944, a faktycznie do listopada 1942 r., tj. do czasu pełnej okupacji Francji przez III Rzeszę.

¹¹ Był to późniejszy cichociemny (cc) mjr/ppłk Jan Kamiński „Litwin”, „Cozas” (1906–1987).

z miejsca uznano go za niemieckiego szpiega. Wybronił Segiedę kpt. Aleksander Florkowski¹², gdyż przed wojną byli razem w Szkole Podchorążych, a przypadek sprawił, że Florkowskiemu polecono przeprowadzić dochodzenie w sprawie Segiedy. W tym obozie został zdemobilizowany „jako uczestnik kampanii francuskiej 1940 r.” z dniem 1 września 1940 r.¹³ Otrzymał przy tym zapomogę. Wówczas podał adres zamieszkania: Grodno, ul. Sienkiewicza 14 (Démobilisation des Militaires Polonais. Commission de Démobilisation de Carpiagne, 1 IX 1940).

Segieda chciał za wszelką cenę dotrzeć do Wielkiej Brytanii, do Wojska Polskiego. Najbliższym jego celem stała się Hiszpania i Gibraltar – przez Perpignan, w kierunku na Barcelonę. 19 października 1940 r. Napoleon Segieda wyszedł z Nimes, lecz z powodu powodzi nie był w stanie dotrzeć w rejon Pirenejów i cofnął się do Andory, skąd prowadziła druga droga do Barcelony. Przy granicy z Hiszpanią raz zatrzymała go żandarmeria francuska, a dwa razy policja, jednak przy pomocy tej ostatniej udało mu się w końcu przedostać na stronę hiszpańską.

Jak wspominał, szedł nocami terenem zniszczonym przez powódź, tunele były zawałone i z trudem wspinał się po zboczach. W ciągu ośmiu dni przebył około 170 km. Ostatecznie dotarł do Barcelony i uzyskał pomoc finansową w konsulacie honorowym RP (AAN, Zesp. 800/22/411, Dokumenty Stanisława Mikołajczyka, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Reports Segieda Napoleon, Escape to Polish Army 1940: 2).

Po wielu perypetiach z Barcelony dojechał pociągiem towarowym do Madrytu, gdzie uzyskał pomoc materialną w Poselstwie RP oraz angielskim i wyruszył ku granicy z Portugalią. Już po jej przekroczeniu został aresztowany w Castello de Vide przez policję portugalską, okradziony przez jej funkcjonariuszy, a następnie pobity za próbę ucieczki. Nie poddał się tym okolicznościom i uciekł z aresztu, wymykając się straży złożonej z pięciu uzbrojonych ludzi (IPMS, sygn. A 9 III 2a/29 ii, MSW Dział Społeczny, Referat Opracowania Wiadomości z Kraju, List Napoleona Segiedy z Lizbony do Prezesa SL w Inowrocławiu, 27 III 1941: 182).

Od 12 listopada do 12 grudnia 1940 r. pchor. Segieda przebywał w Lizbonie, gdzie nawiązał kontakt z Karolem Dubicz-Pentherem, po-

¹² Kpt./plk Aleksander Florkowski (1907–2000), instruktor w Szkole Podchorążych Piechoty w Ostrowi-Komorowie. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r. (d-ca komp. 114 pp), francuskiej 1940 r. (1 Dywizja Grenadierów) i włoskiej 1944–1945 (II Korpus PSZ). Pozostał na emigracji w Argentynie, w 1965 r. awansowany na plk. WP. Odznaczony m.in. *Virtuti Militari* IV i V kl.

¹³ Zaświadczenie to było niezgodne ze stanem faktycznym, gdyż Segieda nie brał udziału w wojnie 1940 r., a w tym czasie przebywał w stalagu niemieckim.

śłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym RP, oraz płk. dypl. Fryderykiem Mally, p.o. attaché wojskowym, który również swoją funkcją obejmował Hiszpanię¹⁴. Czekał na statek, którym miał ewakuować się do Wielkiej Brytanii, stale pojawiały się jednak trudności. W tym czasie zgłosił także ppłk. Mally'emu gotowość wyjazdu do Francji celem zorganizowania przeprawy do Hiszpanii. Przedostał się ponownie do Francji (Marsylia), podróżując pod wagonami pociągów pospiesznych. Z jego dotychczasowych doświadczeń wynikało, że był to najbezpieczniejszy, a zarazem najszybszy środek lokomocji (ibidem).

W Marsylii Napoleon Segieda spotkał się m.in. z ppłk. Wacławem Kamionko¹⁵, mjr. Mieczysławem Słowikowskim oraz mjr. Stanisławem Gustowskim, którzy zajmowali się przerzutem żołnierzy polskich do Gibraltaru. Wspominał, że we Francji uznano jego poczynania za rzecz bardzo ryzykowną i odmówiono mu pomocy. Zaczął sam organizować tę operację, znalazł ochotników, którzy mieli wystarać się o finanse. Wszystko było na dobrej drodze, jednak w ostatnim momencie władze wojskowe dowiedziały się o jego przedsięwzięciu i otrzymał stanowczy rozkaz zaniechania ucieczki.

Około 20 grudnia 1940 r. otrzymał polecenie ze Sztabu Polskiej Organizacji Wojskowej, aby ponownie przedostać się do Hiszpanii. Czas był nieodpowiedni, gdyż w Pirenejach leżał 1,5-metrowy śnieg (IPMS, A.9.III.2a/3, MSW, Wydz. Społeczny, Raport, relacja i życiorys Napoleona Segiedy: 5). Segieda wyruszył z Nimes samochodem 18 stycznia 1941 r. wraz z czterema lotnikami: Stanisławem Grabowskim¹⁶, Janem Marciniakiem¹⁷, Boguszem i Cichoniem. Kierunek – na Perpignan i Bar-

¹⁴ Płk dypl. kaw. Fryderyk Mally (1893–1987), oficer 6 Pułku Ułanów, a od 1924 r. w 1 Pułku Szwoleżerów. Od VIII 1926 r. szef Wydziału Organizacyjnego Oddziału II Sztabu Generalnego. W październiku 1927 r. wyznaczony zastępcą d-cy 21 Pułku Ułanów; ppłk. z dn. 1 I 1928 r. W dn. 1–14 IX 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza, od 18 IX dowódca obrony Kołomyi. Współorganizator ewakuacji oddziałów polskich z Francji w 1940 r. Następnie p.o. attaché wojskowy w Lizbonie (VIII 1940 – V 1942) i Madrycie. Po wojnie na emigracji w Londynie.

¹⁵ Płk dypl. Wacław Kamionko, uczestnik wojny 1920 r. i wojny 1939 r. Szef Sztabu SBSP (1940 r.) i szef sztabu Polskiej Organizacji Wojskowej we Francji w latach 1940–1941 oraz wykładowca w Wyższej Szkole Wojennej w Wielkiej Brytanii (1942–1943).

¹⁶ Sierż. Stanisław Grabowski (1906–1944), strz. pokładowy w ramach 300 Dywizjonu Bombowego Ziemi Mazowieckiej. Zginął w czasie lotu bojowego nad Francją. Pochowany Grainville-Langannerie.

¹⁷ Sierż. Jan Marciniak (1909–1977), mechanik z 315 Dywizjonu Myśliwskiego. Po wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii, gdzie zmarł. Pochowany na cmentarzu Manchester Southern Cemetery.

celoną. Już po przekroczeniu granicy, w okolicach tunelu w Canfranc, zostali aresztowani przez graniczną straż hiszpańską. Następnie drogą przez Huesca i Saragossę przewieziono ich do aresztu w Irun (nad Zatoką Biskajską), skąd po krótkotrwałym odosobnieniu udało im się uciec. Segieda zamierzał dotrzeć do Madrytu, by po odpoczynku ponowić próbę przedostania się do Gibraltaru. Tak opisał swoje dalsze perypetie:

Drogę do Madrytu odbywałem pod pociągiem, pomimo śniegu i mrozu. Do Madrytu nie dojechałem. Dowieźli mnie nieprzytomnego. Co się stało – do dziś nie wiem, wiem, że 3 do 4 dni nie miałem przytomności – tych bowiem dni nie mogę się doliczyć. Obudziłem się w szpitalu więziennym z okropnym bólem głowy. Już następnego dnia po odzyskaniu przytomności udało mi wykorzystać nieuwagę straży i uciec¹⁸. Trzy następne dni przeleżałem w szpitalu francuskim w Madrycie, gdzie wiedziano o co chodzi, a po następnych 3 tygodniach poczułem się na siłach odbycia drogi Madryt–Lizbona na starą metodę. Zaznaczam, że nie posiadałem żadnych dokumentów. Dysponowałem jedynie wcześniejszym wystawionym z Lizbonie z portugalską wizą wyjazdową do Wielkiej Brytanii. Skoro Hiszpanie dostali ten dokument, uznali mnie za szpiega angielskiego. Kazali mi podpisywać masy protokołów, z których zrozumiałem tylko dwa wyrazy „para Inglaterra” – „Dla Anglii”. Podpisałem to wszystko, wiedziałem bowiem, że i tak ucieknę. Raz nawet powiedzieli mi po niemiecku, że jestem oskarżony o pracę dla Anglii (IPMS, sygn. A 9 III 2a/29 ii, MSW Dział Społeczny, Referat Opracowania Wiadomości z Kraju. List Napoleona Segiedy z Lizbony do Prezesa SL w Inowrocławiu, 27 III 1941, k. 182).

Przez trzy tygodnie Segieda wypoczywał w prywatnym domu. Skontaktował się z sekretarzem Poselstwa RP w Madrycie Eugeniuszem Kobyłeckim i por. Orłowskim¹⁹. Należy wspomnieć, iż Kobyłecki był niezwykle zaangażowany w sprawy polskie na terenie Hiszpanii. Miał bardzo dobre, niezbędne w takich sytuacjach, kontakty z władzami hiszpańskimi, a szczególnie z policją frankistowską. Znacząco też pomógł w uwalnianiu z hiszpańskich więzień, i obozu w Miranda de Ebro uwięzionych tam Polaków, a szczególnie żołnierzy WP²⁰.

Podróż z Madrytu do Lizbony odbywał pchor. Segieda starym zwyczajem – pod pociągiem. Niestety, dalej nie mógł wyruszyć. Wobec braku odpowiednich dokumentów pozostawała na razie zamknięta droga do Francji, Gibraltaru i do Hiszpanii. Chciał ponowić przejście przez granicę portugalską do Gibraltaru, ale sprawa nie znalazła zrozumienia

¹⁸ Ucieczka nastąpiła ze szpitala przez bramę, gdzie stał posterunek.

¹⁹ Brak możliwości identyfikacji.

²⁰ Eugeniusz Kobyłecki (1899–?), dyplomata, w MSZ od 1930 r., w latach 1930–1936 pracownik Konsulatu Generalnego RP w Rzymie, w latach 1939–1945 attaché, a następnie sekretarz Poselstwa RP w Madrycie; kierownik Wydziału Konsularnego w stolicy Hiszpanii. Po wojnie kierownik Referatu Emigracyjnego i Poza-Europejskiego Działu Konsularnego MSZ w Londynie, do 1948 r. pracował w PCK w Londynie, a następnie jako delegat PCK w Madrycie.

u zwierzchników i jak wspominał, najwięcej spodziewał się po płk. Malym, jednak zawiódł się. Zapamiętał jego słowa:

Jest droga, którą dostają chłopców. Dostają przeciętnie 1 – dziennie, razem z tymi co przechodzą legalnie, albo i to nie. Jeżeli tak dalej pójdzie, to na przejście 2000 ludzi trzeba będzie czekać 5 do 6 lat!!!! A Szwajcaria. Potrzeba, aby tą sprawą zajęły się najtęższe mózgi (IPMS, A 9 III 2a/29 ii, MSW Dział Społeczny, Referat Opracowania Wiadomości z Kraju. List Napoleona Segiedy z Lizbony do Prezesa SL w Inowrocławiu, 27 III 1941: 182).

Po raz pierwszy w Wielkiej Brytanii

Ostatecznie, w nieznanych okolicznościach, Napoleon Segieda dotarł do Gibraltaru, gdzie otrzymał pomoc brytyjskiego alianta i drogą morską został wyprawiony do Wielkiej Brytanii. Do portu angielskiego w Liverpool przyłynął 1 maja 1941 r. Dziewięć dni później wstąpił do PSZ pod dowództwem brytyjskim²¹. 27 maja odesłano go do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a 16 czerwca został czasowo zwolniony z obowiązku czynnej służby wojskowej w PSZ celem ukończenia kursu spadochronowego (Ministry of Defence, Dokumenty o przebiegu służby wojskowej w PSZ Napoleona Segiedy – dalej: MoD, Dokumenty NS); IPMS, A.9.III.2a/3, MSW, Raport..., k. 5). 1 września 1941 r. Segieda ukończył kurs odprawowy przed lotem do kraju jako kurier Stronictwa Ludowego w Londynie. Tego samego dnia został zaprzysiężony w Londynie na rotę specjalnej przysięgi dla emisariuszy i kurierów do Delegatury Rządu RP (MSW, t. 71, Rota przysięgi Napoleona Segiedy i innych: 166).

Pierwszy lot do kraju (oznaczony cyfrą „0”, krypt. „Adolphus”), odbywany z załogą angielską na samolocie Whitley Z-6473 (Eskadra 419 RAF), zakończył się niepowodzeniem. Władze angielskie i polskie postanowiły więc lepiej przygotować się do nowych wyzwań (Bieniecki 1994: 349–350). Pod koniec października 1941 r. do lotu nad Polskę została skompletowana polska załoga Halifaxa. Drugi samolot był ponadto przerabiany i dostosowywany do długiego lotu. Ostatecznie wystartował on z Ringway na lotnisko polowe 138 dywizjonu lotniczego w New Market (SPP, sygn. SK 516, Dziennik czynności mjr. Jana Jazwińskiego: 14–15; Bieniecki 1994: 26–29).

Ostatecznie w nocy z 7 na 8 listopada 1941 r. o godz. 18.20 kpr. pchor. Napoleon Segieda „Wera” wystartował z lotniska Linton on Ouse

²¹ Ten, ostatni etap podróży Segiedy do Wielkiej Brytanii, wobec braku dokumentów, został bardzo słabo zbadany.

w locie do kraju, w ramach operacji lotniczej pod krypt. „Ruction” i w składzie ekipy nr 1 (dodatkowo cc: por. Jan Piwnik „Ponury”, por. Niemir Stanisław Bidziński „Ziege”). Samolot typu Halifax, pilotowany przez F/O Tadeusza Jasińskiego, z pocztą kurierską, 2 radioodbiornikami i 4 radiostacjami oraz pieniędzmi, trasą przez Danię (Bornholm – Jezioro Charzykowskie koło Chojnic – wstęga Wisły – Łowicz), o godz. 23.25 dokonał zrzutu spadochroniarzy na placówkę odbiorczą „Ugór” położoną 20 km na zachód od Skierniewic koło miejscowości Łyszkowice (SPP, sygn. SK 516, Dziennik czynności mjr. Jana Jaźwińskiego: 15–16; Garliński 1971: 249; Drogi cichociemnych 1993: 533; Rel. ustna Bidzińskiego.. 1987).

Z misją w kraju

Napoleon Segieda po skoku przedostał się do Warszawy i występując pod ps. „Broniek” i „Wera”, skontaktował się ze Stefanem Korbońskim „Zielińskim”, szefem Kierownictwa Walki Cywilnej (Korboński: 243). Dostarczył do Delegatury Rządu pocztę i pieniądze od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 2 aparaty „S-Fon” spełniające funkcję radiotelefonu (nadajnika radiowego) do naprowadzania ultrakrótkich fal kodowych, wskazujących trasę dolotu i miejsce zrzutu, z zapasowym kompletem akumulatorów oraz dwie superheterodyny²² dla słuchania stacji BBC, specjalnie do tego celu przystosowane (SPP, SK 516, Dziennik czynności mjr. Jana Jaźwińskiego: 15).

Według depeszy z 6 stycznia 1942 r. wysłanej z Warszawy do Londynu przez Delegata Rządu na Kraj „Wrzosa” – Cyryla Ratajskiego Napoleon Segieda dostarczył do Delegatury 12 tysięcy dolarów papierowych USA oraz 170 tysięcy marek niemieckich (SPP, sygn. MSW 60, Depesza „Wrzosa” Nr 6 do Rządu RP w Londynie, Warszawa, 6 I 1942: 144). Była to niebezpieczna misja, która wbrew przeciwnościom zakończyła się sukcesem. Stała się też zacznym dalszych operacji spadochronowych z Wielkiej Brytanii, a następnie z Włoch.

Po przejściu aklimatyzacji w Warszawie Segieda przystąpił do wykonywania czynności zleconych przez Rząd RP w Londynie i rozpoczął rozmowy z pracownikami Delegatury Rządu na Kraj i z czołowymi przedstawicielami partii i stronnictw politycznych, które były reprezentowane w rządzie. Przede wszystkim skontaktował się z własnym Stronnictwem Ludowym oraz przeprowadził szereg rozmów z najważniej-

²² Radioodbiornik wykorzystujący zasadę przemiany częstotliwości poprzez mieszanie sygnału wielkiej częstotliwości z sygnałem lokalnego generatora.

szymi osobami z podziemnego życia politycznego. Nie zachowały się jednak szczegółowe relacje na ten temat. Został mianowany podporucznikiem piechoty rezerwy ze starszeństwem od 1 grudnia 1942 r.

Tak opisywał Segieda „Wera” swoje układy i konspiracyjne zadania na terenie kraju:

Na gruncie Warszawy zaaklimatyzowałem się szybko. Stosunki moje z Delegaturą ułożyły się z miejsca jak najlepiej, z Trójkątem²³ natomiast przeszły pewną ewolucję. Może w okresie krystalizowania się mojego stosunku do ludzi i zjawisk były momenty przykre – w końcu jednak uznano moje stanowisko za lojalne i obdarzano mię najwyższym zaufaniem. Za miarę tego zaufania niechaj posłuży fakt, że w momencie, kiedy zarysowywać się zaczęła obawa przerwania drogi pocztowej na Szwecję, zaoferowano mi objęcie placówki w Wiedniu, która przy wykorzystaniu możliwości Trójkąta, Delegatury, Wojciecha²⁴ i moich, stworzona być miała. Zgodziłem się szybko. Wprawdzie nie przekonano mię perspektywą, że kurier jest tylko kurierem, a taki Wiedeń to jest „coś” – przekonano mię natomiast zapewnieniem, że droga moja na Wiedeń–Szwajcarię jest ważniejszą niż mój przyjazd do Londynu.

W tym i innych wypadkach zauważyć mogłem, że niezbyt wiele przykładą się wagi do tego, co dzieje się w Londynie, całkowita natomiast uwaga skierowana jest na to, co rozgrywa się w Kraju.

W kilka dni później znalazłem się w Oświęcimiu. Jednakowoż gość od kilku miesięcy reklamowany w Warszawie – nawalił. Po kolei wzięty w łeb i inne projekty. Poinformowałem o wszystkim Warszawę, sam zaś zatrzymałem się w okolicy Oświęcimia.

Po kilku tygodniach miałem już silne oparcie o Wiedeń. Wiedeń jednakowoż bez powiązanych kontaktów na Szwajcarię nie przedstawiał w tym wypadku żadnej wartości. A dokonanie tych powiązań nie było i nie jest rzeczą łatwą. Z chwila, kiedy kilka tygodni później znalazłem się w Szwajcarii, zacząłem obmyślać koncepcje (IPMS, MSW, sygn. A.9.III.2a/3: 5).

W Oświęcimiu-Auschwitz Segieda dowiedział się, że w niemieckim obozie koncentracyjnym przeprowadzano doświadczenia z „tajemniczą rośliną”²⁵. Kobiety, które wykorzystywano do prac przy jej hodowli, specjalnie sprowadzono z obozu dla kobiet w Ravensbrück. Były one izolowane od reszty uwięzionych, a po pewnym czasie mordowane, by

²³ Trójkąt – krypt. Stronnictwa Ludowego.

²⁴ „Wojciech” – być może był to późniejszy szef Kierownictwa Walki Cywilnej na Okręg Warszawski ppor. Wojciech Winkler „Antoni”, „Halicki”.

²⁵ Mowa o uprawie rośliny o nazwie koksagizul – tj. mniszka gumodajnego (*Taraxacum koksaghyz*). Roślina ta zawierała w swoich korzeniach mleczko kauczukowe, z którego można było wyprodukować potencjalny substytut kauczuku naturalnego wytwarzanego z soku hewei brazylijskiej, od dostaw którego byli odcięci Niemcy podczas II wojny światowej. Rozpoczęli więc program badań nad aklimatyzacją i podniesieniem produktywności tej dziko rosnącej rośliny. Prace badawcze prowadzili w byłym Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego (PINGW) w Puławach oraz w stacji doświadczalnej w podobozie w Rajsku, stanowiącym część niemieckiego obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu (Konzentrationslager Auschwitz).

tajemnica hodowli tej rośliny nie została ujawniona²⁶. Doświadczenia prowadzone były przez inżyniera Rosjanina. Stężony sok tej rośliny dawał ważny produkt przemysłu wojennego – kauczuk. Pierwsze doświadczenia dały dobre wyniki. Jednej z kobiet udało się spotkać z pewnym więźniem, który przekazał gryps z tą wiadomością na zewnątrz obozu (ibidem). Nie wiadomo, jak wiadomość trafiła do Segiedy.

Ppor. Segieda wspominał, że miał kontakt z kierownikiem działającej konspiracyjnie akcji pomocy więźniom, podsunął mu więc myśl wykradzenia tych nasionek. Przedsięwzięcie udało się, pomimo że naraziło życie kilku osób. Napoleon Segieda zabrał cenną zdobycz do Szwajcarii, z zamiarem dostarczenia nasion do Londynu. Tak raportował o tym sukcesie:

Ze Szwajcarii miałem możliwość je wysłać pocztą dyplomatyczną, nie zrobiłem jednak tego, aby nie dostały się one przypadkiem w niepowołane ręce. Zdecydowałem, że będzie najlepiej, gdy je dowiozę osobiście. W Hiszpanii podczas jednej z rewizji zabrano mi nasionka wraz z innymi rzeczami bez zwrócenia na nie specjalnej uwagi. Rzeczy te oddano mi później, z nasionek jednak, których miałem około sto gram, zostało zaledwie kilkadziesiąt ziarenek. Reszta została wytrzęsiona. Te kilkadziesiąt ziarenek dowiozłem do Londynu (ibidem).

Podróż Warszawa – Wiedeń – Berno – Gibraltar

Kończąc misję w Polsce, ppor. Segieda otrzymał instrukcje i materiały, które polecono mu dostarczyć Rządowi RP w Londynie. Tym samym rozpoczęła się jego kolejna wyprawa kurierska.

W swoim raporcie, zawierającym relację z misji odbytej w okupowanym kraju, stwierdził, że za punkt honoru postawił sobie dotarcie do Berna w Szwajcarii w takim terminie, aby wiadomości zebrane w ojczyźnie nie utraciły aktualności. Widział bowiem kolegów-kurierów, którzy opuścili Polskę kilka miesięcy przed nim i utknęli na Węgrzech. Nie chciał pójść ich śladem. Dlatego z Oświęcimia i Wiednia, mając „mocne papiery”, i posługując się biegle językiem niemieckim, po trzykroć wracał do kraju, aby odświeżyć wiadomości, które miał przekazać w Londynie (sic!). Wiadomo to z jego późniejszych relacji. Już po zakończeniu misji o swoich kalkulacjach z nią związanych wspominał Segieda:

Gdybym nie miał do pomocy aparatu państwowego, placówek, pieniędzy – a tylko na własne byłbym zdany siły – Bern opuściłbym 15-go sierpnia [1942 r.]. Tego samego

²⁶ W sprawie zamordowania przez Niemców tych więźniarek brak dostatecznych dowodów.

dnia przekroczyłbym granicę szwajcarsko-francuską, 18-go znalazłbym się [w] Canfranc, gdzie aresztowałaby mnie gwardia hiszpańska. Do 1-go września siedziałbym w więzieniu w Saragossie, następnie przez Irun odstawiono by mnie do Mirandy [de Ebro]. Przy aresztowaniu deklarowałbym się jako Anglik lub Amerykanin oczywiście i jako taki wyciągnięt[y] byłbym z Mirandy do 10-go września. W połowie września byłbym w Gibraltarze, lub w Lizbonie. A więc w miesiąc po opuszczeniu Szwajcarii. I to w najgorszym wypadku, w najlepszym byłbym w Lizbonie 20-go sierpnia, w tydzień po opuszczeniu Szwajcarii, a w 10-dni po opuszczeniu Krakowa (IPMS, MSW, sygn. A.9.III.2a/3, Raport: 10).

Jeszcze 10 lutego 1942 r. Delegat Rządu „Wrzos” depeszował do Londynu z informacją, że około 20 lutego wyjeżdża z kraju „Wera” (Napoleon Segieda), kierując się do Londynu. Prosił jednocześnie, aby zawiadomić o tym Aleksandra Ładosia (SPP, sygn. MSW 60, Depesza „Wrzosa” nr 22 do Rządu RP w Londynie, Warszawa, 10 II 1942: 162).

Ostatecznie Segieda wyjechał z Warszawy 8 sierpnia 1942 r. i przez Kraków (9 sierpnia), Oświęcim (10 sierpnia) i Wiedeń (11 sierpnia) przyjechał pociągiem do Berna i natychmiast 13 sierpnia w południe zgłosił się w Poselstwie RP w Bernie (IPMS, MSW, A.9.III.2a/3, Raport: 10).

Cel swój osiągnął, ale po przybyciu do Szwajcarii zaczęły się problemy. Zapadł się w „otchłań” niezrozumiałych układów, animozji, koterii, jakie panowały w polskich przedstawicielstwach: Poselstwie RP w Bernie na czele z chargé d'affaires Aleksandrem Ładosiem²⁷, stałej Delegaturze RP przy Lidze Narodów w Genewie²⁸ i Konsulacie Generalnym RP w Genewie (IPMS, MSW, A.9.III.2a/3, Raport: 10). Komuś zależało, aby jak najdłużej opóźnić wyjazd Segiedy ze Szwajcarii.

Pomimo wymiany szeregu depesz, wielu rozmów z wysokimi urzędnikami dyplomatycznymi, m.in. w Bernie i Genewie (Konstanty Rokicki, Stanisław Radziwiłł oraz tajemniczy pan Ch.²⁹), Napoleon Segieda w żaden sposób nie mógł opuścić Szwajcarii, choć był jednym z najważniejszych kurierów cywilnych do władz RP w Londynie.

Ppor. Napoleon Segieda „Wera”, patriota, człowiek czynu, nie mógł zrozumieć, dlaczego tak długo wstrzymywano jego wyjazd do Gibraltaru, a następnie Londynu. Co działo się w placówce berneńskiej? Dzisiaj

²⁷ Po odwołaniu przez rząd gen. Sikorskiego w trybie natychmiastowym posła RP Tytusa Komarnickiego od 25 IV 1940 r. jego funkcję przejął Aleksander Ładoś.

²⁸ Delegatura RP przy Lidze Narodów w Genewie – stała polska misja dyplomatyczna przy Lidze Narodów z siedzibą w Genewie, która istniała w latach 1919–1945. W latach 1939–1945 jej stałymi delegatami byli Sylwin Strakacz (1939) i Stanisław Albrecht Radziwiłł w randze chargé d'affaires.

²⁹ Prawdopodobnie był to Chilek – dr Juliusz Kühn, który zajmował się głównie współpracą z organizacjami żydowskimi.

z badań polskich historyków i relacji świadków tamtych wydarzeń wynika, że polskie przedstawicielstwa w Szwajcarii były zinfiltrowane przez różne wywiady i ośrodki, a przede wszystkim: niemiecki, sowiecki oraz żydowskie organizacje syjonistyczne. Do tego pracę tych placówek destabilizowały animozje oraz walki różnych grup politycznych, i to przez cały okres II wojny światowej. Zrozpaczony tym stanem rzeczy ppor. Napoleon Segieda wspominał, że za wszystko, co się stało po jego przybyciu do Berna, nie ponosi żadnej odpowiedzialności, a w jakich warunkach podróżował faktycznie, zainteresowani wiedzą. I dlatego jego podróż trwała pół roku bez dziesięciu dni. „Serce się kraje” – napisał (IPMS, MSW, sygn. A.9.III.2a/3, Raport: 10). Podczas pobytu w Szwajcarii był dwa razy aresztowany przez policję, raz go zwolniono, raz uciekł.

Dnia 8 listopada 1942 r. Segieda opuścił Genewę, udając się w kierunku granicy francuskiej z przemytnikiem, który miał przerzucić go do Francji. Przemysłownik doprowadził wprawdzie Segiedę do granicy francuskiej, ale niespodziewanie dla kuriera porzucił go tam. Segieda nie wiedział, gdzie się znajduje. Kilka godzin później, już po przekroczeniu granicy, zatrzymała go żandarmeria francuska. Znowu udało mu się ucieczka i różnymi drogami dotarł do Barcelony, gdzie 24 listopada został aresztowany po raz kolejny przez gwardię frankistowską. Przebywał w miejscowym więzieniu, a 6 stycznia 1943 r. przewieziono go do obozu koncentracyjnego w Miranda de Ebro. Tam podjął głodówkę na znak protestu przeciwko uwięzieniu.

Wobec wstawiennictwa polskiego poselstwa 24 stycznia 1943 r. Napoleon Segieda został zwolniony z Mirandy i przejechał do Gibraltaru. O tym fakcie informowało Biuro Ogólnoorganizacyjne MON w Londynie depeszą z 9 lutego 1943 r. do sekretariatu Ministra Spraw Wewnętrznych, na podstawie telegramu szefa Polskiej Misji Morskiej w Gibraltarze z 5 lutego 1943 r.:

MOLLIN przybył via Miranda do Gibraltaru i misja jego była pomyślna. Szef Polskiej Misji Morskiej w Gibraltarze robi starania o wysłanie go samolotem do W[ie]lk[ie]j Brytanii (IPMS, MSW, sygn. A.9.III.2a/3, Raport: 7–9).

Przelet samolotem nie był jednak możliwy i ostatecznie ppor. Napoleon Segieda vel Mollin przyплыła statkiem do Wielkiej Brytanii do portu w Liverpool (27 lutego 1943 r.). Następnie przyjechał do Londynu³⁰. Od 15 marca zatrudniono go w dziale specjalnym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gdzie pracował do zakończenia wojny. Nie wiadomo jednak, jakie stanowisko zajmował i czym się zajmował (Ministry of Defence (GB), Dokumenty NS, Zeszyt Ewidencyjny; The National

³⁰ MoD, Dokumenty NS, Karta ewidencyjna dla oficerów, 27 V 1943.

Archives, Kew, sygn. HS 9/1337/7,teczka personalna Napoleona Segiedy). Jako podporucznik jednocześnie był urlopowany na dalsze miesiące ze stanu PSZ, bez uposażenia.

Raport

Prawdopodobnie jeszcze przed powrotem do Wielkiej Brytanii ppor. Napoleon Segieda vel Jerzy Salski (wówczas posługiwał się tymi danymi) sporządził i jako pierwszy przekazał obszerny, całościowy i tak szczegółowy raport dla Rządu RP w Londynie. Obejmował on różne aspekty działalności Polskiego Państwa Podziemnego w latach 1939–1942. Dotyczył spraw wewnętrznych okupowanego kraju, gospodarki, ziem wschodnich, Polskiego Państwa Podziemnego, szeroko rozumianego oporu polskiego społeczeństwa (Kierownictwa Walki Cywilnej, Związku Walki Zbrojnej). Segieda raportował o innych niepodległościowych organizacjach politycznych i zbrojnych, jak również mniejszościach narodowych oraz agenturze komunistycznej (PPR) i wielu innych problemach walczącego narodu. Raport zawierał kwestie dotychczas nieznanne lub mało znane. Opisał również martyrologię narodu żydowskiego, ale też postawy Żydów wobec Polaków w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej i sowieckiej.

Segieda dostarczył do Londynu kilkanaście fotografii z początku 1942 r., które obrazowały tragiczną egzystencję ludności żydowskiej w gettach. Zdjęcia te przedstawiały: żydowskie oddziały pracy wyprowadzane pod eskortą z getta na miejsce robót, warunki mieszkaniowe rodzin, dzieci żydowskie cierpiące na puchlinę głodową, obłąkaną Żydówkę, wynędzniałe dzieci żydowskie na ulicach miasta, osłabioną Żydówkę przyjmującą na leżaćo posiłek, afisz przypisujący Anglii winę za sytuację Polsce, trumny z ofiarami nędzy w getcie, zwłoki żydowskie wynędzniałe i zniekształcone puchliną głodową, układanie obnażonych zwłok żydowskich w masowym grobie, grzebanie zwłok, sprzątanie zwłok przez „urzędowych grabarzy”, wyczerpanych z głodu mieszkańców getta (IPMS, MSW, sygn. A.9.III.2a/3, MSW, Raport: 82). Opisy tych zdjęć znajdują się w cytowanym raporcie, lecz same zdjęcia nie zachowały się.

Raport ten nie był dotychczas nigdzie opublikowany i znany jest tylko nielicznym. Warto go przybliżyć czytelnikom – choćby z uwagi na wnikliwość obserwacji, obiektywizm autora. Dokument ten rzuca nowe światło na stosunki polsko-żydowskie. Autor uważa, iż ten akapit należy zacytować w całości³¹.

³¹ Treść i konstrukcja raportu wskazują, że być może nie jest on kompletny, np. nie zachowały się sygnalizowane zdjęcia. Przechowywany jest w Instytucie Polskim i Mu-

Sprawy żydowskie³²

Wybuch wojny z Niemcami wywołał wśród Żydów przekonanie, że pod wpływem rozpoczynających się wielkich wypadków i walki z uosobieniem antysemityzmu, jakim są dziś Niemcy hitlerowskie, ulegnie zahamowaniu lub nawet powstrzymaniu groźny dla nich proces wyobcowania z życia polskiego. Wynik jednak kampanii wrześniowej bardzo szybko położył kres wszelkim nadziejom, a okupacja Polski oddała ich w ręce ich prześladowców. Rezultaty nie dały na siebie długo czekać, a skutki są powszechnie wiadome.

Wśród żydostwa polskiego panuje przekonanie, że w okresie początkowych, najdotkliwszych prześladowań wykazali oni więcej odporności psychicznej niż Żydzi niemieccy, czeszy czy austriaccy, czego najoczywistszym dowodem był brak jakiegokolwiek protestacyjnej, w postaci choćby masowych samobójstw, tak głośnych w swoim czasie w Wiedniu i Pradze. Zjawisko to tłumaczone być może rozmaicie. Żydzi w Polsce nie zajmowali stanowisk tak wybitnych, nie byli tak mocno zrosnięci z resztą ludności przez asymilację językową i kulturalną, jak w Niemczech lub Austrii, a nawet i w Czechach.

Przy czym znaczna część polskiego żydostwa przeżyła prześladowania w czasie jej przynależności do byłego Cesarstwa Rosyjskiego, było więc zahartowane w tym względzie. Po wtóre – co jest najważniejsze – podczas gdy wkroczenie wojsk hitlerowskich do Austrii i Czech odbywało się w czasach pokojowych i rzucało Żydów tamtejszych w otchłań beznadziejności, wkroczenie tych wojsk do Polski było pierwszym niepomysłnym etapem wojennych zmagania światowych, których koleje – jak wierzone – w dalszym przebiegu winny ulec odmianie. Chodziło więc początkowo o przetrzymanie pewnego okresu czasu, który wielu zdawał się niedługim. Gdy zaś upadek Francji obalił przewidywania – ludność żydowska zdążyła się oswoić ze swym losem. Wreszcie, w przeciwieństwie do Niemiec i pozostałych krajów, gdzie ludność żydowska była nieliczna, co zwiększało poczucie osamotnienia – ogromne skupienie żydowskie w Polsce stało się dla nich ostoją moralną i materialną.

Ta ocena porównawcza, świadcząca, że Żydzi polscy wykazali więcej hartu niż ich współwyznawcy niemieccy, czeszy i austriaccy, nie ma wartości bezwzględnej. Przeciwnie przy porównaniu z ludnością polską okazuje się, co niejednokrotnie Żydzi sami przyznają, że znoszą oni spadające na nich ciosy niezbyt bojaźliwie i lekko. Odnosi się to przede wszystkim do zamożniejszego mieszczaństwa i inteligencji żydowskiej przywykłych do dobrych warunków życiowych, choć przyznać trzeba, że na obie te warstwy spadają ciosy najdotkliwsze.

Stosunki polsko-żydowskie. Olbrzymia część żydostwa polskiego pokładała w Rosji sowieckiej wielkie nadzieje. Orientacja sowiecka miała już przed wojną licznych zwolenników wśród ludności żydowskiej w Polsce, zwłaszcza wśród elementów intelektualnych i robotniczych, lecz orientacją całego społeczeństwa stała się wtedy, gdy wobec klęski armii polskiej – Żydzi za jedyną swą ochronę przed najeźdźcą hitlerowskim uznali Rosję sowiecką.

Dzień 17 września 1939 r. był dniem przejścia całego ogółu żydowskiego na platformę tej orientacji i związaniem nadziei żydowskich z pochodem armii sowieckiej na ziemie polskie. W tym dniu pękły ostatecznie luźne już i przed tym związki Żydów ze społeczeństwem polskim, dla którego najazd sowiecki stał się rozbiorem Polski, podczas gdy Żydzi widzieli w nim gwarancję swego ocalenia. Toteż w ostatnich dwóch tygo-

zeum gen. Sikorskiego w Londynie pod sygn. IPMS, MSW, A.9.III.2a/3, mps. Całość raportu liczy 254 strony plus załączniki.

³² Zachowano styl oryginału, uwspółcześiono pisownię.

dniach września 1939 r., gdy wojska sowieckie miały zamiar zająć również obszar między Bugiem, a Wisł[ą], we wszystkich większych miastach, jak w Lublinie, Siedlcach, Mińsku Mazowieckim, a nawet Pradze, wyrosły jak spod ziemi posterunk[i] organizacji sowieckiej, przy czym wszędzie główne nici akcji koncentrowały się w rękach Żydów. Rozpoczęli oni natychmiast gwałtowne przygotowanie dla powitania wojsk sowieckich, rozdzielili już urzędy i funkcje, dobierali członków „rewkomów”³³, hojnie szafowali pieniędzmi i propagandą (zob. Skowroński 1998: 25 i następane; Chodakiewicz 2005: passim; Romanek 2019: passim).

Kiedy w końcu 1939 r. wróciło z tułaczki wojennej wielu świadk[ów] z różnych sfer społecznych, to opowiadania ich o zachowaniu się nie tyle wojsk sowieckich, ile wysługujących się bolszewikom Żydów wywołały w społeczeństwie polskim, oburzenie i nienawiść do żydostwa. Ujawniło się, że ogół żydowski we wszystkich miejscowościach, a w szczególności na Wołyniu, Polesiu i Podlasiu, zanim jeszcze ustąpiły ostatnie polskie oddziały, wywiesili flagi czerwone i us[ta]wili bramy triumfalne na powitanie wojsk sowieckich, że organizowali samorzutnie „rewkomy” i milicje czerwone, że po wkroczeniu bolszewików rzucili się z całą furią na urzędy polskie, urządzali masowe samosądy nad funkcjonariuszami Państwa Polskiego, działacza[m]i polskimi, masowo wyłapując ich jako antysemitów, [...] i rzucając na łup przybranych w czerwone kokardy mętów społecznych.

Jeszcze bardziej znamieny dla zachowania się żydostwa jest fakt, że prawie wszędzie przy tępieniu ziemiaństwa, kupców polskich, zamożniejszych obywateli Polaków – inicjatorami rabunku, aresztowań, a dla zatarcia śladów i częstych zbrodni okazali się Żydzi. Równocześnie nie zwracali najmniejszej uwagi na bogaczy żydowskich, którzy w porozumieniu ze swoimi współplemieńcami z „rewkomu” i instytucji sowieckich potrafili od razu zmienić swe przedsiębiorstwa w kooperatywy³⁴ i pod ich pokrywką zlikwidować tkwiące w tych przedsiębiorstwach kapitały.

Gdy w maju i czerwcu 1940 r. odbył się częściowy legalny powrót uchodźców z terenów opanowanych przez Sowiety, napłynęła nowa fal[a] wiadomości ze Lwowa, Łucka, Pińska, Białegostoku i innych miast, o tym, jak urzędy sowieckie zostały w trzech czwartych obsadzone przez Żydów, jak szkoły polskie przerobiono pod kontrolą żydowską na modłę żydowską, jak władze sowieckie, kierując się wskazówkami tajnej policji obsadzonej przez Żydów, wywiozły w głąb Rosji kilkadziesiąt tysięcy polskiej inteligencji, jak Żydzi panosząc się nad Polakami mszczą się na nich za każde ostrzejsze zarządzenie hitlerowskie wobec Żydów, a na mityngach bezpodstawnie oskarżają polskie ugrupowania o współdziałanie z Niemcami i pomaganie w prześladowaniu Żydów. Tylko z powodu współpracy Żydów w N.K.W.D. nie mogła istnieć w terenie okupacji sowieckiej żadna szersza akcja niepodległościowa, a w szczególności nie mogła ukaz[ę]wać się prasa tajna.

Nie mniej charakterystyczne było zachowanie się Żydów w przededniu wojny niemiecko-sowieckiej i w pierwszym jej okresie. Żydów opanował wtedy po prostu szal. Zawiesili oni wszelkie transakcje; złoto szło w górę z dnia na dzień; towary poukrywano i dość długo odmawiano ich sprzedaży nawet w drobnych ilościach i po najwyższych cenach. Dopiero po kilku tygodniach, pod wpływem niekorzystnych dla Sowietów wia-

³³ Rewkom (z ros.) – rewolucyjny komitet. Bolszewicki sztab dokonujący przewrotu wojskowego i obejmujący samorzutnie władzę na opanowanym przez sowietów terenie.

³⁴ Kooperatywy – spółdzielnie.

domości z placu walki i znacznego odsunięcia się linii frontu od linii Gen[eralnego] Gub[ernatorstwa] run³⁵ powoli ustał. Podobne zjawisko można uzasadnić tylko głębokim przekonaniem mas żydowskich, że nadchodzi przełomowe wypadki, które położą kres potędze niemieckiej.

Wypadki te w zakresie życia gospodarczego wyrządziły społeczeństwu polskiemu niepowetowane szkody, gdyż wtrąciły je wskutek szkodliwej spekulacji w otchłań nędzy.

Fakty te i tym podobne spowodowały, iż stosunek społeczeństwa polskiego do żydów stał się bardziej nieprzyjazny niż przed wojną, z tym może zastrzeżeniem, iż inteligencja, a nawet niejednokrotnie niższe warstwy dają wyraz swemu współczuciu na widok ofiar gwałtów hitlerowskich i nędzy wśród Żydów (zob. Bartoszewski, Lewinówna 2007, passim; Libionka 2004, passim; Prekerowa 1982, passim; *Represje za pomoc...* 2019, passim; Kalisz, Rączy 2020: passim).

Stosunek Żydów do Polaków układa się nader nieżyczliwie. Niestusnie uogólniając, oskarżają oni Polaków, zwłaszcza polskie sfery inteligentkie, iż spowodowanie tych czy innych szykan hitlerowskich [za]rzucając im starania o zacieśnienia getta, podkreślając nieludzkość [pań]stwowych policjantów³⁶, nieprzyjazną postawę wobec Żydów dręczonych [przez] [N]iemców (Zob. Ringelblum: passim).

Choć podkreślają też skwapliwie wszelkie dowody współczucia i życzliwości, na co Żydzi są szczególnie wrażliwi, to jednak ocena ujemna przeważa zdecydowanie. Niejednokrotnie w dzielnicy żydowskiej słyszy się, że „w żadnym wypadku nie możemy się tu w Polsce niczego dobrego spodziewać”.

Kulturalniejsze sfery żydowskie, związane dotąd silniej ze społeczeństwem polskim, nie posuwają się tak daleko. Nawet jednak ci, którzy wśród swych znajomych i przyjaciół mają Polaków, wypowiadają zazwyczaj podobne poglądy (IPMS, MSW A.9.III.2a/3, Raport: 86).

Segieda-Salski konferował i odbył szereg spotkań z przedstawicielami polskiego rządu emigracyjnego w Londynie, a także reprezentantami narodowości żydowskiej, m.in. z syjonistycznym działaczem Ignacym Szwarzbartem³⁷. Poinformował go o tragedii narodu żydowskiego i obywateli II RP eksterminowanych przez okupanta niemieckiego.

Władze polskie dostrzegły wielkie poświęcenie i zaangażowanie Napoleona Segiedy vel Jerzego Salskiego. W 1943 r. został odznaczony przez Naczelnego Wodza PSZ gen. Kazimierza Sosnkowskiego trzykrotnym Krzyżem Walecznych oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami. Niestety, odznaczeń tych nie przyjął! (Frazik 1998: 414).

³⁵ Run (z ang.) – działania, działanie.

³⁶ Mowa o tzw. granatowych policjantach.

³⁷ Ignacy Izaak Schwarzbart (1888–1961), działacz syjonistyczny, adwokat, poseł na Sejm RP V kadencji, członek Rady Narodowej RP na uchodźstwie; dr praw, pracował w Krakowie. W latach 1921–1924 redaktor naczelny „Nowego Dziennika”, radny m. Krakowa i Światowego Kongresu Żydów. W 1938 r. został wybrany posłem na Sejm RP. W 1939 r. emigrował do Rumunii, a następnie do Francji. W latach 1940–1945 należał do Rady Narodowej RP na obczyźnie jako przedstawiciel narodowości żydowskiej. W 1946 r. wyjechał do USA.

Napoleon Segieda vel Jerzy Salski³⁸ pozostał na emigracji w Londynie. Nie chciał wracać do kraju opanowanego przez sowiecki reżim komunistyczny i rodzimą agenturę. W kraju pozostawił liczną rodzinę na ziemi kujawsko-pomorskiej. W latach 1946–1947 studiował w London School of Economics and Political Science. Z dniem 14 lutego 1948 r., zgodnie z zarządzeniem Głównej Komisji Likwidacyjnej PSZ, ostatecznie został skreślony ze stanu ewidencyjnego Ośrodka nr 11.

Pracował zawodowo m.in. jako pośrednik nieruchomości. W latach 1950–1991 mieszkał w Bickley, w gminie Bromley (wielki Londyn). Zawarł związek małżeński, miał dwoje dzieci. Zmarł 1 lipca 1991 r. Jego prochy zostały złożone w Court Lodge w Chelsfield (Informacje Felicji Yaninki Salski, 24 XI 2015).

Uwagi końcowe

Losy Napoleona Segiedy, kuriera do Delegatury Rządu RP i spadochroniarza, to jedna z najpiękniejszych kart w dziejach Wojska Polskiego, Polskiego Państwa Podziemnego, karta nieznana, pomimo upływu dziesięcioleci od zakończenia II wojny światowej, czasu mitów, przeinańczeń i interpretacji³⁹. Wyjaśnieniu tych nieznanych lub mało znanych faktów z życia ppor. Segiedy poświęca autor niniejszy szkic biograficzny, pierwszy na ten temat.

Z racji swoich dokonań kurier Segieda zasługuje nie tylko na artykuł, ale nawet na książkę. Opis jego dokonań na kurierskich szlakach i działalności w kraju brzmi w kilku fragmentach wprost niewiarygodnie, fantastycznie. Ze względu na znajomość języka niemieckiego i dzięki swoim pomorskim sąsiadom pochodzenia niemieckiego Segieda bardzo szybko odnalazł się w okupacyjnych realiach II wojny światowej.

³⁸ Tym ostatnim nazwiskiem posługiwał się na emigracji.

³⁹ Napoleonowi Segiedzie polscy historycy, niejednokrotnie przekręcając jego nazwisko na Segiera „Wera”, poświęcili w ciągu kilkudziesięciu lat jedynie kilka skromnych not biograficznych. Jednak już w 1941 r. Stanisław Kotwicz opublikował na obczyźnie książeczkę pt. *Jak Napoleon Segieda szedł do Wojska Polskiego?*. Autor ten był pod wielkim wrażeniem bohaterstwa i patriotyzmu polskiego żołnierza z Zamojszczyzny i Pomorza. Najpoważniejsze publikacje i akapity na temat działalności Segiedy wydali dopiero w ostatnich latach: Wojciech Frazik (1998) i Adam Puławski (2019), nie licząc krótkich not biograficznych w kilku publikacjach Waldemara Grabowskiego. Z autorów anglojęzycznych o Segiedzie pisał Michael Fleming (2014).

Znalazł też uznanie w oczach swoich kolegów – kurierów spadochroniarzy, a przede wszystkim Marka Celta-Tadeusza Chciuka, który w swoich wspomnieniach tak napisał o Segiedzie:

Z „Werą”, który skakał do Polski w drugiej ekipie *Ruction*, w nocy z 7 na 8 listopada 1941 r., spotykałem się czasem. Często zaś słyszałem o tym dzielnym człowieku – zarówno w Delegaturze jak i w „Trójkacie” – pozytywne opinie. Dawał się wielokrotnie używać do niebezpiecznych podziemnych zadań (Celt 1992: 150).

Życiorys Segiedy wymaga w dalszym ciągu rzetelnych badań uwzględniających różne źródła archiwalne, tak emigracyjne, jak i z innych państw, a przede wszystkim zgromadzone w Izraelu, Szwajcarii i Związku Sowieckim. Do tych archiwaliów nie udało się autorowi dotrzeć.

Literatura

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Zesp. 800/22/411, Dokumenty Stanisława Mikołajczyka, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Reports Segieda Napoleon, Escape to Polish Army 1940.

Archiwum Państwowe w Zamościu (APwZ)

sygn. 33 [Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Krasnobrodzie za rok 1908, akt urodzenia Napoleona Segiedy nr 709]

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN)

AIPN, 01227/197/J [Rozpracowanie operacyjne Aleksandra Ładosia krypt. „Nielot”]

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Poznaniu (AIPN Po)

AIPN Po 08/601 t. 1–2 [Sprawa agenturalnego rozpracowania Banaczyka Władysława w latach 1955–1960]

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (IPMS), Londyn

sygn. A 9 III 2a/29 ii [MSW Dział Społeczny, Referat Opracowania Wiadomości z Kraju. Zbiór wiadomości z Kraju 1940–1945, List Napoleona Segiedy z Lizbony do Prezesa SL w Inowrocławiu, 27 III 1941]

sygn. A.9.III.2a/3, [MSW, Dział Społeczny, Raport, relacja i życiorys Napoleona Segiedy]

Ministry of Defence GB Londyn

Arkusze Ewidencyjne Napoleona Segiedy; Dokumenty o przebiegu służby wojskowej w PSZ Napoleona Segiedy

Studium Polski Podziemnej (SPP) Londyn

sygn. MSW 60, [Depesza „Wrzosa” Nr 6 do Rządu RP w Londynie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych], Warszawa, 6 I 1942, k. 144]

sygn. MSW 71 [Depesze]

sygn. SK 516 [Dziennik czynności mjr. Jana Jaźwińskiego]

The National Archives, Kew, Londyn

sygn. HS 9/1337/7 [teczka personalna Napoleona Segiedy]

Zbiory Felicji Janinki Salski

Démobilisation des Militaires Polonais. Commission de Démobilisation de Carpiagne, 1 IX 1940.

Źródła drukowane

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. I (wrzesień 1939–czerwiec 1941), dok. nr 3, *Decyzje gen. Sikorskiego dotyczące kierownictwa politycznego i wojskowego dla spraw kraju*, 13 XI 1939 r., 1990, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Grabowski W. (oprac.), 2008, *Polskie Państwo Podziemne w dokumentach*, t. 1, *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, Warszawa.

Opracowania, wspomnienia

Bartoszewski W., Lewinówna Z., 2007, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Warszawa.

Bieniecki K., 1994, *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Kraków.

Celt M., 1992, *Raport z Podziemia 1942*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Chodakiewicz M.J., 2005, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie, zagłada, komunizm*, Warszawa.

Dancygier J., Abramczyk J., 1989, *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa.

Drogi cichociemnych, 1993, Warszawa.

Drozdowski M.M., *Sylwin Strakacz*, „Polski Słownik Biograficzny” 2006–2007, t. XLIV.

Duraczyński E., 1969, *Delegatura rządu emigracyjnego i reprezentacja czterech stronnictw „obozu londyńskiego”* [w:] *Problemy wojny i okupacji 1939–1944*, red. W. Góra, J. Gołębiowski, Warszawa.

Duraczyński E., 1974, *Wojna i okupacja. Wrzesień 1939 – kwiecień 1943*, Warszawa.

Durka J., 2013, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976) – arystokrata, polityk, finansista i działacz społeczny* [w:] *Wojna i emigracja. Studia i szkice*, t. II: *Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, red. T. Sikorski, P. Słowiński, H. Walczak, Gorzów Wielkopolski.

Fleming M., 2014, *Auschwitz, the allies and censorship of the Holocaust*, New York – Cambridge.

Frazik W., 1998, *Wojenne losy Napoleona Segiedy, kuriera Rządu RP do kraju*, „Studia Historyczne”, z. 3.

Gajda M., 2019, *Antypolska działalność niemieckiej dyplomacji w Hiszpanii w latach 1939–1943*, „Dzieje Najnowsze”, nr 3.

Garliński J., 1971, *Politycy i żołnierze*, Londyn.

Grabowski W., 2003, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa.

Grabowski W., 2013, *Kurierzy cywilni („kociaki”) na spadochronach. Zarys problematyki* [w:] *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Dubickiemu*, red. R. Majzner, Częstochowa–Włocławek.

Górski G., 1996, *Działalność Okręgowych Delegatur Rządu w Warszawie i województwie warszawskim w latach 1941–1944*, „Roczniki Nauk Prawnych”, T. VI.

Janowski P., 2004, *Kukiel Marian* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, Lublin, t. X.

Kaczmarek Z., *Seyda Marian 1879–1967*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 36/3, Warszawa–Kraków 1995–1996.

Kaczmarek K., 2013, *O Wielką Polskę na wojennym wychodźstwie. Stronnictwo Narodowe wobec rządu gen. Władysława Sikorskiego (1939–1943)*, Rzeszów.

Kalisz M., Rączy E., 2020, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów–Warszawa

- Kirszak J., 2012, *General Kazimierz Sosnkowski (1885–1969)*, Warszawa.
- Kołodziejczyk A., 1997, *Skazany za szpiegostwo i dywersję. Sekretarz Stanisława Mikolajczyka – Paweł Siudak (1905–1972)*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 1.
- S. Korboński, 1981, *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa.
- S. Korboński, 1991, *W mieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa.
- Kotwicz S. [Pężko S.K.], 1941, *Jak Napoleon szedł do Wojska Polskiego*, Buenos Aires.
- Krzystek T.J., Krzystek A., 2012, *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1947. Łącznie z Pomocniczą Lotniczą Służbą Kobiet (PLSK – WAAF)*, Warszawa.
- Materiały do dziejów uchodźstwa niepodległościowego*, 1994, t. I: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Błażyński, Londyn.
- Libionka D. (red.), 2004, *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa.
- Nahlik S., 2002, *Przesiane przez pamięć*, t. 2, Zakamycze.
- Ostasz G., *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, Rzeszów 1996.
- Pachowicz A., 2010, *Komitet Ministrów dla Spraw Kraju 1939–1945*, Warszawa.
- Prekerowa T., 1982, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa.
- Puławski A., 2019, *Wobec „niespotykanego w dziejach mordu”. Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, AK a eksterminacja ludności żydowskiej od „wielkiej akcji” do powstania w getcie warszawskim*, Chełm.
- Represe za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, 2019, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa.
- Ringelblum E., 1988, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Uwagi i spostrzeżenia*, Warszawa.
- Romanek J., 2019, *Kolaboracja z Sowietami na terenie województwa lubelskiego we wrześniu i październiku 1939 r.*, Lublin–Warszawa.
- Rudnicki S., 2004, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Skowroński S.B., 1998, *Orzeł ujarzmiony. Wspomnienia cichociemnego z II wojny światowej*, Zwierzyniec–Rzeszów.
- Stola D., 1995, *Nadzieja i zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa.
- Szulczewski C., 1978, *Dyplomata przykryj pamięci*, „Orzeł Biały”, nr 172, Londyn.
- Terej J.J., 1980, *Na rozstajach dróg. Ze studiów nad obliczem i modelem Armii Krajowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Tochman K.A., 2002, *Słownik biograficzny cichociemnych*, t. 3, Zwierzyniec–Rzeszów.
- Trębicki K., 2017, *Od bieżącej polityki do wymagającej perspektywy historii*, Warszawa.
- Tucholski J., 1982, *Cichociemni 1941–1945. Sylwetki spadochroniarzy*, Warszawa.
- Walczak J., 2003–2004, *Jan Stańczyk (1886–1953)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 42/2, Warszawa–Kraków.
- Wasiutyński W., 1996, *Prawą stroną labiryntu. Fragmenty wspomnień*, oprac. W. Turek, Gdańsk.
- Wieczorkiewicz P., 2005, *Polscy agenci Kremla*, „Wprost”, nr 51/52.
- Winnicka E., 2011, *Londyńczycy*, Wołowiec.
- Wojna i emigracja. Studia i szkice*, 2013, t. II: *Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, Gorzów Wielkopolski.
- Wyszczelski L., 2010, *General Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa.

Zuziak J., 1997, *General Marian Kukiel, 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Warszawa.

Informacje, relacje

Informacje córki Felicji Janinki Salski, 24 XI 2015.

Relacja ustna, nieautoryzowana Niemira Bidzińskiego, zanotowana przez Krzysztofa A. Tochmana, Krzyże, 5 VII 1987.

Internet

<http://www.dws-xip.pl/PW/cywilna/pw2076.html> (dostęp 5.08.2021).

The Forgotten Courier to the Delegation of the Polish Government. Second Lieutenant Napoleon Segieda “Wera” (1908–1991)

Abstract

The article presents Second Lieutenant Napoleon Segieda, alias Gustav Molin “Wera” or Jerzy Salski (after the war), born in the Zamość region, a resident of Pomerania, and a political courier to the government of the Polish Underground State (during the war), parachuted to the country on the night of 7th November 1941. The paper is the first attempt to show his biography and military achievements. He was a participant in the war of 1939 (the defense of Warsaw), and then, a prisoner of war in the German camps, whence, after many trials and tribulations, he arrived at the Polish Forces base in Great Britain. On completing his mission in the country (summer 1942), Segieda set off to London again with the first comprehensive report of the Polish Underground State to the Polish government-in-exile, London. As early as in 1942, being a witness to the extermination, he alerted the world to the Holocaust, to practically no effect, since the West was not particularly interested in the problem. From spring to summer 1942, Napoleon Segieda stayed in the city of Oświęcim where he collected information about the Concentration Camp Auschwitz. On 8th August 1942, he left Warsaw and, via Cracow and Vienna, reached Switzerland where, for unknown reasons, he got stuck on the way to London for a few months. His report was later distributed among many important and influential politicians of the allied community in Great Britain and the USA. It is worth mentioning that the messages on the Holocaust by Stefan Karboński (the head of the leadership of civil combat) also arrived in London during the summer 1942. After the war, Napoleon Segieda settled down in London, under the surname of Jerzy Salski, where he died completely forgotten.

Key words: World War II, the Polish Underground State, the Delegation of the Polish Government, political couriers, Department VI of the Staff of the Commander-in-chief

Arkadiusz Machniak¹

Dyplomata. Żołnierz. Literat. Hrabia Franciszek Xawery Pułowski w świetle dokumentów komunistycznego aparatu represji

Streszczenie

Hrabia Franciszek Xawery Pułowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875. Studiował prawo, filozofię i historię sztuki. Posługiwał się biegle sześcioma językami. W trakcie I wojny światowej został aresztowany w Rosji. W wyniku zabiegów wpływowych przyjaciół w 1918 r. zwolniono go z niewoli po osobistej decyzji szefa WCzK Feliksa Dzierżyńskiego. Po zakończeniu I wojny światowej uczestniczył w obradach konferencji pokojowej w Wersalu. Do 1923 r. pełnił służbę w dyplomacji. Był przeciwnikiem Józefa Piłsudskiego i jego obozu politycznego. Po zwolnieniu ze służby wojskowej i dyplomatycznej działał aktywnie jako literat, publicysta i społecznik. Prowadził równocześnie intensywne życie towarzyskie. W trakcie II wojny światowej mieszkał w Krakowie. W latach 1945–1950 był wiceprezesem Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych. Pracował jednocześnie jako tłumacz przysięgły przy Sądzie Okręgowym w Krakowie oraz jako lektor na Akademii Górniczo-Hutniczej, Uniwersytecie Jagiellońskim i Politechnice Krakowskiej. Pomimo niepewnych politycznie czasów Pułowski prowadził po 1945 r. krakowski salon, w którym bywali artyści, dziennikarze, sportowcy, żołnierze oraz jego studenci z krakowskich uczelni wyższych. Słynął z tego, iż dzięki swoim krewnym mieszkającym za granicą dysponował w swoim domu wyśmienitą kawą i rzadkimi w powojennych latach rarytasami, takimi jak figi czy ananasy. Był przedmiotem zainteresowania komunistycznych organów bezpieczeństwa, między innymi ze względu na kontakty międzynarodowe oraz posiadaną kolekcję dzieł sztuki.

Słowa kluczowe: ziemiaństwo, hrabia, dyplomacja, żołnierz, inwigilacja

¹ Dr Arkadiusz Machniak, Instytut Nauk o Polityce, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów, e-mail: amur5@tlen.pl; nr ORCID: 0000-0002-8092-9973.

Wprowadzenie

Do początku lat 90. ubiegłego stulecia badania naukowe nad dziejami polskiego ziemiaństwa w XIX oraz XX w. nie były realizowane w takim stopniu, jak prace nad historią pozostałych warstw społecznych. W prowadzonych badaniach dominowały tematy związane przede wszystkim ze strukturą wielkiej własności ziemskiej i działalnością polityczną ziemiaństwa. Sporadycznie publikowane były prace dotyczące aspektów ekonomicznych i społecznych (Caban, Markowski 1993: 5). Ziemiaństwo jest pojęciem wielopłaszczyznowym o treści zmieniającej się na przestrzeni dziejów. Język staropolski tłumaczył „ziemiaństwo” jako uprawę ziemi lub gospodarstwo rolnicze, a „ziemianin” był kimś, kto uprawiał ziemię. Następnie pojęcie to ewaluowało w kierunku „szlachty posesjonatów” (Kwilecki 1998: 11). W katalogu wielu analogicznych pojęć i cech charakteryzujących ziemiaństwo za jeden z istotniejszych zbiorów wspólnych wartości można uznać: własność ziemską, wychowanie i edukację, pozycję społeczną, wpływy polityczne, rodzinę i życie codzienne, światopogląd i kultywowane zwyczaje religijne oraz szlachectwo (Grelöff 2016: 13).

W powojennej prasie pozostającej na usługach obozu komunistycznego kreowany był wizerunek ziemianina-reakcjonisty, zdolnego do bratobójczej zbrodni w imię zachowania prywatnego stanu posiadania. Prasa lansowała tezę o konfrontacji „obozu demokracji” z „kliką obszarniczo-kapitalistyczną” oraz apelowała o zniszczenia reakcji i jej podstawy materialnej („Rzeczpospolita”: 15 X 1944).

Autor niniejszego tekstu nie podejmuje szczegółowych badań nad dziejami polskiego ziemiaństwa w XX w. Swoją uwagę poświęca wybranemu przedstawicielowi tej warstwy społecznej, przyjmując jako kryterium zainteresowania nie tylko jego pochodzenie, ale głównie styl życia, utrzymywane kontakty, światopogląd i przekonania polityczne. Kryteria te umożliwiły postawienie kilku pytań badawczych: Co spowodowało, że Franciszek Xawery Pusłowski znalazł się w kręgu zainteresowania komunistycznych organów bezpieczeństwa Polski stalinowskiej? Jakie przesłanki stanowiły podstawę do rozpracowania operacyjnego jego osoby przez komunistyczny aparat represji?

Artykuł został opracowany na podstawie materiałów źródłowych wytworzonych przez Urząd Bezpieczeństwa w latach 1945–1956 oraz dostępnej krajowej literatury. Tekst poza wstępem i zakończeniem zawiera dwa główne rozdziały. W pierwszym scharakteryzowano pochodzenie społeczne, edukację i karierę zawodową Pusłowskiego do roku 1945; w drugim zaś etap jego życia przypadający na lata Polski komunistycznej.

„Sawa” w latach Polski pod zaborami, w okresie międzywojnia i pod okupacją niemiecką

Rodziny ziemiańskie, żyjące według etosu wywodzącego się z tradycyjnych obyczajów i zasad, były specyficznym i nigdy potem niezastąpionym środowiskiem w polskiej społeczności wiejskiej. Stanowiły z pewnością jej zaplecze inteligenckie. Ziemianie edukowali włóścian w zakresie prowadzenia gospodarki rolnej. Posiadłości ziemiańskie często spełniały funkcję centrów kultury i nauki (Gałęziowski 2015: 144).

Rodzina Pusłowskich była związana z Krakowem od lat 70. XIX w. Jej antenaci wywodzili się ze środowiska arystokratyczno-zemiańskiej inteligencji, cechującej się wyrafinowanym gustem i znacznie odbiegającym od prostej egzystencji stylem życia. Ich posiadłości pełne były dzieł sztuki, takich jak obrazy, rzeźby, ceramika itp. Pusłowscy dorobili się imponującego kapitału dzięki udanym mariażom i racjonalnym inwestycjom finansowym. Dysponowali odpowiednim kapitałem, czego potwierdzeniem były ich trzy główne rezydencje: w Pieskach Wielkich (Piaskach Starych), dawnym majątku zlokalizowanym w okolicach Jeziora Czarnego na Polesiu, w Albertynie koło Słonimia oraz w Czarkowach na Kielecczyźnie (Bocheńska 2016: 107–108).

Franciszek Xawery Pusłowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875 r. w miejscowości Sévres Ville d’Avray pod Paryżem. Rodzice oraz jego bliscy nazywali go zdrobniale: „Sawą”, „Sawuńcem”, „Sawuniem”. W latach późniejszych pisano do niego per „kochany Sawunio” czy też „Mon Cher Sawa”. Staraniem rodziców otrzymał gruntowne domowe wykształcenie. Od wczesnej młodości uczono go języków obcych, którymi posługiwano się w rozmowach w domu Pusłowskich. W wieku pięciu lat potrafił już czytać i pisać. Jako młodzieniec pobierał nauki w renomowanym Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości (Chwalba 2015: 44–45).

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości „Sawa” w 1894 r. rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie pobierał naukę przez cztery lata. Studiów jednak nie skończył, podobnie jak nie ukończył uniwersytetu w Berlinie, gdzie studiował filozofię i historię sztuki. Pomimo braku dyplomu uniwersyteckiego Pusłowski uzyskał na tych uczelniach rozległą wiedzę i kompetencje w zakresie nauk prawnych i humanistycznych. Jego życiorys do chwili wybuchu I wojny światowej nie zawiera żadnych imponujących szczegółów (Chwalba 2015: 47). Nie był to wszakże dla „Sawy” czas stracony, jak bowiem uważa Andrzej Zybala: „wiek XIX miał wpływ na oblicze naszej umysłowości, ponieważ kształtowały się wówczas istotne cechy polskiej inteligencji czy

warstw wykształconych, głównie o szlacheckim rodowodzie” (Zybała 2017: 115).

Wybuch I wojny światowej skutkowałam poważnymi zmianami w życiu Pusłowskiego. Mimo że formalnie był oficerem kawalerii armii carsko-węgierskiej, na polecenie starszego brata, Władysława, biorącego udział w działaniach wojennych, Franciszek Xawery pozostał na straży majątku w Czarkowcach. We wrześniu 1914 r. został aresztowany przez wojsko carskie i osadzony pod zarzutem szpiegostwa w twierdzy w Dęblinie, a następnie w warszawskim Arsenale. Dzięki zabiegom wpływowych przyjaciół Pusłowski pomimo wyroku śmierci został skazany w konsekwencji na internowanie w Rosji (Chwałba 2015: 53–54).

W perspektywie śmierci na wojnie brata Władysława wydaje się, że decyzja Franciszka Xawerego o niewstąpieniu do wojska w 1914 r. była słuszna. Podobnie zresztą zachowała się część ziemiaństwa polskiego. Jak zauważa Marek Przeniosło, „w początkowym okresie trwania konfliktu zbrojnego duża część ziemian zajęła postawę neutralną” (Przeniosło 2001: 4).

Wydarzenia z 1917 r. miały istotny wpływ na pobyt internowanego w Rosji Pusłowskiego. Tym razem o jego uwolnienie zabiegali nie tylko wpływowi przyjaciele mający dobre znajomości m.in. u „czerwonego hrabiego” Gieorgija Cziczerina, ale również dyplomaci amerykańscy i niemieccy znający rodzinę Pusłowskich. Ich starania doprowadziły do podjęcia osobistej decyzji przez szefa WCzK Feliksa Dzierżyńskiego w sprawie uwolnienia Polaka. Rodzina Pusłowskich była znana w szlacheckiej rodzinie Dzierżyńskich – pojawiły się domniemania, że Dzierżyński znał Pusłowskiego z okresu swojego życia w Krakowie. To właśnie „Krwawy Feliks” uwolnił Pusłowskiego z aresztu oraz wyraził zgodę na jego wyjazd z Rosji w 1918 r. (Chwałba 2015: 61).

I wojna światowa poważnie zachwiała ładem światowym. Była przyczyną jego dekompozycji i zwiastunem upadku przestarzałego układu politycznego w Europie. Wybuch konfliktu zniweczył panujące stosunki międzynarodowe, dając początek przemianom w polityce światowej XX w. Nowa sytuacja budziła nadzieje w narodzie polskim, którego aspiracje niepodległościowe przed wybuchem konfliktu mocarstwa zaborcze postrzegały w kategorii politycznych fantazji i mało realnych iluzji (Cichosz 2013: 179). Dla Pusłowskiego koniec I wojny światowej był początkiem przygody z polityką i dyplomacją.

W listopadzie 1918 r. Pusłowski rozpoczął służbę dla Rzeczypospolitej Polskiej. Ponownie zaciągnął się do wojska w stopniu porucznika, służył w 8 Pułku Ułanów im. ks. Józefa Poniatowskiego jako adiutant gen. Emila Gołagowskiego. W pułku tym nie zagrzał jednak zbyt długo

miejsca. Ze względu na kompetencje, głównie znajomość języków obcych, skierowano Pusłowskiego do dyplomacji. Pełnił rolę tłumacza przy Komisji Międzysojusznicy w Cieszynie. Następnie w kwietniu 1919 r. oddelegowano go jako tłumacza premiera Ignacego Jana Paderewskiego, przebywającego w Paryżu na konferencji pokojowej, na której ważyły się m.in. losy odrodzonej Polski (Chwałba 2015: 64).

Pracownikom służby dyplomatycznej od samego początku odrodzonej Polski stawiano wysokie wymagania w zakresie wykształcenia. Pod koniec 1918 r. utworzono w Ministerstwie Spraw Zagranicznych komisję weryfikacyjną, która oceniała predyspozycje do pracy w dyplomacji – preferowano głównie ukończenie prawa, szkoły nauk politycznych albo akademii konsularnej, jak również dobrą znajomość przynajmniej trzech języków obcych. Kryteria te sprzyjały reprezentantom ziemiaństwa i innych bogatszych grup społeczeństwa polskiego. Młodzież ziemiańska zazwyczaj studiowała na uczelniach zagranicznych, np. uniwersytetach niemieckich czy też szwajcarskich, zdobywając wykształcenie prawnicze (Dawgiało 2002: 138). Po podpisaniu traktatu w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Pusłowski w dalszym ciągu towarzyszył premierowi I. Paderewskiemu jako oficer łącznikowy. Stanowisko to pełnił do dymisji gabinetu Paderewskiego w grudniu 1919 r. (Chwałba 2015: 66).

Po morderstwie pierwszego prezydenta RP Gabriela Narutowicza, drugim prezydentem RP został wybrany w dniu 20 grudnia 1922 r. Stanisław Wojciechowski (Kozyra 2018: 124). W 1922 r. Pusłowski uzyskał rekomendacje ze strony gen. Władysława Sikorskiego i objął stanowisko szefa Kancelarii Wojskowej oraz zastępcy adiutanta generalnego Prezydenta RP. Nie były to wszakże dobrze płatne stanowiska i Pusłowski wielokrotnie korzystał z prywatnych finansów, aby się utrzymać. Kierował się głównie zrozumieniem potrzeb polskiej dyplomacji i poczuciem służby oraz misji. Jednocześnie oba stanowiska były dla niego znaczącym honorem i wyróżnieniem (Chwałba 2015: 73).

Postawa Pusłowskiego była odbiciem pewnych poglądów panujących w jego środowisku. Jak twierdził Kazimierz Fudakowski w 1921 r., „Jakim cię widzą, takim cię piszą, a chciałoby się powiedzieć – jakim cię słyszą, takim cię piszą za granicami kraju (...). Stąd też związek, jaki zachodzi pomiędzy zagadnieniami zewnętrznymi państwa a polityką jego wewnętrzną, jest ścisły. Ładem wewnętrznym, systemem rządów opartych na prawach zrozumiałych dla zachodu, kraj nasz wprowadzimy do rodziny europejskich narodów” (Feduszka 2020: 26).

Wydarzenia w Krakowie z jesieni 1923 r. skutkowały zakończeniem aktywności publicznej Pusłowskiego. Stanowiły jednocześnie odbicie polaryzacji życia politycznego w Polsce. Pusłowski nie ukrywał swoich

opinii dotyczących rozruchów inicjowanych przez robotników, użycia wojska do tłumienia zamieszek, ataku obozu piłsudczyków na rząd Chjeno-Piasta, niechęci do legionistów i socjalistów, prywatnej animozji i publicznej krytyki Józefa Piłsudskiego. Poglądy te spowodowały dymisję Pusłowskiego z zajmowanych stanowisk (Chwalba 2015: 77–78).

Można stwierdzić, że pośród ziemian-dyptomatów były osoby wybitne i mniej znaczące, o różnym stopniu zasług, intrygujące lub mniej barwne. Próby ich jednoznacznej oceny mogą być trudne. Ocena taka byłaby też subiektywna, gdyż nie każdy człowiek może znaleźć się w sytuacjach, w których jego kwalifikacje okazały się skuteczne (Dawgiałło 2002: 141).

W marcu 1924 r. Pusłowski, będąc w stopniu majora, przeszedł do rezerwy kadrowej. Natomiast dopiero w 1935 r. został zwolniony w wieku 60 lat z powszechnego obowiązku służby wojskowej. W dalszym ciągu utrzymywał jednak kontakty ze środowiskami wojskowymi. W 1924 r. z jego inicjatywy rozpoczęto zbiórkę na rzecz budowy grobowca poległych ułanów, w 1937 r. działał w Komitecie restaurującym pomnik ks. Józefa Poniatowskiego w Lipsku, w 1938 r. uczestniczył w pracach komitetu budowy domu ludowego ułanów w powiecie Podhaje, w 1939 r. był członkiem komitetu zbierającego środki finansowe na zakup karabinu maszynowego dla 8 Pułku Ułanów im. ks. Józefa Poniatowskiego (Chwalba 2015: 83).

Po 1924 r. Pusłowski wycofał się z czynnego życia politycznego. Nie uważał się za polityka i nie chciał być tak postrzegany. Był głównie osobą zaangażowaną w życie publiczne, w tym obywatelskie. Publikował teksty do różnych gazet, np. „Głosu Narodu” czy innych tytułów o podobnej orientacji. Recenzował sztuki teatralne wystawiane np. w teatrze Bagatela, pisał teksty o wybitnych artystach, m.in. o Jacku Malczewskim, który był jego przyjacielem, tworzył publikacje o zabytkach Krakowa, a także teksty o wydarzeniach sportowych: zawodach tenisowych, wioślarskich i automobilowych. Należał do wielu stowarzyszeń, klubów sportowych i instytucji kościelnych. W wielu z nich pełnił funkcje prezesa, wiceprezesa czy też członka zarządu (Chwalba 2015: 86–87).

W XIX w. w obyczajowości polskiej miały swoją tradycję salony literacko-naukowe. Organizowane były w formie regularnych spotkań towarzyskich w prywatnych majątkach. W pierwszej połowie XIX w. nawiązywały w swej idei do salonu epoki stanisławowskiej, w którym nie było ostrych granic między literaturą, sztuką, książką a literacką zabawą (Koredczuk, Koredczuk 2016: 404). Od połowy XIX w. analogiczne spotkania zaczęła organizować nowa warstwa społeczna – inteligencja. Stanowili ją obywatele gruntownie wykształceni, obcy światowo, władający obcymi językami, dobrze posługujący się piórem (tamże: 405). W XIX w.

modne stały się salony towarzyskie organizowane przez arystokrację. Zwykle były miejscem spotkań stałego grona osób. Nowy gość musiał być anonsovany i wprowadzony przez stałego bywalca. Po 1918 r. „otwarte salony towarzyskie” sukcesywnie zanikały, a ich zadania przechodziły na salony i kawiarnie artystyczno-literackie (Karolczuk 2004: 401).

Po I wojnie światowej nie mniej sławny niż sam Pusłowski był jego salon, który prowadził on w Krakowie przy ul. Andrzeja Potockiego 10. By móc rywalizować z innymi salonami, Pusłowski postawił na styl i oryginalność. Swoich gości zapraszał na śniadania, podwieczorki i obiady. Organizując spotkania, szczególną uwagę przywiązywał do menu, które, jak przyznawali zapraszani goście, było wyjątkowo wyrafinowane. Pomimo trudnej sytuacji po 1918 r. i w latach późniejszych, np. w okresie kryzysu gospodarczego, Pusłowski dzięki majątkowi w Czarakowach posiadał imponujące zapasy żywności. Hrabia zapraszał gości z okazji różnych uroczystości, ale i bez okazji, zawsze bardziej dbając o jakość spotkań niż dostatek jedzenia czy trunków. Lista bywalców salonu Pusłowskiego obejmowała rody jego sfery: Radziwiłłów, Czartoryskich, Potockich, Lubomirskich, Wielopolskich, Sapiehów i Tyszkiewiczów. Nie brakowało krakowskiej inteligencji z uczelni wyższych, przedstawicieli administracji, Kościoła, świata kultury, sztuki, sportu i wojska. Salon odwiedzali dyplomaci i zagraniczni arystokraci. W towarzystwie tym dyskutowano o bieżących wydarzeniach. Pusłowski był głównym moderatorem tych spotkań i w wielu wypadkach jego zachowanie, monologi i dyskusje stawały się tematem komentarzy i uznania w sferach towarzyskich Krakowa (Chwalba 2015: *passim*).

Ziemianie polscy nie byli środowiskiem jednolitym. Dzieliły ich różnice majątkowe, ale również stosunek do kultury i nauki. Zarówno wśród posiadaczy wielkich majątków, jak i pomiędzy właścicielami skromnych dóbr znajdowali się Polacy o szerokich horyzontach intelektualnych, którzy do edukacji, nauki i kultury przykładali istotną uwagę (Kita 2018: 104).

Znaną pasją Pusłowskiego była literatura. Zazwyczaj sięgał do literatury pięknej, zwłaszcza do poezji. Z racji bardzo dobrej znajomości sześciu języków obcych swobodnie korzystał z literatury zagranicznej w oryginale. Jako poeta zadebiutował w wieku 18 lat. W następnych latach wielokrotnie publikował swoje wiersze w wielu cenionych czasopismach literackich, np. w „Museionie” czy też dzienniku „Głos Narodu” znanym z katolickiego profilu (Chwalba 2015: 138–139).

Franciszek Xawery, jako spadkobierca dużej fortuny, był też ostatnim dziedzicem kolekcji dzieł sztuki i pamiątek, których historia sięga XVIII w. (Bocheńska 2016: 123).

Zajmował się ponadto tłumaczeniem literatury zagranicznej. Przekładał Poego, Hugo, Verlaine czy też Rimbaud. Jako prezes Polsko-Szwedzkiego Towarzystwa pasjonował się kulturą i literaturą północnego sąsiada Polski. Uprawiał krytykę literacką, nie ukrywając swoich poglądów. Mocno angażował się w ówczesne spory i debaty literackie oraz ideowe. Zazwyczaj krytykował poglądy libertyńskie, nurty socjalizujące i komunizujące (Chwalba 2015: 141).

W konsekwencji klęski w kampanii wrześniowej 1939 r. zachodnia i środkowa część ziem polskich została zajęta przez wojska niemieckie. Ziemie wschodniej Polski znalazły się pod okupacją wojsk radzieckich. Obszar Polski został podzielony na strefy wpływów dwóch agresorów, co było konsekwencją układu Ribbentrop–Mołotow (Gąsiorowski 2010: 41).

Już 1 września 1939 r. Pusłowski podjął decyzję o pozostaniu w Krakowie. Krytycznie ustosunkował się do ucieczki władz miasta i wielu swoich wpływowym przyjaciół. Mocno zaangażował się u boku kardynała Adama S. Sapiehy, metropolity krakowskiego, w działalność Obywatelskiego Komitetu Pomocy, który wspierał w latach okupacji mieszkańców Krakowa. W dalszym ciągu, aczkolwiek w nieco ograniczonej realiami okupacji formie, prowadził salon, w którym toczono debaty o sytuacji wojennej. Salon Pusłowskiego był enklawą normalności w latach okupacji. Taka forma spotkań przetrwała w salonie do końca 1944 r. (Chwalba 2015, *passim*). Trzeba zaznaczyć, że tematyka polityczna nie była jedyną, jaką omawiano w salonach działających w realiach okupacyjnych. Organizowano w nich również nielegalne wieczory literackie i poetyckie. Licznych poetów gościł też w swoim salonie Pusłowski (Chwalba 2005: 334). Podczas okupacji jednym z głównych źródeł utrzymania Pusłowskiego miały być korepetycje z języka greckiego oraz łaciny (AIPNOKr, 010/210: 73).

Powojenny krakowski społecznik. W Polsce stalinowskiej i w zainteresowaniu aparatu bezpieczeństwa

Po zwycięstwie koalicji antyhitlerowskiej w działaniach wojennych w 1945 r. Polska znalazła się w nowej sytuacji geopolitycznej. W efekcie umów zawartych w Jałcie i Poczdamie powojenna Europa została podzielona na dwie strefy wpływów. Polska, podobnie jak Bułgaria, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Albania, Jugosławia i wschodnie Niemcy, a częściowo także Austria, znalazła się pod dominacją ZSRR. Całemu temu blokowi narzucono komunistyczną dyktaturę (Marecki, Musiał 2007: 6).

Po zakończeniu wojny w Krakowie pozostało kilka tysięcy cudzoziemców. Wiosną 1945 r. władze miasta wydały decyzję nakazującą cudzoziemcom opuszczenie miasta. Obcokrajowcy, którzy pomimo tej decyzji pozostali w Krakowie lub przybyli do niego, zostali objęci ścisłą kontrolą. Postrzegano ich tam jako tzw. element wywrotowy. Do miasta wracali też jego byli mieszkańcy rozproszeni po Polsce i różnych częściach świata (Chwalba 2004: 9–10). Sytuacja ta generowała w ocenie organów bezpieczeństwa zagrożenia dla ustroju kraju oraz władz „demokratycznej Polski”. W latach 1944–1948 r. Urząd Bezpieczeństwa ukierunkował swoje zainteresowania i działania na ugrupowania negatywnie ustosunkowane do ustroju komunistycznego. Natomiast po 1948, przy założeniu teorii rozgałęzionych spisków, próbował inwigilować całe społeczeństwo (Friszke 2003: 203).

Pusłowski, ze względu na pochodzenie społeczne, służbę w dyplomacji, kontakty towarzyskie i rodzinne, działalność społeczną, światopogląd, powiązania z Kościołem katolickim oraz krążące o nim opinie, był klasycznym wręcz przykładem osoby potencjalnie podejrzanej i obiektem rozpracowania operacyjnego przez UB. Zainteresowanie Pusłowskim ze strony organów bezpieczeństwa trwało w zasadzie do końca jego życia. Obserwacje prowadzono przy użyciu wszystkich możliwych form i metod pracy operacyjnej, ale co należy zaznaczyć, przynosiły one raczej dyskusyjne efekty. Zdaniem autora niniejszego tekstu zarzuty, jakie wysuwał UB wobec osoby Pusłowskiego, tj. o działalność szpiegowską na rzecz obcego wywiadu, nie zostały w dokumentach tej służby w żaden sposób potwierdzone. Pusłowski albo więc szpiegiem nie był, albo funkcjonariusze UB prowadzili swoje czynności w sposób tak dyletancki, że tej misternej gry nie byli w stanie udowodnić.

W połowie 1946 r. UB uzyskał doniesienie agenturalne na temat Pusłowskiego. Analiza tego materiału prowadzi do wniosku, że było ono nader ogólne i w żaden sposób nie wskazywało na działalność szpiegowską. Zawierało jednak informacje, które niejako „z założenia” predestynowały Pusłowskiego do dalszego zainteresowania ze strony komunistycznego aparatu represji. Według agenta o pseudonimie „Zawilski” Pusłowski był byłym oficerem wojska austriackiego sprzed 1914 r. Oceny ony został jako osoba bardzo znana w kręgach towarzyskich Krakowa. Przed 1939 r. pełnił różne funkcje rządowe, głównie utrzymywał kontakty służbowe z cudzoziemcami, ze względu na dobrą znajomość języków obcych. Cechował się wysoką kulturą osobistą i wiedzą ogólną. Prywatnie po II wojnie światowej Pusłowski stał się odludkiem. Z dokumentów operacyjnych UB wynika, że otaczał się głównie młodymi mężczyznami ze względu na swe skłonności homoseksualne (AIPNOKr, 010/210:15).

Rok później kolejny agent UB donosił, że Pusłowski negatywnie ocenia komunistyczny rząd w Polsce i narzeka, iż ten rząd zabrał mu rodzinny majątek, podobnie jak to uczynili Niemcy podczas zaborów (AIPNOKr, 010/210:17).

W 1949 r. UB odnotował jego kontakty z konsulem brytyjskim w Katowicach, gdyż według tej służby miał on być dobrym znajomym konsula o nazwisku Scott (AIPNOKr 010/210: 61). Był również osobą, która według informatorów UB kontaktowała się z cudzoziemcami przybywającymi do Krakowa i arystokratami, którzy opuścili Polskę (AIPNOKr, 010/210: 62). Zainteresowanie Pusłowskim ze strony UB miało skłonić go do planowania opuszczenia kraju. Został jednak oszukany przez osobę, która miała pośredniczyć w tych zabiegach i wyłudziła od niego sporą sumę pieniędzy (AIPNOKr., 010/210: 38).

W 1949 r. Pusłowski, jako figurant sprawy operacyjnej o kryptonimie „Truteń”, scharakteryzowany został w roli osoby wrogo ustosunkowanej do ówczesnej rzeczywistości Polski. Powodem tego było jego arystokratyczne pochodzenie. Według UB Pusłowski utrzymywał się głównie z pracy lektora języków obcych. Nawiązał kontakty z konsulem brytyjskim w Katowicach i prowadził korespondencję z cudzoziemcami (AIPNOKr, 010/210: 65). Dalsze działania UB skutkowały pozyskaniem informacji o pomocy w wyjeździe z Polski, jakiej udzielił Pusłowski kilku zakonnikom, i o jego zaangażowaniu w działalność UNRRA (AIPNOKr, 010/210: 3).

Prowadzono perlustrację korespondencji Pusłowskiego, licząc na uzyskanie informacji potwierdzających jego działalność szpiegowską. Efekty tych czynności nie były zadowalające, gdyż uzyskiwano informacje tak mało znaczące, jak skierowane do niego prośby o pomoc w leczeniu choroby (AIPNOKr., 010/210: 34). Za dyskusyjne z punktu widzenia operacyjnego można uznać informacje o zakupach przez Pusłowskiego elementów mebli, tapicerki oraz innych przedmiotów do swojego domu (AIPNOKr., 010/210: 32).

W 1951 r. UB charakteryzował Pusłowskiego jako osobę, która „moralnie” nie budziła większych zastrzeżeń pod względem politycznym. Nie notowano jego żadnej aktywności w tym zakresie. Jego kontakty towarzyskie postrzegane były jako ograniczone i związane z pracą w charakterze lektora języków obcych na UJ, Akademii Górniczo-Hutniczej, Politechnice Krakowskiej i Sądzie Okręgowym w Krakowie. Ustalono, że stałym kontaktem Pusłowskiego i bliską znajomą pozostała jego współlokatorka Kazimiera Wielopolska (AIPNOKr., 07/544. t. 3: 79). Agencja UB uzyskiwała informacje o ostrożnym sposobie bycia Pusłowskiego, który w towarzystwie osób trzecich zaznaczał, że w obecnych cza-

sach ludzie wzajemnie na siebie donoszą. Jako ciekawe oceniono jego krytyczne wypowiedzi na temat Francji, Anglii i USA, które nie dotrzymały obietnic sojuszniczych wobec Polski (AIPNOkr., 07/544, t. 3: 83).

W 1952 r. UB wezwał Puśłowskiego na rozmowę, która dotyczyła zbliżających się wyborów. W jej trakcie zobowiązał się on do powstrzymywania się od krytycznych wypowiedzi na temat wyborów i podpisał zobowiązanie o przestrzeganiu obowiązujących przepisów prawa (AIPNOkr., 07/544, t. 3: 80–81). Jak zaznaczono powyżej, Puśłowski praktycznie do końca życia pojawiał się w materiałach operacyjnych UB/SB czy to w formie zapytań (sprawdzeń), czy poleceń o poinformowaniu o charakterze posiadanych materiałów archiwalnych (AIPNOkr., 00142: *passim*).

Po ewakuacji z Krakowa władz niemieckich w mieście wznowiły działalność polskie stowarzyszenia i instytucje. Początkowo władze nie ingerowały w ich skład i personalia. Z czasem zaczęło się to zmieniać. Pewne stowarzyszenia zostały zamknięte, w innych dokonano zmian statutowych. Puśłowski wznowił swoją działalność społeczną. Bywał na zebraniach i spotkaniach, wyróżniając się błyskotliwością wystąpień. Charakteryzowała je staroświecka forma, ale też klasyczna polszczyzna i kultura języka. Zawsze był stosownie ubrany, swoim wyglądem chciał bowiem zaznaczyć, że pomimo biedy i reżimu politycznego trzeba zachować kulturę i elegancję w ubiorze i stylu bycia. Ubierał się dość nieszablonowo, co w powojennym Krakowie robiło spore wrażenie. Był rozpoznawany z daleka jako specyficzna „postać krakowska”. Uchodził w powojennych latach za jednego z miejscowych oryginałów i przedstawicieli zanikającej, ale barwnej przedwojennej bohemy. Bardzo dbał o zdrowie, sporo spacerował, jeździł na rowerze i pływał. Był widywany w wielu miejscach Krakowa, głównie w restauracjach, a jego ulubionym miejscem był klub „Pod Jaszczurami”. W latach 60. bardzo podupadł na zdrowiu. Swoich gości zazwyczaj przyjmował w domu, siedząc w łóżku. Jak zawsze jednak był ubrany elegancko i niestandardowo. Zapamiętał długą białą brodę i często ubierał się w białą szatę, a na głowie nosił szlafmycę lub kapitańską czapkę. Kiedy odwiedzali go żołnierze z dywizji desantowo-szturmowej, zakładał czerwony beret, który otrzymał od nich w prezencie. Jego pokój przypominał muzeum, gdyż wypełniony był meblami, obrazami, miniaturami, makatami i innymi cennymi pamiątkami (Chwalba 2015c: *passim*).

Pomimo trudnego politycznie okresu Puśłowski w dalszym ciągu prowadził krakowski salon. Odwiedzali go przedstawiciele świata sztuki, artyści, sportowcy, dziennikarze. Bywali w nim jego studenci UJ i AGH czy też kadra wojskowa z 6 Dywizji Powietrznodesantowej w Krakowie. Dzięki pomocy rodziny przebywającej poza granicami Polski Puśłowski

dysponował markową kawą i rarytasami trudno dostępnymi w tamtych latach – ananasami i figami. Zawsze cieszył się z wizyt młodych ludzi, dzięki którym sam czuł się młodo. Przebywający w jego salonie goście słuchali jego wierszy, opowiadał im anegdoty ze swojego barwnego życia i uczył ich języków obcych (<https://dziennikpolski24.pl/barwno-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> dostęp: 3.05.2021). W okresie okupacji niemieckiej Pusłowski mieszkał w domu przy ulicy Kolejowej. Po wojnie władze skonfiskowały jego majątek w Czarkowach, ale pozostawiono mu willę w Krakowie. W 1953 r. przepisał posiadaną nieruchomość, księgozbiór oraz dzieła sztuki na rzecz UJ, gwarantując sobie możliwość mieszkania w pokoju z kuchnią (Zlot 2018: 105).

W bardzo podeszłym już wieku Pusłowski zachorował poważnie na półpasiec i od tego czasu nie podniósł się już z łóżka. Do końca jego dni towarzyszyła mu wszakże młodzież studencka i sportowcy, odwiedzali go liczni przyjaciele i rodzina. Zachował w tym okresie pogodę ducha, niespotykaną bystrość umysłu oraz doskonałą pamięć. Dni poświęcał na pisanie. W pierwszych dniach lipca 1968 r. poczuł, że jego chwile są policzone (<http://web.archive.org/web/20120110202617/>; <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje42/text32p.htm>, dostęp: 3.05.2021).

Wyczerpany chorobami i bezruchem ostatnich lat życia zmarł 8 lipca 1968 r. o godzinie pierwszej w nocy, w wieku 93 lat. Jego urodziny przypadły na ostatnią ćwierć wieku XIX, przeżył *belle epoque*, I wojnę światową, okres międzywojenny, II wojnę światową, stalinizację, polski Październik, okres gomułkowski, polski Marzec. Jego śmierć odnotowała krakowska prasa, radio i telewizja. Pochowany został w rodzinnym grobowcu w Starym Korczynie. Tuż przed śmiercią wyszeptał: „byłem gnębiony przeszłością i wstaję, świat znów się pięknym wydaje, świat zastarzały niech ginie, lecz nowa przyszłości mi świeci, nowa nadzieja staje” (Chwalba 2015: 238).

Zakończenie

Aparat bezpieczeństwa w Polsce Ludowej służył władzy komunistycznej do organizowania systemu represji. Został utworzony przez komunistów dla utrwalania zdobytej przez nich władzy. Organa bezpieczeństwa w Polsce, podobnie jak w innych krajach demokracji ludowej, których zasadniczym zadaniem była ochrona celów władzy komunistycznej, zostały zorganizowane na wzór i przy istotnym wsparciu ZSRR (Iwaneczko 2004: 9). Słusznie uważa prof. A. Paczkowski, iż podstawę działań organów bezpieczeństwa stanowiły tezy o „zaostrej się wal-

ce klasowej”. Panowało przekonanie, że za wszystkimi wydarzeniami postrzeganymi jako wrogie kryją się dobrze zamaskowane „ośrodki”, a wobec tego należy szukać „prawdziwych inspiratorów” (Paczkowski 1999: 52).

Hrabia Franciszek Xawery Pusłowski był jedną z wielu osób, które po 1945 r. znalazły się w orbicie zainteresowania UB. Zdaniem autora prezentowanego tekstu w dostępnych materiałach źródłowych wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa w związku z zainteresowaniem osobą Pusłowskiego trudno odnaleźć informacje wskazujące na jego rzekomą działalność szpiegowską lub inną wymierzoną w ustrój ówczesnej komunistycznej Polski. Jako ziemianin, były oficer armii Austro-Węgier, wojska polskiego po 1918 r., były dyplomata, człowiek obyty i bywały w świecie, znawca obcych języków, utrzymujący kontakty z cudzoziemcami, stał się w mniemaniu oficerów UB niejako automatycznie podatny na „prawdziwych inspiratorów”, zamaskowane „ośrodki” i spełniał kryteria absurdałnej teorii o „zastrzającej się walce klas”.

Dodatkowo postrzegany był jako osoba nietuzinkowa w ubiorze, stylu bycia i wypowiedzi. Jego światopogląd i oficjalne utożsamianie się z religią i Kościołem rzymskokatolickim były dodatkowymi argumentami dla UB, aby traktować go w kategorii „wroga ludu”. W istocie, pomimo krytycznego stosunku do komunizmu, był osobą dystansującą się od aktywnej działalności politycznej, preferującą zdecydowanie działalność społeczną. Bez wątplenia był postacią interesującą i wartą odnotowania na kartach historii.

Literatura

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział Kraków, 010/210, *Doniesienie agenturalne od informatora „Zawilski” z 28 VI 1946 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Wyciąg z doniesienia agenturalnego z 21 XII 1947 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Życiorys Franciszka Xawerego Pusłowskiego.*

AIPNOkr., 010/210, *Odpis listu do Pusłowskiego z 13 IX 1948 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Odpis listu do Franciszka Pusłowskiego z 26 XI 1948 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Charakterystyka sprawy krypt. „Truteń” z 5 XI 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Pismo Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach z 23 VIII 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Notatka służbowa od informatora „Poray” z 21 IX 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Notatka służbowa z 17 X 1950 r.*

AIPNOkr., 07/544, t. 3, *Wywiad w sprawie ob. Pusłowskiego Franciszka z 14 VI 1951 r.*

AIPNOkr., 07/544, t. 3, *Notatka z rozmowy z ob. Pusłowskim Franciszkiem z 20 X 1952 r.*

AIPNOkr., 00142, *Kartoteka ogólnoinformacyjna b. WUSW Kraków, Tarnów, Nowy Sącz.*

Opracowania

- Bocheńska K., 2016, *Zbiory Pusłowskich – początki formowania się zbioru*, „Opuscula Musealia”, nr 24.
- Caban W., Markowski B.M. (red.), 1993, *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, Kielce.
- Cichosz A., 2013, *Wielka wojna: w stulecie I wojny światowej*, „Bibliotheca Nostra. Śląski kwartalnik naukowy”, nr 4.
- Chwalba A., 2004, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1945–1989*, t. 6, Kraków.
- Chwalba A., 2005, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939–1945*, t. 5, Kraków.
- Chwalba A. 2015, *Ostatni salon PRL. Rzecz o Franciszku Xawerym Pusłowskim*, Warszawa.
- Dawgiało J., 2002, *Ziemianie w dyplomacji polskiej okresu międzywojennego*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 9.
- Feduszka J., 2020, *Aktywność ziemian Lubelszczyzny na forum międzynarodowym na przykładzie Kazimierza Fudakowskiego i Maurycego Zamoyskiego*, „Dzieje Biurokracji”, t. XI.
- Friszke A., 2003, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa.
- Gałęziowski J. (oprac.), 2015, *Barbara Gołajewska-Chudzikiewicz, Świat, którego już nie ma*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, R. V.
- Gąsiorowski A., 2010, *Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych [w:] Polski wiek XX*, t. II, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa.
- Greloff J. (oprac.), 2016, *Michał Szymon Karski. „Pamiętniki”*, Warszawa.
- Iwaneczko D., 2004, *UBP w Przemyślu 1944–1956*, Rzeszów.
- Jakubiak K., 2017, *Życie i wychowanie w rodzinach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, t. V.
- Karolczak K., 2004, *Ziemiannin w mieście. Lwowskie siedziby arystokracji galicyjskiej*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 21. Studia Historica III”.
- Kita J., 2018, *Z dworu ziemiańskiego na uniwersytecką katedrę. Przyczynek do genezy inteligencji polskiej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, t. XIX.
- Koredczuk B., Koredczuk J., 2016, *Salony i zebrania naukowo-literackie prowadzone przez adwokatów warszawskich w drugiej połowie XIX w. – ich rola społeczna i kulturotwórcza*, „Studia Iuridica Lublinensia”, Vol. XXV.
- Kozyra W., 2018, *Stanisław Wojciechowski – minister spraw wewnętrznych Polski Odrodzonej (16 stycznia 1919 – 23 czerwca 1920)*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 25.
- Kwilecki A., 1998, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa.
- Marecki J., Musiał F. (red.), 2007, *Niezlomni. Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, Warszawa–Kraków 2007.
- Paczkowski A., 1999, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków.
- Przeniosło M., 2001, *Chłopi i ziemianie Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej – stosunki wzajemne*, „Dzieje Najnowsze” R. XXXIII, nr 4.
- Zlot I. 2018, *Katalogi i inwentarze księgozbioru Zygmunta Pusłowskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. LXVIII.
- Zybała A. 2017, *Wokół kultury umysłowej w Polsce – jej źródła i przejawy*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.

Prasa

„Rzeczpospolita” z 15 X 1944 r.

Źródła internetowe

<https://dziennikpolski24.pl/barwne-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> (dostęp: 3.05. 2021).
<http://web.archive.org/web/20120110202617/http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje42/text32p.htm> (dostęp: 3.05.2021).

**Diplomat. Soldier. Writer. Count Franciszek Xawery Puśłowski
in the light of the documents of the communist apparatus of repression****Abstract**

Count Franciszek Xawery Puśłowski was born in France on June 16, 1875. He studied law, philosophy and art history. He was fluent in six languages. During World War I, he was arrested in Russia. As a result of efforts made by influential friends in 1918, he was released from captivity after the personal decision of Feliks Dzerzhinsky, the head of the Cheka. After the end of World War I, he participated in the Versailles peace conference. Until 1923, he served in the diplomatic corps. He was an opponent of Józef Piłsudski and his political camp. After being released from military and diplomatic service, he was active as a writer, publicist and social activist. He also led an intense social life. During World War II, he lived in Krakow. After the war, in 1945-1950, he was the vice-president of the Society of Friends of Fine Arts. He also worked as a sworn translator at the District Court in Krakow and as a lecturer at the AGH University of Science and Technology, the Jagiellonian University and the Krakow University of Technology. Despite the politically uncertain times, Puśłowski ran his salon in Kraków after 1945, where Kraków artists, journalists, sportsmen, soldiers and his students from Kraków universities used to visit. Count Puśłowski was famous for the fact that, thanks to his relatives living abroad, he had at his home excellent coffee and curiosities, rare for the post-war years, such as figs and pineapples. He remained under the interest of the communist security authorities, inter alia, due to international contacts and the art collection.

Key words: Gentry, count, diplomacy, soldier, surveillance

Janusz Kaliński¹

Węgiel w polsko-radzieckich stosunkach gospodarczych

Streszczenie

W stosunkach gospodarczych między PRL a ZSRR ważne miejsce zajmował polski węgiel. Jego bogate zasoby stanowiły istotny element polityki radzieckiej wobec Polski. Bezpośrednio po wojnie dostawy czarnego paliwa na Wschód były rodzajem kontrybucji. Władze radzieckie tłumaczyły je swoimi stratami w reparaacjach wojennych w wyniku przekazania Polsce niemieckich ziem nad Odrą i Nysą Łużycką, zwłaszcza silnie uprzemysłowionego i posiadającego bogate zasoby naturalne Śląska. Związek Radziecki nie powstrzymał się także przed bezpośrednim przejęciem części polskich złóż węgla na Lubelszczyźnie w wyniku wymuszonej w 1951 r. korekty granicy państwowej. Dostawy w latach 1946–1953 węgla „reparacyjnego” po zaniżonych cenach przyniosły Polsce poważne straty finansowe i hamowały rozwój stosunków gospodarczych z państwami Zachodu. Niekorzystny ekonomicznie był także eksport węgla w ramach umów handlowych zawieranych od 1945 r. Władze radzieckie narzucały zarówno nadmierne kwoty dostaw, jak i trudne warunki finansowe. Od 1949 r. wykorzystywały w tym celu mechanizm cenowy i kursowy stosowany w ramach podległej Moskwie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Tylko w latach 60. był on korzystny dla Polski, zaś w następnych dekadach przynosił straty. Wymuszony w całym okresie PRL eksport węgla do ZSRR powodował deficyt paliw na rynku krajowym, utrudniał wykorzystanie istniejącego potencjału gospodarczego i utrzymanie odpowiedniego poziomu życiowego ludności. Transformacja ustrojowa po 1989 r., która wprowadziła regulacje rynkowe do handlu zagranicznego, spowodowała załamanie eksportu węgla do chylącego się ku upadkowi ZSRR.

Słowa kluczowe: PRL, ZSRR, stosunki gospodarcze, reparacje wojenne, handel zagraniczny

¹ Prof. dr hab. Janusz Kaliński, prof. em. Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa, e-mail: jkalins@sgh.waw.pl, nr ORCID: 0000-0001-9046-3882.

Wstęp

W stosunkach gospodarczych między PRL a ZSRR ważne miejsce zajmował polski węgiel. W drugiej połowie 1944 r., wobec trwającej jeszcze okupacji Śląska przez Niemcy, władze tzw. Polski Lubelskiej zabiegały o niewielkie dostawy radzieckie. Sytuacja uległa diametralnej zmianie w 1945 r., po zajęciu śląskich zagłębi węglowych przez Armię Czerwoną. Deficyt węgla w ZSRR, będący następstwem zniszczenia w czasie wojny 60% jego zdolności wydobywczych, a także brak tego surowca w Radzieckiej Strefie Okupacyjnej Niemiec (RSON) skłonił władze radzieckie do maksymalnego wykorzystania zasobów polskich (Barber, Harrison 1991: 42). Eksploatacja przybrała różne formy – od kontrybucji i zaboru złóż do nieekwiwalentnej wymiany handlowej – powodując istotne straty dla gospodarki polskiej. Celem artykułu jest syntetyczna prezentacja kolonialnego wykorzystania przez ZSRR najważniejszego bogactwa naturalnego Polski.

1. Dostawy węgla „reparacyjnego”

Politykę eksploatacji realizowano poprzez przejściowe rozciągnięcie kontroli nad kopalniami i narzucenie korzystnych dla wschodniego sąsiada traktatów handlowych. Do sierpnia 1945 r. obszar między przedwojenną granicą Polski z Niemcami a Odrą był traktowany przez władze radzieckie jako część III Rzeszy. Z całą energią realizowano na nim program demontażu i wywozu do Związku Radzieckiego przydatnych składników gospodarki. Wojsko i organy administracji wojennej dokonywały rekwizycji majątku trwałego o przeznaczeniu produkcyjnym i konsumpcyjnym. Szacuje się, że tylko do połowy 1945 r. wywieziono do ZSRR dobra przemysłowe wartości od 500 do 750 mln dol. w cenach z 1938 r. (w cenach powojennych do 2 mld dol.) (Dziurok, Musiał 2009: 343; Korzon 1993: 135; Zyzniewski 1959: 24). Zaborowi podlegał także znajdujący się na zwalach węgiel, którego zasoby na Górnym Śląsku przekraczały 2 mln ton. Z początkiem lipca 1945 r. nastąpiło przejście od zarządów radzieckich przez władze polskie kopalń Dolnego Śląska. Pełne wykorzystanie potencjału przemysłu wydobywczego limitował jednak niedostatek i niski poziom siły roboczej, gdyż duża część dotychczasowych załóg została wywieziona do Związku Radzieckiego (całe zmiany kopalniane), a ich miejsce zajęli nieprzygotowani do pracy w górnictwie niemieccy jeńcy wojenni (Skrzypek 2002: 80; Marks 2016: 117; Skiba 1979: 58 i n.; Woźniczka 2013: 88 i n.).

Szczególne zainteresowanie władz radzieckich pozyskaniem polskiego węgla znalazło wyraz w *Umowie z dnia 16 sierpnia 1945 roku między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, która regulowała sprawę mienia poniemieckiego na terytorium Polski. Rząd radziecki oficjalnie zrzekł się na rzecz Polski wszelkich pretensji do mienia i innych aktywów poniemieckich na terenie całego państwa, a jednocześnie deklarował pomoc w uzyskaniu odszkodowań wojennych. Umowa, zgodnie z postanowieniami Konferencji Poczdamskiej, określiła 15-procentowy udział Polski w reparacjach ZSRR otrzymywanych z jego strefy okupacyjnej Niemiec oraz 30-procentowy w reparacjach ze stref zachodnich, przy czym dostawy zdemontowanych za Łabą urządzeń miały być w połowie opłacone towarami polskimi (Umowa AAN, MPiH t. 4192, k. 29; zob. także: Kaliński 2020: 41–50; Orehov 2017: 63). Jednocześnie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) przyjął argumentację strony radzieckiej, która zażądała „rekompensaty” z tytułu wynegocjowania z aliantami zachodnimi korzystniejszego dla naszego państwa przebiegu granicy zachodniej (wzdłuż Nysy Łużyckiej, a nie jak początkowo zakładano, na linii Nysy Kłodzkiej). Przyłączenie do Polski Dolnego Śląska zmniejszyło – zdaniem strony radzieckiej – jej możliwości pozyskiwania reparacji od Niemiec. W konsekwencji TRJN zobowiązał się do wieloletnich dostaw węgla i koksu do ZSRR po „specjalnej cenie umownej” do końca okupacji Niemiec. Dostawy węgla „reparacyjnego” miały wynieść 6 mln ton w 1946 r., przez następne cztery lata 13 mln ton, a w kolejnych latach 12 mln ton. W odrębnym, tajnym protokole „specjalną cenę umowną” określono na 1,22 dol. za tonę węgla. Ceny narzucone przez wschodniego sąsiada stanowiły połowę cen przedwojennych i były 10-, a nawet 11-krotnie niższe od ówczesnie stosowanych na rynkach światowych. Jak szacowano, pokrywały tylko koszty transportu węgla do granicy państwowej. Drastycznie niskie ceny były także konsekwencją odrzucenie przez stronę polską koncepcji utworzenia przedsiębiorstw węglowych, z przewagą udziałów radzieckich, do eksploatacji dolnośląskich złóż węgla na potrzeby RSON. Według Andrzeja Skrzypka „Takie rozwiązanie oznaczałoby potraktowanie Polski na równi z państwami pokonanymi i zobowiązanymi z tego tytułu do spłaty reparacji wojennych na dobro ZSRR” (Bartoszewicz 1999: 195; Dołęga, Kulesa, Tarnogórski 2004: 158 i n.; AAN MPiH, t. 64, k. 80: *Niezwykłe...*; Skrzypek 2019: 182). Spółki mieszane zapisały się złą sławą na terenie okupowanych Niemiec, w Rumunii, Bułgarii czy na Węgrzech jako narzędzie eksploatacji gospodarek tych państw przez Związek Radziecki.

Zdaniem rosyjskiego badacza Aleksandra M. Orehova nieekwiwalentne ceny węgla w Umowie Sierpniowej odpowiadały cenom stosowanym w gospodarce radzieckiej, skazującej jej górnictwo na trwałe deficyt i dotacje rządowe. Historyk dodawał, że deficytowe ceny występowały także w przypadku innych radzieckich produktów przemysłowych, w tym eksportowych, co miało z kolei przynosić znaczne korzyści stronie polskiej (Orehov 2017: 61). Inaczej wyglądało zagadnienie po analizie systemu cen i kursów walutowych stosowanych przed powstaniem Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i po jej powołaniu, co zostało przedstawione w dalszej części opracowania.

Z inicjatywy radzieckiej dostawy węgla „reparacyjnego” miało gwarantować m.in. zatrudnienie w kopalniach 50 tys. jeńców niemieckich przetrzymywanych w obozach na terenie Polski, wśród których znaczną grupę stanowili Ślązacy, w tym górnicy. Węgiel „reparacyjny” był kierowany bezpośrednio do ZSRR, co ułatwiała przejściowa przebudowa na tor szeroki magistrali kolejowej z Wrocławia przez Katowice i Kraków do Przemyśla, umożliwiająca wykorzystanie taboru radzieckiego. Jego część wysyłano do RSON, na Węgry oraz jako zapatrzenie stacjonujących w Polsce oddziałów Armii Czerwonej oraz radzieckich statków o napędzie parowym. Po stronie polskiej szybko zorientowano się, że wartość dostarczanego węgla przekraczała wartość uzyskiwanych przez Polskę za pośrednictwem radzieckim reparacji. Pod wpływem argumentacji przebywającej w Moskwie delegacji rządowej władze Kremla zgodziły się na podpisanie 5 marca 1947 r. protokołu do umowy sierpniowej. Wprawdzie uzyskano zmniejszenie wymuszonych dostaw węgla o połowę – do 6,5 mln ton rocznie, ale w analogicznej skali obniżono świadczenia reparacyjne dla Polski.

Ponownie do kwestii węgla „reparacyjnego” powrócono po powstaniu dwóch państw niemieckich – Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) i Republiki Federalnej Niemiec (RFN). W 1950 r. na prośbę komunistycznych władz NRD Józef Stalin zdecydował o zmniejszeniu o połowę dostaw reparacyjnych z byłej RSON. Do stanowiska radzieckiego dostosowała się Polska, rezygnując z połowy należnych reparacji, przy utrzymaniu dotychczasowego kontyngentu węgla „reparacyjnego”. Następnie, wobec trudności gospodarczych i politycznych radzieckiego satelity, w sierpniu 1953 r. podpisano *Porozumienie rządów ZSRR i NRD dotyczące reparacji oraz zobowiązań finansowo-gospodarczych*. Zawieślało ono pobór reparacji wojennych ze wschodnich Niemiec na rzecz Związku Radzieckiego. W ślad za tymi ustaleniami zależne od Moskwy

władze polskie złożyły oświadczenie o rezygnacji z reparacji z terenu Niemiec. Wyraziły jednocześnie stanowisko o zaprzestaniu z początkiem 1954 r. dostaw węgla po „specjalnych cenach umownych”. W konsekwencji w listopadzie 1953 r. przedstawiciele dyplomatyczni Polski i ZSRR podpisali w Warszawie protokół o ustaniu działania umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. i protokołu z 5 marca 1947 r., bez przeprowadzenia analizy ich funkcjonowania (Dewar 1951: 41; Dołęga, Kulesa, Tarnogórski 2004: 160 i n.; Jarząbek 2005: 86; Jasiński 2011: 192–193; Kochanowski 2001: 48; Korzon 1993: 137; Koziarski 1993: 70; Orehov 2017: 66; Ruchniewicz 2007: 133; Skrzypek 2002: 101–102, 161; CIA 2020: 6–7).

Dostawy węgla po zaniżonych cenach powiązane, wbrew porozumieniu Wielkiej Trójki w Poczdamie, z reparacjami w istocie stanowiły rodzaj kontrybucji nałożonej na Polskę przez ZSRR. Niekwiwalentny, przymusowy wywóz węgla na żądanie wschodniego sąsiada ograniczał możliwości rozwijania kontaktów z państwami zachodnimi, cierpiącymi na „głód węgla”. Poza solidnymi cenami były one skłonne udzielać Polsce korzystnych kredytów, dostarczać dóbr inwestycyjnych i przyjmować węgiel jako odszkodowanie za znacjonalizowany majątek. Dostawy do ZSRR miały jednak pierwszeństwo przed eksportem na Zachód, co skutkowało niewywiązywaniem się z kontraktów przez stronę polską, a w konsekwencji ograniczeniami w imporcie z państw kapitalistycznych i utratą możliwości kredytowych (Jarosz 2014: 179–198; *O niektórych...* 1995: 180–181; CIA 2020: 6).

Do kwestii węgla „reparacyjnego” powrócił w warunkach „odwilży” w bloku komunistycznym po śmierci Stalina I sekretarz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) Edward Ochab podczas rozmowy z delegacją radziecką we wrześniu 1956 r. Na jego polecenie na początku października tego roku administracja rządowa sporządziła *Notatkę w sprawie dostaw węgla do ZSRR w latach 1946–1953 po specjalnych cenach ulgowych oraz w sprawie dostaw reparacyjnych otrzymywanych przez Polskę*. Zgodnie z *Notatką* nieekwiwalentne dostawy objęły 54,3 mln ton węgla po przeciętnej cenie 1,12 dol. za tonę, co stanowiło wartość 61 mln dol. W cenach rynkowych wartość węgla „reparacyjnego” wynosiła ponad 691 mln dol., co oznaczało straty finansowe Polski w wysokości ponad 630 mln dol, przy czym w rachunku użyto cen węgla niesortowanego, który był tańszy od węgla grubego o ok. 20% i od węgla średniego o ok. 10% (Kamar 1978: 53 i n.; Orehov 2017: 135).

Tablica 1. Dostawy polskiego węgla do ZSRR po „specjalnych cenach umownych” i światowych w latach 1946–1953, wg obliczeń polskich

Table 1. Deliveries of Polish coal to the USSR at "special contractual prices" and worldwide in the years 1946–1953, according to Polish calculations

Rok	Liczba tys. ton	Cena „specjalna” w dol.	Wartość w dol.	Cena światowa w dol.	Wartość w dol.
1946	8221	1,12	9207520	9,5	78099500
1947	8393	1,12	9400160	13,0	109109000
1948	6500	1,12	7280000	13,0	84500000
1949	6562	1,12	7349440	12,5	82025000
1950	6544	1,12	7329280	11,0	71984000
1951	6030	1,12	6753600	16,0	96480000
1952	6009	1,12	6730080	15,0	90135000
1953	6096	1,12	6827520	13,0	79248000
Razem	54355		60877600		691580500

Źródło: Kamar 1978: 59.

Negatywne aspekty polsko-radzieckich stosunków gospodarczych, nie tylko dotyczące węgla „reparacyjnego”, stały się ważnym elementem postulatów wobec Moskwy podjętych przez ekipę Władysława Gomułki, która doszła do władzy na fali Polskiego Października. Ośmielała ją *Deklaracja rządu ZSRR o podstawach rozwoju i dalszego umacniania przyjaźni i współpracy między Związkiem Radzieckim a innymi państwami socjalistycznymi z 30. X. 1956 r.* (Skrzypek 2002: 422; Orehov 2017: 134). Deklaracja stanowiła zapowiedź zerwania z arbitralnością i narzucaniem przez ZSRR państwom satelickim swoich warunków charakterystycznych dla okresu stalinowskiego.

Delegacja polska przebywająca w Moskwie w listopadzie 1956 r. i w maju 1957 r. wykorzystała analizę przeprowadzoną w *Notatce* dla Ochaba do rozwiązania kontrowersyjnego problemu dostaw węgla po zaniżonych cenach. Jej członkowie spotkali się z adekwatnym przygotowaniem strony radzieckiej, która tej kwestii poświęciła posiedzenie prezydium Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR). Prezydium pracowało w oparciu o *Notatkę służbową Komitetu Planowania ZSRR, Ministerstwa Handlu Zagranicznego ZSRR i Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR dla KC KPZR na temat pomocy ekonomicznej dla Polski*. W *Notatce* przyjęto wielkość dostaw na poziomie 49,5 mln ton i średnią cenę węgla „reparacyjnego” w wysokości 1,13 dol., wobec 11,7 dol. za tonę na rynku światowym. Na tej podstawie wyliczono wartość dostaw odpowiednio na 56,2 mln dol. i 577,2 mln dol., a różnicę spowodowaną zaniżonymi cenami na 521 mln dol. (Orehov 2017: 213–215).

Analogiczny obraz przedstawiły władze radzieckie w dokumencie *Informacja o problemie poruszonym w notatce sporządzonej przez polskie instytucje dla tow. Ochaba w kwestii dostaw węgla z Polski do ZSRR po cenach ulgowych* (Kamar 1978: 74 i n.; Orehov 2017: 135). W *Informacji* powtórnie stwierdzono, że Polska dostarczyła w latach 1946–1953 49,5 mln ton węgla po cenie „ulgowej” (zawierającej się między 1,12 a 1,17 dol.) o wartości 56,2 mln dol. Niekorzystną dla Polski różnicę w wielkości dostaw sięgającą 4,8 mln ton tłumaczono błędnymi statystykami strony polskiej. Stanowisko radzieckie oznaczało obniżenie o 114 mln dol. strat finansowych Polski z tytułu nieekwiwalentnego wywozu węgla.

Tablica 2. Dostawy polskiego węgla do ZSRR po cenach „ulgowych” i cenach umów handlowych w latach 1946–1953, wg obliczeń radzieckich

Table 2. Deliveries of Polish coal to the USSR at "reduced" prices and the prices of commercial contracts in the years 1946–1953, according to Soviet calculations

Rok	Liczba w tys. ton	Wartość w dol.	Wartość wg cen z umów handlowych w dol.
1946	4997	5846	46369
1947	7419	8384	68846
1948	6289	7107	70435
1949	6377	7206	71426
1950	6480	7338	66418
1951	5998	6796	72457
1952	5977	6786	90616
1953	5989	6693	90687
Razem	49518	56156	577256

Źródło: Kamar 1978: 77.

W rezultacie niepozabawionych kontrowersji negocjacji moskiewskich zakończonych w maju 1957 r. przyjęto opcję zerową. Uznano, że straty poniesione przez Polskę w związku z nieekwiwalentnym eksportem węgla zniwelowały jej zadłużenie z tytułu kredytów udzielonych przez ZSRR. W rozmowach strona radziecka operowała jednak kwotą 500 mln dol., a być może 450 mln dol., podczas gdy straty polskie szacowano na 630 mln dol. Nie podnoszono także kwestii utraty korzyści z dodatkowego eksportu węgla na rynki zachodnie w postaci kredytów i dostaw nowoczesnych urządzeń przemysłowych. Wydaje się, że rodzajem wyrównania istotnych różnic w przedstawianych rachunkach była decyzja władz radzieckich o przyznaniu Polsce kredytu m.in. na zakup zboża niezbędnego dla bieżącej poprawy warunków bytowych ludności i stabilizacji sytuacji politycznej w kraju po wydarzeniach października 1956 r. (Kamar 1978: 49; Skrzypek 2002: 427).

Dla osłabionej wojną gospodarki polskiej straty na eksporcie węgla „reparacyjnego” sięgające 630 mln dol. (wg obecnej wartości dolara 6,2 mld) w ciągu 9 lat były dużym wstrząsem finansowym. Pogłębiała go wspomniana utrata korzyści z pozyskania walut wymienialnych, zachodnich kredytów i dostępu do nowszych technologii.

2. Zabór złóż

Niezależnie od nieekwiwalentnego importu śląskiego węgla władze radzieckie zainteresowały się jego zasobami we wschodniej części Polski. Od lat 30. XX w. znane były odkryte przez prof. Jana Samsonowicza (ojca znanego historyka Henryka) zasoby węgla kamiennego rozciągające się od Wołynia w kierunku północno-zachodnim. Po wojnie podzieliła je narzucona Polsce granica państwowa na wschodzie. Podjęte przez geologów radzieckich badania potwierdziły i udokumentowały bogate złoża węgla w tzw. kolanie Bugu, leżącym po stronie polskiej. W wyniku radzieckiego dyktatu w 1951 r. nastąpiła wymiana terytoriów. ZSRR objął tereny węglonośne (480 km²) gmin Bełz, Chorobród, Krystynopol i Sokal w zamian za znajdujący się od 1945 r. w granicach ZSRR fragment Bieszczadów w rejonie Ustrzyk Dolnych. W propagandzie wskazywano na występujące w Bieszczadach zasoby ropy i gazu, które okazały się wyczerpane, a pozyskane tereny wykorzystano pod zalew na Sanie. Natomiast Krystynopol, przemianowany na Czerwonogród, stał się wkrótce centrum górnictwa węglowego zachodniej Ukrainy. Wybudowane tam kopalnie dostarczały 15 mln ton węgla rocznie. Złoża pozostałe po stronie polskiej dopiero od lat 70. stały się podstawą tworzenia Lubelskiego Zagłębia Węglowego, także z myślą o eksporcie wydobywanego surowca do ZSRR (Fertacz 2020: bp; Kaliński 2015: 142–147; Skalski 2020: bp.; DZU 1952: 11/63).

3. Eksport i import węgla „handlowego”

Węgiel jako przedmiot polsko-radzieckiej wymiany handlowej pojawił się w pierwszym powojennym porozumieniu, jakim była *Umowa z dnia 20 października 1944 r. o dostawach towarów i warunkach rozrachunków między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich* (Kersten 1965: 164). Gwarantowała ona kredytowe dostawy ze Związku Radzieckiego towarów służących głównie ludności i zaopatrzeniu uruchamianego przemy-

słu. Polska zobowiązała się dostarczać towary przemysłowe i spożywcze o wartości równoważącej import ze Związku Radzieckiego. Na liście towarów pochodzących z ZSRR znajdowało się m.in. 45 tys. ton węgla, a faktyczne dostawy wyniosły 45,9 tys. ton (*Załączniki 1993: 140–141*). Dla Polski, odciętej linią frontu od Śląska, było to ważne źródło pozyskania surowca energetycznego.

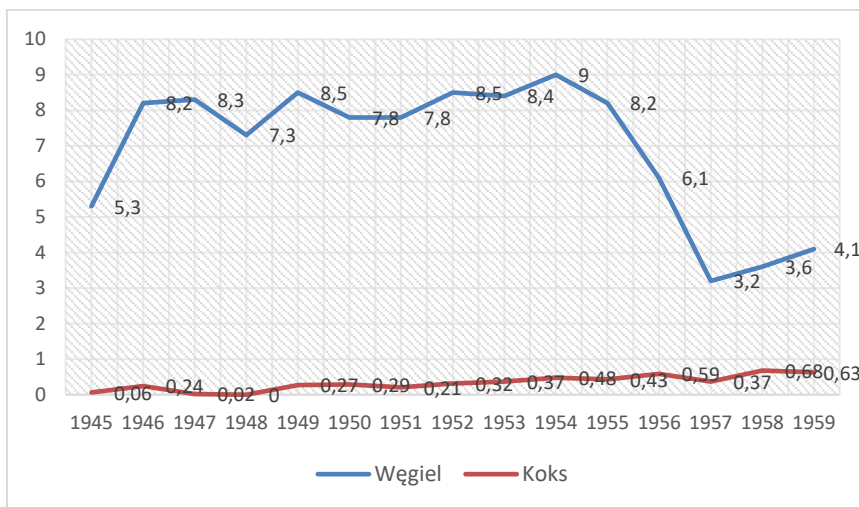
Już jednak w 1945 roku, z chwilą objęcia przez Polskę zagłębi węglowych, „czarne złoto” popłynęło w przeciwnym kierunku. Podstawą traktatową eksportu były podpisane 7 lipca 1945 r. *Układ handlowy między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, Umowa o wzajemnych dostawach towarowych w 1945 r. i Protokół o zamianie dostaw żywnościowych towarów przewidzianych w porozumieniu z 20 października 1944 r.* Dokumenty nakładały na stronę polską konieczność dostarczenia do ZSRR 5 mln ton węgla i koksu. W wykonaniu umów lipcowych w drugiej połowie 1945 r. dostarczono do ZSRR ponad 4 mln ton węgla, w tym 0,5 mln ton z tytułu niewywiązania się z umowy październikowej 1944 r. Kolejna umowa handlowa między Polską a ZSRR z kwietnia 1946 r. przewidywała dostawę do 31 marca 1947 r. 1,3 mln ton węgla i koksu (Dewar 1951: 40–41; Skrzypek 2002: 99; Wilk 1976: 184, 197–198). Paliwa stałe występowały także w *Umowie między rządem RP a rządem ZSRR z 4 sierpnia 1947 r. w sprawie wzajemnych dostaw towarów w okresie 1.IV.1947 – 31.III. 1948 (Dokumenty 1974: 233)*.

Na przełomie lat 40. i 50. decydującą rolę w eksporcie węgla odgrywała *Umowa z 26 stycznia 1948 roku między rządem RP a rządem ZSRR o wzajemnych dostawach towarów w okresie 1948–1952*. Zgodnie z jej postanowieniami, przyjmującymi wartość wymiany każdej strony na poziomie 500 mln dol., Polska miała dostarczyć m.in. 31,5 mln ton węgla „reparacyjnego”, 5 mln ton węgla „handlowego” i 1,25 mln ton koksu. Dostawy węgla powiązane były z radzieckimi kredytami na import obiektów i urządzeń przemysłowych służących realizacji planu pięcioletniego oraz uzbrojenia. Podpisany w kwietniu 1953 r. protokół o wzajemnych dostawach towarów w tym roku przewidywał eksport do ZSRR 6 mln ton węgla „reparacyjnego” i 2 mln ton węgla „handlowego” (Skrzypek 2020: 199, 204; Umowa, AAN, MPiH t. 2999, k.6; Protokół, AAN, PKPG t. 292, b.p.; CIA 2020: 6).

Ogólne dostawy węgla do ZSRR w latach 1946–1953, realizowane zgodnie z umowami reparatornymi i handlowymi, wahały się w przedziale 7,3–8,5 mln ton rocznie. W 1954 r., po zniesieniu dostaw po „specjalnych cenach umownych”, wzrosły do 9 mln ton, a udział ZSRR w polskim eksporcie paliw podniósł się do 37%. Wysoki eksport węgla

na wschód, często kosztem własnych potrzeb, stanowił wkład w umocnienie komunistycznego imperium i zmuszał stronę polską do wielkiego wysiłku inwestycyjnego. Mimo to na spotkaniu przywódców partii komunistycznych w Moskwie na początku 1956 r. nowy przywódca Związku Radzieckiego Nikita Chruszczow apelował o dalsze zwiększenie wydobycia i eksportu polskiego węgla do państw RWPG. Mimo tych nacisków w drugiej połowie lat 50. nastąpił drastyczny spadek wywozu do ZSRR (zob. wykres 1), a także do Czechosłowacji, NRD i Węgier spowodowany rosnącym zapotrzebowaniem na węgiel ze strony gospodarki polskiej, która w latach planu sześcioletniego przeszła forsowną industrializację. Pojawiły się także większe możliwości eksportowe do państw kapitalistycznych w związku z przejściowym osłabieniem zimnej wojny, a także kryzysem energetycznym wywołanym konfliktem wokół Kanału Sueskiego. W konsekwencji do 1957 r. udział węgla eksportowanego do ZSRR zmniejszył się do 24% całego polskiego eksportu tego paliwa (*Compendium* 1961: 142; Kobryner 1956: 3–7; Orehov 2017: 97 i 167–168).

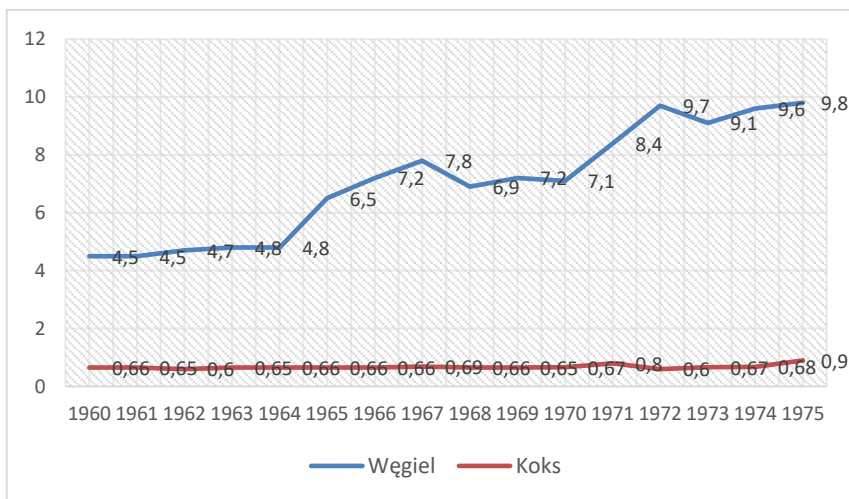
Spadek dostaw węgla z Polski, szczególnie koksującego, ponownie stał się powodem ostrej krytyki delegacji polskiej na posiedzeniu RWPG w Moskwie w czerwcu 1956 r. Stronie polskiej zarzucano „utrąę wrażliwości na proletariacką solidarność”. Wydarzenia 1956 r. w Polsce czasowo zdjęły problem dostaw węgla do ZSRR z porządku rozmów najwyższych władz bloku radzieckiego. Były one kontynuowane na niższych szczeblach, na poziomie przedstawicielstw dyplomatycznych i handlowych. Jednocześnie trwał nacisk przywódców Czechosłowacji i NRD na władze radzieckie, aby interweniowały w celu zmuszenia Polski do wywiązywania się z planowych dostaw węgla i ograniczenia jego sprzedaży do państw kapitalistycznych (Orehov 2017: 117 i 164). Redukcja eksportu stała się powodem kolejnej ostrej dyskusji podczas pobytu delegacji polskiej z Gomułą w Moskwie w maju 1957 r. Strona polska, wskazując na trudności wydobywcze i zobowiązania wobec Zachodu, godziła się na dostawę 5 mln ton (wobec 6,1 mln ton w 1956 r.), zaś dodatkowy 1 mln ton obwarowała dostawami radzieckiego kauczuku, bawełny i innych atrakcyjnych towarów. Domagała się także udziału kredytowego ZSRR w rozbudowie górnictwa węglowego. Chruszczow, dostrzegając opór Polaków, rozwijał przed delegacją wizję gazyfikacji gospodarki ZSRR, a w konsekwencji ograniczenia importu węgla i utraty możliwości zakupu towarów radzieckich przez Polskę (*Notatka...* 2006: 12; Orehov 2017: 183).

Wykres 1. Eksport węgla i koksu do ZSRR w latach 1945–1959 (w mln ton)

Graph 1. Coal and coke exports to the USSR in 1945–1959 (million tonnes)

Źródło: *Compendium 1961*: 258.

Wykres 2. Eksport węgla i koksu do ZSRR w latach 1960–1975 (w mln ton)

Graph 2. Coal and coke exports to the USSR in 1960–1975 (million tonnes)

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1965*: 348; *Rocznik Statystyczny 1966*: 384; *Rocznik Statystyczny 1971*: 427; *Rocznik Statystyczny 1972*: s. 406; *Rocznik Statystyczny 1973*: 418; *Rocznik Statystyczny 1974*: 420; *Rocznik Statystyczny 1976*: 349.

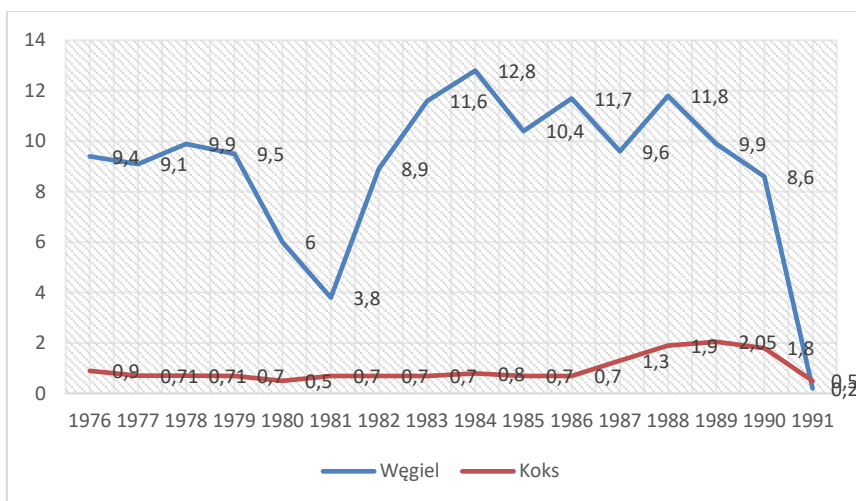
Mimo nieustających nacisków Moskwy wywóz węgla w latach 1957–1960 wynosił średniorocznie tylko 3,8 mln ton. W umowie handlowej z 10 marca 1960 r. o wzajemnych dostawach towarów w latach 1961–1965 eksport węgla do ZSRR określono na 23,8 mln ton, czyli 4,8 mln ton średniorocznie, a koksu łącznie na 3 mln ton („Trybuna Ludu” 1960).

Tymczasem wobec wzrostu potrzeb przemysłu hutniczego Polska w 1958 r. podjęła import węgla koksującego ze Związku Radzieckiego. W 1958 r. było to 327 tys. ton, w latach 1964–1965 ponad 900 tys. ton, zaś w drugiej połowie lat 60. przeciętnie 836 tys. ton rocznie. Import węgla koksującego z ZSRR był kontynuowany w latach 70. i w pierwszej połowie dekady przekraczał 800 tys. ton rocznie, w drugiej połowie dekady zmniejszył się do 732 tys. ton w 1978 r. (*Compendium* 1961: 255; *Rocznik Statystyczny* 1966: 384; *Rocznik Statystyczny* 1971: 422; *Rocznik Statystyczny* 1973: 416; *Rocznik Statystyczny* 1974: 418; *Rocznik Statystyczny* 1976: 347; *Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego* 1979: 76).

Po stabilnych dostawach węgla do ZSRR w pierwszej połowie lat 60. na przeciętnym poziomie 4,7 mln ton rocznie od 1965 r. nastąpił ich zdecydowany wzrost do 7,1 mln ton rocznie. Podstawę ekspansji eksportowej stanowiła *Umowa z 18 listopada 1965 roku między rządem PRL a rządem ZSRR o obrotach handlowych i płatnościach w latach 1966–1970*. Dalsze przyspieszenie eksportu nastąpiło z początkiem lat 70., wraz z podpisaniem *Umowy z 29 grudnia 1970 roku między rządem PRL a rządem ZSRR o obrotach handlowych i płatnościach na lata 1971–1975* oraz *Umowy z 5 grudnia 1975 roku między rządem PRL a rządem ZSRR o obrotach handlowych i płatnościach na lata 1976–1980* (*Polska Ludowa – Związek Radziecki...* 1974: 386 i 499; *Polska Ludowa – Związek Radziecki...* 1988: 63). Zapewnieniu dostaw służyć miała m.in. polsko-radziecka współpraca przy tworzeniu Lubelskiego Zagłębia Węglowego. Poważne problemy techniczne związane z trudnymi warunkami geologicznymi odsunęły jednak eksploatację węgla ze złóż lubelskich do końca lat 80. (*Notatka...* 2006: 92; Kaliński 2015: 145). Natomiast w drugiej połowie lat 70. zrealizowano szerokotorową Linię Hutniczo-Siarkową z rejonu Sławkowa do granicy z radziecką Ukrainą, co ułatwiało wywóz m.in. węgla w kierunku wschodnim (Koziarski 1993: 118–121).

W drugiej połowie lat 60. nastąpił powrót, a w latach 70. przekroczenie poziomu wymuszonego eksportu z pierwszego powojennego dziesięciolecia, do 9,9 mln ton w 1978 r. Dodatkowo co roku eksportowano ok. 700 tys. ton koksu. Polska w latach 70. była największym do-

stawcą surowców i paliw do ZSRR. Dominującą rolę odgrywał eksport węgla, którego udział w ogólnym wywozie węgla z Polski w połowie lat 70. wyniósł 25%. Śląski surowiec stanowił 100% węgla importowanego przez ZSRR (Pawłowska 1992: 7). Udział polskiego węgla w bilansie energetycznym ZSRR był dość niski, miał jednak znaczenie dla regionów przygranicznych. Jego część trafiała w formie reeksportu do NRD, umożliwiając stronie radzieckiej zakupy dóbr przemysłowych (Deniszczyk 1981: 3). Mimo forsowania eksportu węgla w zakresie surowców nastąpiło zwiększenie zależności Polski od ZSRR, a bilans handlu paliwami i surowcami był dla Polski niekorzystny. Podstawowym powodem były rosnące zakupy radzieckiej ropy naftowej i gazu (Kaliński 2013: 417).

Wykres 3. Eksport węgla i koks do ZSRR w latach 1976–1991 (w mln ton)

Chart 3. Coal and coke exports to the USSR in 1976–1991 (million tonnes)

Źródło: zestawiono na podstawie: Roczniki Statystyczne Handlu Zagranicznego 1977–1992: *passim*.

Zapoczątkowany w 1979 r. kryzys polskiej gospodarki wpłynął na zmniejszenie eksportu węgla do ZSRR. W 1981 r. wyniósł on zaledwie 3,8 mln ton, jednak wobec ogólnego spadku eksportu stanowił 25,3% wywozu węgla z Polski. Tymczasem nałożone na Polskę restrykcje Zachodu po wprowadzeniu stanu wojennego zmusiły polskie władze do zwiększenia wymiany handlowej z ZSRR. Dostawy radzieckich towarów, nie tylko importowanych dotychczas, ale także w miejsce pozyskiwanych wcześniej na Zachodzie, były splanowane m.in. rosnącym eksportem węgla. Rozwinął się handel kompensacyjny, w którym za węgiel otrzymywaliśmy m.in. zboże (w 1984 r. 300 tys. ton pszenicy za 900 tys.

ton węgla koksującego) i ropę naftową (Pawłowska 1992: 19; *Polski handel...* 1985: 65). Między 1981 a 1984 r. eksport węgla do ZSRR wzrósł ponad 3-krotnie, do 12,8 mln ton, osiągając najwyższy, historyczny poziom, a jego udział w całym polskim wywozie węgla wyniósł 30% (obliczono na podstawie: Rocznika Statystycznego Handlu Zagranicznego 1985: 287). Jednocześnie kontynuowany import niektórych gatunków węgla z ZSRR w latach 1980–1985 wynosił średniorocznie 735 tys. ton, aby po wzroście do 827 tys. ton w latach 1986–1988 spaść do 520 tys. ton w 1990 r. (zestawiono na podstawie: Roczniki Statystyczne Handlu Zagranicznego 1980–1991: *passim*).

Wobec wyczerpywania się zdolności wydobywczych jednym z elementów podpisanego w Moskwie na początku maja 1984 r. *Długofalowego programu rozwoju współpracy gospodarczej i naukowo technicznej między PRL i ZSRR do roku 2000* było zadanie podniesienia produkcji węgla w Polsce przy udziale radzieckim. W programie zapowiedziano także kooperację w przemysłowej produkcji paliw płynnych i gazu z węgla (*Polska Ludowa – Związek Radziecki...* 1988: 241). Pokrzyżowała te plany pogarszająca się sytuacja gospodarcza PRL i ZSRR, jednak nie wpłynęła ona na zmniejszenie eksportu śląskiego węgla. W latach 1985–1990, przy silnych wahaniach, przeciętne dostawy roczne przekraczały 10 mln ton, jednak ich udział w ogólnym wywozie węgla z Polski zmalał z 29% w 1986 r. do 17% w 1990 r. Zasadnicze zmiany w handlu między Polską a ZSRR, pod wpływem przełomowych reform ustrojowych w naszym kraju, zapowiedziała *Umowa międzyrządowa z 21 grudnia 1990 r. o wzajemnych stosunkach gospodarczych w 1991 roku*. Umowa ograniczyła polski eksport węgla do ZSRR do połowy poziomu z lat poprzednich, jednak i tych obniżonych kontyngentów nie realizowano, dlatego nowe ustalenia z 21 września 1991 r. mówiły o „niewielkiej ilości węgla kamiennego” dostarczanego z Polski. W ostatnim roku istnienia ZSRR eksport polskich paliw stałych okazał się symboliczny, ograniczył się do 180 tys. ton węgla i 8 tys. ton koksu, zaś import węgla do 8 tys. ton (Kloc 1991: 11; Mongiało 1992: 31 i n.; Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1992: 142).

4. Systemy rozliczeń finansowych

Silnym wahaniom eksportu węgla do ZSRR w całym omawianym okresie towarzyszyły problemy cenowe, których podstawą było oderwanie gospodarki bloku radzieckiego od rynku światowego, używanie sztucznych parametrów cenowych i umownej waluty. W 1945 r. przy

dostawach węgla „handlowego” stosowano kompensacyjny sposób rozliczania wymiany towarowej, którego podstawą była waluta amerykańska. Od 1946 r. przy wywozie do ZSRR węgla i koksu w ramach umów handlowych stosowano rozliczenia wykorzystujące umowną walutę – dolara clearingowego. Z początkiem lat 50. w związku z powiązaniem walut narodowych państw członkowskich RWPG z radzieckim rublem w umowach dwustronnych występował rubel clearingowy, równy rublowi obiegowemu. Jego zawyżony kurs w stosunku do złotego (1:3, a następnie 1:1,8) i stosowanie w umowach „historycznych” cen światowych z lat 1949–1950 przynosiły Polsce straty w ogólnych obrotach z ZSRR, w tym w zakresie paliw stałych (Kaliński 2013a: 147–167; Korzon 1993: 148). Według niektórych wyliczeń ceny węgla uzyskiwane w eksporcie do ZSRR były o połowę niższe od płaconych przez inne państwa bloku radzieckiego (Zajdlie 1957: 97). Ze względu na to, że w 1947 r. Związek Radziecki przyjął ponad 47% eksportowanego przez Polskę węgla, w 1949 r. – 32%, a w 1952 r. – 35%, nastąpiła utrata znacznych korzyści finansowych (Obliczono na podstawie: *Compendium* 1961: 128 i 258).

Tablica 3. Ceny polskiego węgla w eksporcie do państw bloku radzieckiego i państw zachodnich w latach 1947–1952 (w dol. za tonę)

Table 3. Polish coal prices in exports to the Soviet bloc and Western countries in the years 1947–1952 (in dollars per ton)

Lata	1947	1948	1949	1950	1951	1952
Blok radziecki	3,90	2,07	6,74	9,72	17,76	15,46
Państwa zachodnie	14,00	17,44	16,30	12,92	21,38	20,65

Źródło: Zajdlie 1957: 92.

Po 1954 r. państwa członkowskie RWPG dokonywały corocznej korekty cen wyrażanych w rublach clearingowych, co korzystnie wpłynęło na efektywność polskiego handlu zagranicznego. Natomiast od 1958 r. wymianę w ramach RWPG, regulowaną planami pięcioletnimi, oparto na średnich cenach światowych z pięciu poprzednich lat, co także stworzyło korzystne dla naszego handlu *terms of trade*. Niekorzystne zmiany nastąpiły w drugiej połowie lat 70. pod wpływem pierwszego światowego kryzysu energetyczny. W warunkach powszechnie postępującej inflacji w 1975 r. przyjęto zasadę corocznego korygowania cen w obrotach między państwami członkowskimi RWPG. Bazą cen kontraktowych na każdy kolejny rok stały się średnie ceny rynku światowego z pięcioletniego okresu bezpośrednio poprzedzającego dany rok (krocząca baza cen). Spowodowało to silny wzrost cen, w tym węgla, ale szczególnie importowanych z ZSRR ropy i gazu, pogarszając *terms of trade* naszej

wymiany ze wschodnim sąsiadem (Bożyk, Wojciechowski 1971: 195; Ptaszek 1978: 53). Dodatkowo wprowadzony w 1964 r. rubel transferowy jako specjalna jednostka rozrachunkowa państw RWPG – z administracyjnie ustalonym kursem na poziomie 1,11 dol., zmienionym w 1973 r. na 1,32 dol., a w 1988 roku na 1,58 dol. – generował znaczne straty polskiego eksportu do ZSRR (Kaliński 2013a: 147–167; Korzon 1993: 148). Zasadnicze zmiany w rozliczeniach handlowych przyniosła transformacja systemowa w obu państwach. Od 1 listopada 1991 r. rozliczenia w rublach transferowych zastąpiono wolnodewizowymi przy zastosowaniu bieżących cen światowych, co jednak gwałtownie obniżyło wymianę handlową partnerów cierpiących na dotkliwy brak walut wymiennalnych (Mongiolo 1992: 31 i n.).

Zakończenie

W stosunkach gospodarczych między PRL a ZSRR występowały silne elementy uzależnienia od wschodniego sąsiada. W przypadku węgla zmuszały one Polskę do stałego zwiększania produkcji przez wzrost zatrudnienia i inwestycji w górnictwie oraz w sektorach kooperujących. Dostawy węgla, które początkowo stanowiły rodzaj kontrybucji na rzecz Związku Radzieckiego powiązanej z pomocą gospodarczą drugiej strony, od połowy lat 50. oficjalnie ujęte zostały w relacje handlowe. Ich warunki i podstawowe parametry, narzucone przez stronę radziecką, w latach 60. okazały się korzystne dla Polski. Zmiany w systemie stanowiącym cen w ramach RWPG, które nastąpiły w związku z kryzysem energetycznym lat 70., postawiły ZSRR w lepszej sytuacji, a bilans i efektywność handlu paliwami i surowcami były dla Polski niekorzystne. Rosnące dostawy węgla do ZSRR w latach 80. okazały się jednak nieodzowne wobec kryzysu wewnętrznego i izolowania Polski na arenie międzynarodowej. Rekordowe wielkości wywozu, powodujące deficyt paliw na rynku krajowym, utrudniały wykorzystanie istniejącego potencjału gospodarczego i odbudowę poziomu życiowego ludności. Transformacja ustrojowa, która wprowadziła regulacje rynkowe do handlu zagranicznego, spowodowała załamanie eksportu węgla do wschodniego sąsiada.

Literatura

- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Przemysłu i Handlu (MPiH), t. 2999, Umowa między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o wzajemnych dostawach towarów w okresie lat 1948–1952 [z 26.01.1948 r.].

- AAN, MPIH t. 4192, Umowa między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie podziału dostaw reparacyjnych i urządzeń przemysłowych z Niemiec za szkody wyrządzone przez okupację niemiecką.
- AAN, MPIH t. 64, *Niezwykłe doniesie umowy dla Polski zawarta w ZSRR polska delegacja rządowa*.
- AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (PKPG), t. 292, *Protokół o wzajemnych dostawach towarów w 1953 r.* [z 22.04.1953].
- Barber J., Harrison M., 1991, *The Soviet Home Front, 1941–1945, a Social and Economic History of the USSR in World War II*, Longman, London, New York.
- Bartoszewicz H., 1999, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948*, KiW, Warszawa.
- Bożyk P., Wojciechowski B., 1971, *Handel zagraniczny Polski 1945–1969*, PWN, Warszawa.
- CIA, *Significant Developments in Soviet-Polish Trade 1950–51*, www.cia.gov [dostęp: 28.08.2020].
- Compendium statystyczne polskiego handlu zagranicznego w latach 1929–1938, 1945–1960*, 1961, PIHZ, Warszawa 1961.
- Deniszczuk M., 1981, *Polsko-radziecka współpraca gospodarcza – problemy i zamierzenia*, „Handel Zagraniczny”, nr spec.
- Dewar M., 1951, *Soviet Trade with Eastern Europe 1945–1949*, 1951, RJ of IA, London, New York.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, 1974., t. IX, oprac. E. Basiński i in., KiW, Warszawa.
- Dołęga J., Kulesa Ł., Tarnogórski R., 2004, *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. 1, red. W. Góralski, PISM, Warszawa.
- Dziurok A., Musiał B., 2009, „Bratni rabunek”. *O demontażach i wywózce sprzętu z terenu Górnego Śląska w 1945 r.* [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, IPN, Warszawa 2009.
- Fertacz S., *Bolesna granica*, <http://web.archive.org/web/20090425133017>, <http://www.alfa.com.pl/slask/200506/s19.html> [dostęp: 28.08.2020].
- Jarosz D., 2014, *Węgiel jako „waluta” w rozliczeniach finansowych Polski z Zachodem po 1945 r.* [w:] *Między stabilizacją a ekspansją. System finansowy w służbie modernizacji (z warsztatów badawczych historyków gospodarczych)*, red. J. Łazor, W. Morawski, Gajt, Wrocław.
- Jarząbek W., 2005, *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953–1989*, „Dzieje Najnowsze”, nr 2.
- Jasiński L.J., 2011, *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, CEN, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Kaliński J., 2013, *Polska wobec pierwszego światowego kryzysu energetycznego [w:] Kryzys, niepewność i niestabilność we współczesnej Europie*, red. J. Osiński, OW SGH, Warszawa.
- Kaliński J., 2013a, *Rubel transferowy*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace”, nr 3.
- Kaliński J., 2015, *Lubelskie Zagłębie Węglowe [w:] Historia polskich okęgów i regionów przemysłowych*, t. 1, red. Ł. Dwilewicz, W. Morawski, PTHG, Warszawa.

- Kaliński, J. 2020, *Umowa Sierpniowa z 1945 roku jako przykład asymetrii w polsko-radzieckich stosunkach gospodarczych* [w:] *Na gruzach starego świata. Rok 1945 z perspektywy gospodarczej i społecznej*, red. T. Głowiński, Gajt, Wrocław.
- Kamar J. [Jan Kofman], 1978, *Ekonomia wycisku – dokumenty. Problem rekompensaty za polski węgiel w negocjacjach polsko-radzieckich w 1956 roku*, „Aneks”, nr 19.
- Kersten K., 1965, *Polscy Komitet Wyzwolenia Narodowego 22VII – 31 XII 1944*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kloc M., 1991, *Warunki polskiego handlu z ZSRR (1990–1991)* [w:] *Warunki polskiego handlu z ZSRR i krajami Europy Środkowo-Wschodniej i Chinami*, IKiCHZ, Warszawa.
- Kobryner J., 1956, *Polsko-radzieckie umowy handlowe*, „Gospodarka Planowa”, nr 4.
- Kochanowski J., 2001, *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Kochański A., 2005, *Polska 1941–1991. Informator historyczny*, t. III/1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Korzon A., 1993, *Niektóre problemy polsko-radzieckich stosunków gospodarczych w latach 1945–1957*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 28.
- Koziarski S.M., 1993, *Sieć kolejowa Polski w latach 1918–1992*, IŚ, Opole 1993.
- Marks B.P., 2016, *Górnictwo węgla kamiennego w Polsce (1945–1949) – wydobycie, eksport, ochrona zasobów* [w:] *Od regaliów po dobro narodowe. Ochrona i wykorzystanie zasobów środowiska naturalnego na ziemiach polskich – aspekt historyczny*, red. T. Głowiński, M. Zawadka, Gajt, Wrocław.
- Mongińo D., 1992, *Wymiana handlowa między Polską a ZSRR w latach upadku systemu (1989–1991)*, „Studia i Materiały CBW”, z. 37.
- Notatka z rozmów przeprowadzonych w dniu 24 i 25 maja br. między delegacją partyjno-rządową PRL i delegacją partyjno-rządową ZSRR*, 2006 [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1957*, red. K. Ruchniewicz, T. Szumowski, PISM, Warszawa.
- O niektórych nastrojach w Polsce dotyczących polsko-radzieckich stosunków gospodarczych*, 1995 [w:] *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP (b) 1944-1949*, oprac. A. Paczkowski, PAN, Warszawa 1995.
- Orehov A.M., 2017, *Očerki istorii èkonomičeskich otnošenij SSSR i PNR 1944-1957 gg*, INDRİK, Moskwa.
- Pawłowska M., 1992, *Polski handel z ZSRR w latach 70-tych i 80-tych*, „Studia i Materiały CBW”, z. 39.
- Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944–1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, 1974, KiW, Warszawa.
- Polska Ludowa – Związek Radziecki 1974–1987. Zbiór dokumentów i materiałów*, 1988, KiW, Warszawa.
- Polski handel zagraniczny w 1984 roku. Raport roczny*, 1985, IKiCHZ, Warszawa 1985.
- Ptaszek J., 1978, *Polska – Związek Radziecki. Współpraca – integracja*, PWE, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1965, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1966, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1971, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1972, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1973, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1974, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1976, GUS, Warszawa.

- Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1979, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1985, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1992, GUS, Warszawa.
- Roczniki Statystyczne Handlu Zagranicznego 1977–1992, GUS, Warszawa.
- Ruchniewicz K., 2007, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975*, WUW, Wrocław.
- Skalski M., *Jak Sowietci oskubali nas z węgla*, <http://nczas.com/publicystyka/sklaski-jak-sowieci-oskubali-nas-z-węgla/> [dostęp: 28.08.2020].
- Skiba L., 1979, *Dolnośląskie Zagłębie Węglowe w organizmie gospodarczym PRL*, PWN, Warszawa.
- Skrzypek A., 2002, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, WSH, Pułtusk.
- Skrzypek A., 2019, *Recenzja książki Aleksandra Oriechowa, Očerki istorii èkonomičeskich otnošenij SSSR i PNR 1944–1957*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 1. „Trybuna Ludu” z 11.03.1960.
- Umowa pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o zamianie odcinków terytoriów państwowych, podpisana dnia 15 lutego 1951 r., DzU 1952, nr 11, poz. 63.
- Wilk M., 1976, *Pomoc i współpraca. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze w latach 1944–1945*, PWN, Warszawa.
- Woźniczka Z., 2013, *Represje na Górnym Śląsku po 1945 roku*, Śląsk, Katowice.
- Zajdlie W., 1957, *Poland's Trade in Coal with Soviet Bloc, 1947–52*, „Bulletin of Economic Resarche”, nr 2.
- Załączniki do Protokołu do Umowy z dnia 20 października 1944 r o dostawach towarów i warunkach rozrachunków między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, 1993 [w:] *Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze w latach 1945–1956*, wybór dokumentów A. Kupich i A. Kochański, „Sprawy Międzynarodowe”, nr 2.
- Zyzniewski S.J., 1959, *Soviet Tutelage and the Polish Economy from 1945 to 1956*, „The Polish Review”, nr 3.

Coal in Polish-Soviet economic relations

Abstract

Polish coal played an important role in economic relations between the People's Republic of Poland and the USSR. Its resources constituted an important element of the Soviet policy towards Poland. In 1946–1953, the forced deliveries of black fuel were a kind of donation. The Soviet authorities explained them with losses in war reparations as a result of the transfer of German lands on the Oder and Nysa Łużycka to Poland, with rich coal resources in Silesia. The Soviet Union also did not refrain from taking over some of the Polish coal deposits as a result of the forced correction of the borders in the east in 1951. Deliveries of "reparative" coal at lower prices brought Poland serious financial losses and inhibited the development of economic relations with Western countries. The export of coal under trade agreements concluded from 1945 was also economically unfavorable. The Soviet authorities imposed both excessive quotas and difficult financial conditions. From 1949, for this purpose, they used the price and exchange rate mecha-

nism applied by the Council for Mutual Economic Assistance. Only in the 1960s did it become beneficial for Poland, and in the following decades it brought losses. The export of coal to the USSR, which in the 1980s amounted to 30% of total exports, caused a deficit of fuels on the domestic market, made it difficult to use the existing economic potential and maintain an adequate standard of living of the population. The political transformation after 1989, which introduced market regulations to foreign trade, led to the collapse of coal exports to the USSR.

Key words: PRL, USSR, economic relations, war reparations, foreign trade

Joanna Jaroszyk¹

Nationalisation and Reprivatisation of Forests in Poland after World War II

Abstract

The article concerns the transfer of ownership of forest property, nationalized after World War II. It covers the process of property acquisition by way of nationalization decrees and dilemmas related to the issue of reprivatisation. Nationalization of forests throughout the country was mainly based on the Decree of the PKWN of December 12, 1944. on the takeover of some forests under the ownership of the Treasury. This decree was a supplement to the decree on agricultural reform, which initiated changes in the system and ownership after the Second World War. In a sense, it crowned the 'task' of nationalization, covering forests with a smaller area, not subject to the takeover under the agricultural reform decree. Different legal grounds for the nationalization of forests determined different re-privatization procedures initiated after 1989. The work includes issues proposed over the years and existing statutory solutions, as well as case law affecting the interpretation of legal norms.

Key words: transfer of ownership, nationalization, reprivatisation, forests

Introduction

The end of World War II meant territorial and political changes for Poland. According to Chapter IX of the Potsdam Agreement, German territories east of the Oder (Odra) and Lusatian Neisse (Nysa Łużycka) rivers as well as the territory of the Free City of Gdansk were transferred to Poland as compensation for the loss of the Eastern Borderlands to the USSR. These processes involved the resettlement of entire populations

¹ Dr Joanna Jaroszyk, Department of Economic History of the Faculty of History of Adam Mickiewicz University in Poznań, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: jaroszyk@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-3285-2163.

and radical changes in ownership processes, which, as in other countries of Central and Eastern Europe, resulted from the doctrine of real socialism.

The transfers of property were carried out by means of nationalization, adopted into Polish legislation along the lines of Soviet solutions. Introducing a new economic and social system post 1944, the state took over 2,700 thousand hectares of agricultural land and 1,780 thousand hectares of forests, a large percentage of which was allocated for the implementation of land reform (Jastrzębski 2017: 51). On the other hand, about 85% of forest properties and the entire timber industry were placed under the management of the State Forests, thus finalizing the process of the transfer of private or local government property to the state.

The political transformation initiated after 1989 involved renewed interference in the existing property relations as well as the adoption in the Polish Constitution of 1997 of the principle of protection of private property as the basis of the socio-economic system, opening the issue of claims of former owners and their heirs against the State Treasury and other state-owned legal entities.

The purpose of this paper is to present both the process of nationalization of forest estates in Poland immediately following World War II, as well as the attempts of their reprivatisation undertaken through numerous legislative initiatives and court proceedings. It, therefore, does not cover the problem of transfer of property made in the later period (e.g. property left by the so-called "late re-settlers"). The article was created by applying a number of research methods from humanities and social sciences necessary for a proper reconstruction of institutional and legal changes that may have occurred in the sphere of forest property ownership in Poland after World War II. The basis of the work is primarily the analysis of legislation, including the legal status of forests under the management of the State Forests, the jurisprudence of the Constitutional Court and the Supreme Court, as well as researching the latest studies on the subject.

The Process of Forest Nationalization in Poland

The Decree of the Polish Committee of National Liberation (PKWN) of September 6, 1944, on the implementation of land reform (PKWN... 1944, No. 3/13) was the basis for property and political changes in Poland after World War II. The main purpose of the regulation dealt with the transfer of agricultural land, however forest or other

forest lands could also be subject to nationalization as an element of landed property not precisely defined. Pursuant to Art. 2 of the decree, landed agricultural properties owned by the State Treasury, citizens of the German Reich and Polish citizens of German nationality, persons convicted, among other things, for high treason or such properties confiscated for other reasons were allocated for the purpose of land reform. According to Art. 2 e) of the decree, property owned by natural and legal entities not listed above was subject to nationalization if the total area of the property exceeded 100 ha or 50 ha for agricultural lands, whereas in the Poznań, Pomeranian, and Silesian Voivodships, it was subject to nationalisation if its total area exceeded 100 ha, regardless of the size of agricultural land. In other words, unlike other properties, "post-German" land was subject to transfer regardless of its size and actual use. At the same time, the decree sanctioned the nationalisation of all large farms of more than 100 hectares, of which less than 50 hectares were farmlands and the rest comprised forests or forest industry facilities. In such cases, the "forest" part was not allocated for the purposes of land reform, but was put under the management of the State Forestry Directorate (Miłosz 2012: 193).

The "appropriate" instrument for nationalising forests throughout the country was the PKWN Decree of 12 December, 1944 on the transfer of ownership of Certain Forests to the State Treasury (PKWN... 1944, No. 15/82). It sealed the process of transfer of property by covering forests of smaller area and, therefore, ensuring that they were not subject to a takeover under the agrarian reform decree.

According to Art. 1 of the decree, forests and forest lands exceeding 25 ha, owned or co-owned by physical or legal entities, were transferred to the ownership of the State Treasury.² This regulation, however, did not refer to forests and forest land owned by local governments, nor to those forests that had been legally or factually divided into plots of land of up to 25 ha before 1 September, 1939, unless they were subject to nationalization under the relevant provisions of the agrarian reform decree. The exclusion of forests and local government lands soon proved to be a temporary solution in connection with their acquisition under the Legal Act of 18 November 1948 on the Transfer of Certain Forests and Other Local Government Lands to the State (The Act of November 18...

² Along with forests, mid-forest land, meadows and waters, deputation land of the administration and forest guards, all immovable and movable property lying on the territory of the nationalised forest area regardless of its purpose, as well as those used for forest management and all material supplies were subject to nationalization.

1948, No. 57/456), as a prelude to the liquidation of local governments in 1950.

As in the case of the agrarian reform, no area restrictions applied to forests owned by German nationals. Article 2 of the decree sanctioned transfers of all sizes of forests, along with non-forest land associated with them and other real estate and movable property. These persons were not entitled to any, not even declaratory compensation for lost forests, such as the monthly payments provided for other natural persons in Article 5 of the decree.

It should be emphasized that, initially, the decrees on forest and agricultural reform had a limited territorial scope, not including the so-called Recovered Territories, i.e. the Western and Northern Territories formally annexed to Poland following the Potsdam Agreement. The Decree of 13 November, 1945 on the administration of the Recovered Territories changed this state of affairs, making these territories subject to the legislation in force on the territory of the District Court in Poznań, and in terms of labour law – in the Upper Silesian part of the Silesian Voivodship (Kociubiński 2013: 328). The reasons for the application of the described legal procedure were purely practical, as the regulations based on the German Civil Code of 1896 that were in force in Poznań best suited to the existing legal relationships (Góralski 2004: 196). At the same time, it allowed for the implementation of the project of nationalisation of forests and real estate properties in the incorporated areas.

The difference between the Western and Northern Territories was also based on the wide application of special norms, addressed directly to German property, as if on the occasion of the ongoing systemic transformations. First of all, there was the Decree of 8 March 1946 regarding abandoned and post-German properties (Decree... 1946, No. 13/87) on which basis, the State Treasury took over all property of: the German Reich and the former Free City of Danzig; citizens of the German Reich and the former Free City of Danzig with the exception of persons of Polish nationality or others persecuted by Germans; German and Danzig legal entities with the exception of legal entities under public law; companies controlled by German or Danzig citizens or by German or Danzig administrations; and dissidents. Article 2(4) of the decree provided that the property of German and Danzig legal persons under public law passed by legal operation to their respective Polish legal entities.

The only chance to retain the estates (or at least to nationalize the forests and landed properties belonging to them under the rules provided for non-German nationals) was to undergo nationality verification, or to prove that one belonged to those nationality groups that had suffered

legal restrictions after January 30, 1933 (The Act of April 28... 1946, No. 28/182).

Transfer of property by operation of law was the characteristic feature of the entire process. This meant that in order for the transfer of ownership to be effective, no entry was required into the land and mortgage register, as it was declaratory and not constitutional. Consequently, any negligence in this respect (which often happened) had no legal significance. The contemporary jurisprudence upheld such an interpretation, an example is the Supreme Court judgment of 25 March, 1999, which indicated that the taking over of real property referred to in art. 2 sec. 1 sub-sections b-d of the decree of 6 September 1944 on conducting agricultural reform, took place by virtue of the decree and the entry in the land and mortgage register was made only on the basis of an appropriate certificate that lacked the character of an administrative decision (The Judgment... 1999, No. 165/98).

The problem of statutory reprivatisation in Poland after 1989

The political changes, which occurred in Poland after 1989 have led to the establishment of standards of a democratic state under the rule of law in which the right to property ownership has been given special protection. In accordance with article 21 of the 1997 Constitution, it has become one of the state's constitutional principles, while article 64 defines it as fundamental among economic, social and cultural rights (Constitution..., 1997, No. 78/483). The post-war nationalization acts clearly contradict modern democratic standards of property protection, although the fact that they were implemented and had an effect on property relations is equally obvious. Nevertheless, after 1989, groups concerned with former owners and other entities harmed by the decrees on nationalisation began to take action in order to reverse the effects of nationalization by enacting an appropriate reprivatisation law, as was done in other post-communist countries (Makarzec 2003).

It seemed that these expectations would be met, because, already, on May 17, 1990, the Senate Civic Parliamentary Club, bringing together representatives of the former democratic opposition, submitted to the legislative committee a draft bill on the return of property taken over by the state, concerning the return of small-scale farming facilities (Biuro... 2010). On the other hand, the first attempt to comprehensively regulate the issue of reprivatisation was presented in the government draft law of July 16, 1991, assuming, among other things, the right of former owners

to return in kind manor and park complexes, agricultural or forest properties (Dobrzeńiecki, Romanowski 2015: 79). In subsequent years, the Sejm worked on a number of draft laws to regulate the issue of returning property to former owners. Of the twenty drafts submitted to date, all have been rejected at various stages of their procedure (Ścisłowska) except one, which passed the legislative process. Hence, it is worthwhile, at this point, to take a look at its assumptions.

The bill passed by the Parliament was prepared by the AWS-UW government, which was led by Jerzy Buzek, based on the proposals of the Privatization Consultative Council of 1993. It provided for compensation for the nationalization of forests in the form of reprivatisation vouchers, which were to be subsequently purchased by the State Forest Holding as "State Forests". The former owners were to receive a so-called forest annuity, the amount of which would depend on the profitability of the forest. The funds for the purchase of reprivatisation vouchers were to come from the forest fund established by the Forest Act of September 28, 1991 (Biuro... 2010). The amount of compensation was to be 50% of the value of the lost property, while the circle of eligible entities was limited to persons who held Polish citizenship by 1999. (Ścisłowska). Thus, the nationalised forests were not to be returned in kind, but in the form of financial compensation.

The law was passed by the Sejm on March 7, 2001 and then sent, for signature, to President Aleksander Kwaśniewski who vetoed it, pointing to the excessive burden it would create for the state's budget were it to be implemented. He pointed out that the number of potential applications accepted by the government had been grossly underestimated, given the statistical survey methods used and the discrepancies in calculations between the government side and the associations of former owners. Consequently, the value of the collateral provided by law to cover reprivatisation claims may have been inadequate (Request... 2001).

With regard to the regulation of financial compensation for forest loss, the President also raised a number of objections. First of all, according to the government's estimates, the number of people entitled to receive forestry pension due to the state's taking over of nearly 1,850,000 hectares of forest lands was to be roughly about 7,000. On the other hand, the payment period was to cover 10 years from the moment of issuing reprivatisation vouchers. This meant that an amount of approx. PLN 120 million per year had to be set aside in the National Forest Holding "State Forests" budget (PGL "Lasy Państwowe") for this purpose. (Request... 2001). Already, in the course of work on the act, concerns emerged as to whether the State Forests would be able to generate

income allowing for payment of claims, especially taking into account the decreasing profitability of forest management and the relatively long period of drawing forest annuities by entitled persons.

For the reasons mentioned above, the 2001 law was vetoed, and in the years that followed no legislation was passed that would comprehensively regulate the restitution of properties nationalized after World War II. Restitution and compensation for lost property was selectively regulated for selected organisations and social groups and religious associations (e.g. The Act of June 7... 2001, No. 72/745; The Act of July 8... 2005, No. 169/1418). As regards re-privatisation of a general nature, all initiatives were rejected, withdrawn or lost at the committee-work stage. The most recent "approach" to the subject of re-privatisation was taken in 2017, with the adoption of a draft law on compensation for certain harm caused to individuals as a result of the seizure of real estate or movable monuments by communist authorities after 1944 (Projekt... 2017). The bill does not provide for the return of the seized property in kind, but rather for compensation in the form of crediting the value of the seized property against the sale price, cash benefit or treasury bonds.³ A narrow circle of entitled parties and the level of benefits, which was set at 20–25% of the property value caused many opponents of the initiative to accuse its authors of the intention to extinguish claims instead of realizing them. It is not known if and when next the project will be discussed by the Sejm. As at present, Poland has no existing law that would comprehensively regulate the restitution of nationalized property or the payment of compensation for such property. There is also no indication of any changes to the status quo in the near future.

Pursuing reprivatisation claims through the courts

Regardless of unsuccessful attempts to regulate the restitution of property by law, former owners and their heirs have been trying to pursue claims of reprivatisation through the courts since the beginning of the 1990s. At the same time, the issues of constitutionality and interpretation of the nationalisation decrees have been raised before the Constitutional Tribunal (CT), which has already made a pronouncement on this issue on several occasions. The resolutions and rulings of the CT regarding land reform are of particular importance for determining the status of forest properties.

³ In the first case, it concerns the acquisition of real estate owned by the State Treasury or local government units by the entitled persons

The first interpretative resolution concerned the determination of the interpretation of Article 2(1)(e) of the Land Reform Decree⁴ and was adopted on September 19, 1990. (Resolution... 1990, item 26). In it, the Court determined that land reform did not apply to those properties that had been parcelled out into building plots before the start of World War II, regardless of when the ownership of such properties was transferred, since they had lost their character as real estate property at the time of land subdivision. This resolution adopted the principle, which was repeated in later rulings, of applying the provisions of the decree as narrowly as possible, thereby allowing many nationalisations to be considered illegal.

Another resolution of 16 April, 1996 was also devoted to the interpretation of Article 2(1)(e) of the Decree (Resolution... 1996, item 13). In it, the Court stated that the standard area indicated in the provision were only relevant when the decree came into force. This meant that there were no obstacles to the creation of larger farms at a later date, since they were no longer subject to the land reform regulations, which were "consummated" on a one-off basis on the date the decree in its original version came into force. At the same time, the Court found that the provision analysed in the previous and current resolution is still in force to the extent that it can be applied to determine the effects of past events (Osajda 2009: 26–27). On the other hand, in the opinion of the Court, the problem of the constitutionality of the provision does not exist since the area norms specified in it are no longer in force.

This argument was referred to in a subsequent ruling of 28 November, 2001, concerning a constitutional complaint directly challenging the compatibility of a decree with the Basic Law (Resolution... 2001, item 266). The Court decided to discontinue the proceedings on the grounds that the provision had ceased to have effect. In its justification, the Tribunal stated that the issue of the legality of the authorities imposed on Poland in 1944 by the State belonged to the sphere of historical and political assessments and could not be transferred to the sphere of legal relations structured at the time. He pointed out that in the Court's understanding, a provision remains in force within the legal system as long as the application of individual acts of law are or may be undertaken on its

⁴ According to Art. 2(1)(e) of the decree, manor estates "owned or co-owned by natural or legal persons, if their total size exceeds either 100 hectares of the total area or 50 hectares of agricultural land, and in Poznań, Pomeranian and Silesian provinces, or if their total size exceeds 100 hectares of the total area, regardless of the size of the agricultural land of that area" were designated for the purposes of the agrarian reform. (PKWN... 1944, No. 3/13).

basis (Osajda 2009: 28–29). Despite a number of proceedings concerning Article 2(1)(e), in none of them did this provision become the basis for a decision. It follows that the decree has been "consummated" by a single application, and the changes in the property relations have become irreversible.⁵

The Supreme Court has also interpreted the agrarian reform decree on several occasions while examining cassation appeals in cases for the restitution of a real estate or payment of compensation. The justification of the judgment of April 22, 2005 (Verdict... 2006, No. 3/560) seems to be particularly interesting, in which the Court of First Instance pointed out that the decree had been misapplied, stating that it did not follow from the decree's provisions that non-landed property, i.e. forestry property, was to be used for the purposes of the land reform. The Supreme Court pointed out that such an understanding of the term "manor estate" is supported primarily by the content and even by the very fact of issuing the decree of 12 December 1944 on taking over certain forests into the ownership of the State Treasury. On the basis of this decree (art. 1 sec. 3 letter "b"), there were no forests or forest lands divided legally or factually before 1 September 1939 into plots of land of up to 25 hectares, constituting the property of physical entities and not covered by the provisions of art. 2 sub-section "e" of the decree of 6 September, 1944 on conducting the agrarian reform. Part of the content of this provision should be considered redundant if it is assumed that forest complexes owned by persons who were owners of land that was covered by the provisions of the decree on agricultural reform were also covered by the provisions of the said decree. Forest estates, not intended for agricultural production, constituting part of a landed estate, could be excluded from the agrarian reform decree pursuant to § 5 of the decree of the Minister of Agriculture and Agrarian Reform dated 1 March, 1945 on implementing the PKWN decree of 6 September, 1944 on carrying out the land reform. Only when they exceeded 25 hectares did they become *ex lege* property of the State Treasury on the basis of article 1 of the decree of 12 December, 1944.

Despite the, generally, favourable line of jurisprudence for the claimants, as a rule, cases involving forest estates do not end in either their restitution or payment of compensation. This is because both state-owned forests and the natural resources of national parks are subject to

⁵ This ruling was considered controversial and received as many as four dissenting opinions. Lech Garlicki stated directly that it was used to avoid ruling on the constitutionality of the decree, while Marian Zdyb regarded the ruling as an indirect legitimisation of the PKWN and the law it created (Osajda 2009: 27–28).

special legal protection under the Act of 6 July, 2001 on preserving the national character of the country's strategic natural resources (The Act of July 6... 2001, No. 1235). This means that forests owned by the State Treasury are not subject to ownership transformation, with exceptions arising from separate acts. For former owners and their heirs, this regulation means exclusion of the possibility to return nationalized forest in kind.

Instead, Article 7 of the 2001 Law stipulates that the claims of physical entities, former owners, or their heirs for the loss of forest property will be satisfied in the form of compensation paid from the state budget funds under separate regulations. However, these people do not receive compensation at all, because, to this day, the relevant normative acts have not been passed, which actually makes it impossible for the entitled to effectively pursue their claims.

This, of course, does not mean that there is no legal action against the State Treasury in forestry matters. The lawsuits are based on Article 7 of the 2001 Law, from which the claim for payment for the loss of forest property is derived, despite the lack of enactment of a separate legislation. At the same time, Article 417 of the Civil Code, as it stood until September 1, 2004, in conjunction with Article 77 of the Constitution, is invoked as the basis for claims for compensation for damages caused by legislative omission (Bosek 2017: 148). Such a conclusion seems reasonable given the fact that the law passed in 2001 for the next two decades did not live to see the separate legislation that was supposed to be the basis for paying compensations. For this reason, the Supreme Court, in its ruling of 24 June, 2012, expressed disapproval of the legislator's omissions, stressing that, although, Article 7 of the Act on preserving the national character of the country's strategic natural resources cannot constitute an independent basis for awarding compensation – it is not merely a declaration of its payment, containing the obligation to issue appropriate regulations (Verdict... 2012, No. 547/11). Thus, the Supreme Court acknowledged that former forest owners should be compensated for the damage suffered as a result of the legislative omission.

However, the above cited ruling is one of the few exceptions to the, rather conservative, rulings in this area. This underlines the fact that the line of jurisprudence in "forest" cases is not uniform, and the courts are usually reluctant to comment on the state's compensation obligations. An example is the judgment of the Supreme Court of June 26, 2014, in which it was noted that Article 7 on preserving the national character of the country's strategic natural resources does not contain the subjective

scope of the future normative act, which is to determine the principles of compensation, the manner of determining benefits, or the conditions that should be met by eligible persons (Verdict... 2014, No. 316/14). In other words, this provision does not provide an independent basis for a compensation claim, and the courts are not empowered to fill in these gaps on their own. Moreover, with the exception of the Supreme Court's judgment of June 24, 2012, case law has interpreted the rationale for legislative omission rather conservatively. An example is the decision of 6 September 2012, issued not much later, in which the Supreme Court held that Article 7 on preserving the national character of the country's strategic natural resources is a blanket provision, which, admittedly, contains a declaration to regulate compensation, but without being bound by the deadline for enacting the relevant legislation (Verdict... 2012, No. 77/12). Therefore, there are no prerequisites to recognize the State Treasury's liability for legislative omission.

Summary

Despite many attempts, the Polish legal system has not managed to introduce a law, which would comprehensively regulate the issue of reprivatisation of property nationalised by decrees of the PKWN after World War II. Therefore, the only way for former owners to regain the seized property is through judicial or administrative proceedings (depending on the legal basis of nationalisation). In accordance with the jurisprudence of the Constitutional Tribunal, challenging the seizure of land or forestry by the state is possible only if the seizure was carried out in violation of the content of the post-war communist decrees, e.g. in violation of the area norms adopted therein. This means recognition by the Constitutional Tribunal of the effectiveness and legality of the decrees, which may raise some doubts due to the axiological inconsistency with the newly created constitutional order.

Even more objectionable is the inaction of the State in regulating compensation for the nationalisation of forests currently under the management of the State Forests. The legislator has ruled out the possibility of returning the forests in kind, while promising compensation to entitled persons. However, despite the passage of many years the relevant legislation has not been enacted, making it impossible to effectively pursue claims in this regard. The legal chaos is aggravated by the Supreme Court's inconsistent jurisprudence on the question whether the lack of regulations governing the conditions of paying compensation constitutes

a legislative omission. This certainly does not serve citizens' trust in the organs of state authority and maintains a state of uncertainty that is undesirable in a democratic state.

Literature

- Bosek L., 2017, *Reprywatyzacja w świetle doświadczeń Prokuratury Generalnej – wybrane zagadnienia* [in:] *Problemy reprywatyzacji*, eds. A. Jarosz-Nojszewska, P. Legutko-Kobus, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Dębski S., Góralski W.M., 2004, eds., *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. II: *Dokumenty*, PISM, Warszawa.
- Dobrzeńcki K., Romanowski M., 2015, *Reprywatyzacja. Problemy tworzenia i stosowania prawa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Geszprych M., 2015, *Rekompensata z tytułu utraty lasów – studium orzecznicze*, „Prace Studialne Warszawskiego Seminarium Aksjologii Administracji” [Study works of the Warsaw Seminary of Axiology Administration], t. IV, eds. Z. Cieślak, A. Kosieradzka-Federczyk, Oficyna Wydawnicza WIT, Warszawa.
- Góralski W.M., 2004, *Podstawy prawne, przedmiot i program przewłaszczenia własności niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych na podstawie i w ramach Umowy Poczdamskiej* [in:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. I: *Studia*, PISM, Warszawa.
- Haładaj A., Trzewik J., 2014, *Pojęcie strategicznych zasobów naturalnych – uwagi krytyczne*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska”, 1.
- Jastrzębski R., 2017, *Zagadnienia prawne reprywatyzacji w państwie polskim w XX wieku* [in:] *Problemy reprywatyzacji*, eds. A. Jarosz-Nojszewska, P. Legutko-Kobus, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Kociubiński P., 2013, *Powojenne przekształcenia własnościowe w świetle Konstytucji*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Makarzec P., 2003, *Reprywatyzacja w Polsce i w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2.
- Mężykowska A., 2019, *Procesy reprywatyzacyjne w państwach Europy Środkowo-Wschodniej a ochrona prawa własności w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańsk, Gdańsk.
- Miłosz J., 2012, *Lasy prywatne a państwowe – nacjonalizacja lasów w PRL*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, 11.
- Osajda K., 2009, *Nieruchomości. Nacjonalizacja i reprywatyzacja*, C.H. Beck, Warszawa.
- Pessel R., 2010, *Nieruchomości Skarbu Państwa*, Lexis Nexis, Warszawa.
- Rybicki H., 1976, *Powstanie i działalność władzy ludowej na zachodnich i północnych obszarach Polski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Other sources

- Biuro Analiz i Dokumentacji Kancelarii Senatu, *Problematyka reprywatyzacji w świetle projektów ustaw w latach 1989–2010, ze szczególnym uwzględnieniem propozycji ostatnich regulacji*. OT-591, październik 2010, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatpracowania/103/plik/ot-591.pdf> (dostęp: 15.04.2021).

- Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997, "Journal of Laws", No. 78, item 483.
- Decree of March 8 on abandoned and former property, 1946, "Journal of Laws", No. 13, item 87.
- PKWN decree of September 6 on implementing the land reform, 1944, "Journal of Laws" (1945) No. 3, item 13.
- PKWN decree of December 12 on taking over some of the forests into the ownership of the Treasury, 1944, "Journal of Laws", No. 15, item 82.
- Projekt ustawy o zrekomensowaniu niektórych krzywud wyrządzonych osobom fizycznym wskutek przejęcia nieruchomości lub zabytków ruchomych przez władze komunistyczne po 1944 r., 2017, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12304605> (dostęp: 08.04.2021).
- Regulation of the Minister of Justice of May 21 issued in agreement with the Ministers of: National Defense, Public Administration, Public Safety, Treasury, Education, Agriculture and Agrarian Reform, Forestry, Industry, Shipping and Foreign Trade, Provisions and Commerce, Communications, Post Office and Telegraph, Reconstruction and Recovered Territories - on the determination of persons whose property is transferred into the ownership of the State, 1946, "Journal of Laws", No. 28, item 182.
- Rekompensata z tytułu utraty lasów – studium orzecznicze*, „Prace Studialne Warszawskiego Seminarium Aksjologii Administracji” [Study works of the Warsaw Seminary of Axiology Administration], t. IV, eds. Z. Cieślak, A. Kosieradzka-Federczyk, Oficyna Wydawnicza WIT, Warszawa.
- Request from the President of the Republic of Poland of March 22, 2001, print no. 2719. [orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruku/2719/\\$file/2719.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruku/2719/$file/2719.pdf) (dostęp: 10.05.2021).
- Resolution of the Constitutional Tribunal of 19 September 1990, reference number In 3/89, OTK No. 1/1990, item 26.
- Resolution of the Constitutional Tribunal of 16.04.1996, reference number In 15/95, OTK No. 2/1996, item 13.
- Resolution of November 28 (2001), reference number SK 5/01, OTK No. 8/2001, item 266.
- Resolution of the Senate of the Republic of Poland of April 16 (1998) on legal continuity between the 2nd and the 3rd Republic of Poland, M.P. 1998 No. 12 item 200.
- Ścisłowska A., *20 razy reprivatyzacja. Analiza wszystkich dotychczasowych projektów ustaw*. <http://serwis.mamprawowiedziec.pl/analiza/2016/09/20-razy-reprivatyzacja.html> (dostęp: 10.04.2021).
- The Act of April 28 on Citizenship of the Polish State, 1946. „Journal of Laws”, No. 28, item 182.
- The Act of November 18 on the transfer of some forests and other self-government lands to the State, 1948, "Journal of Laws", No. 57, item 456.
- The Act of June 7 on amending the act on commercialization and privatization of state-owned enterprises, 2001, "Journal of Laws", No. 72, item 745.
- The Act of 8 July on the exercise of the right to compensation for leaving the property outside the current borders of the Polish state, 2005, "Journal of Laws", No. 169, item 1418.
- The Act of July 6 on preserving the national character of the country's natural resources, 2001, consolidated text 2018, "Journal of Laws", item 1235.
- The Act of September 28 about forests, 1991, "Journal of Laws" (2018) item 2129, 2161.

- The judgment of the Supreme Court of 25 March, 1999. Ref. III RN 165/98, OSNP 2000/3/90.
- Verdict of the Supreme Court of April 22, 2005. II CK 653/04, OSNC 2006/3/ 560.
- Verdict of the Supreme Court of June 24, 2012. I CSK 547/11 [in:] Geszprych, M. (2015).
- Verdict of the Supreme Court of September 9, 2012. I CSK 77/12 [in:] L. Bosek, 2017. *Reprywatyzacja w świetle doświadczeń Prokuraturii Generalnej – wybrane zagadnienia* [in:] *Problemy reprywatyzacji*, eds. A. Jarosz-Nojszewska, P. Legutko-Kobus, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Verdict of the Supreme Court of June 26, 2014. I CSK 316/14 [in:] L. Bosek, 2017. *Reprywatyzacja w świetle doświadczeń Prokuraturii Generalnej – wybrane zagadnienia* [in:] *Problemy reprywatyzacji*, eds. A. Jarosz-Nojszewska, P. Legutko-Kobus, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Nacjonalizacja i reprywatyzacja lasów w Polsce po II wojnie światowej

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyki przeniesienia własności nieruchomości leśnych nacjonalizowanych po II wojnie światowej. Obejmuje tematykę nabywania majątku w drodze dekretów nacjonalizacyjnych oraz dylematy związane z kwestią reprywatyzacji. Nacjonalizacja lasów w całym kraju odbywała się głównie na podstawie dekretu PKWN z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa. Dekret ten był uzupełnieniem dekretu o reformie rolnej, który zapoczątkował zmiany ustrojowe i właścicielskie po II wojnie światowej. W pewnym sensie ukoronował dzieło nacjonalizacji, obejmując lasy o mniejszej powierzchni, niepodlegające przejęciu na mocy dekretu o reformie rolnej. Różne podstawy prawne nacjonalizacji lasów determinowały procedury reprywatyzacyjne wszczęte po 1989 r. W artykule uwzględniono inicjatywy legislacyjne podejmowane na przestrzeni lat oraz istniejące rozwiązania ustawowe, a także orzecznictwo wpływające na wykładnię norm prawnych.

Słowa kluczowe: transfer własności, nacjonalizacja, reprywatyzacja, lasy

Daryna Kharuk¹

Wpływ Euromajdanu i Rewolucji Godności na tworzenie nowych mediów na Ukrainie

Streszczenie

Transformacja krajobrazu medialnego na Ukrainie nie jest procesem łatwym. Jednocześnie zmiany te są bardzo duże i nieodwracalne – podobnie jak zmiany w społeczeństwie ukraińskim. Niniejsza praca porusza problematykę dotyczącą obecnego krajobrazu medialnego Ukrainy i czynników, które mają na niego wpływ. Podjęto w niej kwestie związku mediów z wydarzeniami Euromajdanu i Rewolucji Godności, a także kryzysu tożsamości, który doprowadził do wydarzeń 2013–2014 r. na Ukrainie. Rola środków masowego przekazu w demokratycznych rewolucjach na Ukrainie jest bardzo ważna. Zmiana pozycji mediów, wpływ oligarchów i opór pracowników mediów – to wszystko było częścią rewolucji, która zmieniła nie tylko ukraińskie społeczeństwo, ale także środki masowego przekazu na lepsze. Dziennikarze jako osoby publiczne byli aktywnymi uczestnikami rewolucji i stali blisko jej początków. Co prawda miało to swój wpływ na specyfikę pracy dziennikarzy, którzy musieli działać w ekstremalnych warunkach, najpierw podczas Rewolucji Godności, a później transmitując wydarzenia na Krymie i wschodniej Ukrainie.

Wydarzenia Euromajdanu całkowicie zmieniły sytuację, kładąc kres kryzysowi samoidentyfikacji narodowej. Media nie tylko relacjonowały, ale także tworzyły te zmiany, równocześnie doświadczając restrukturyzacji. Pojawił się nowy typ mediów – tworzony przez zwykłych ludzi, którzy korzystając ze swoich profilów na portalach społecznościowych, upowszechniali informacje o wydarzeniach, komentowali i dzielili się refleksjami.

Słowa kluczowe: krajobraz medialny, Euromajdan, Rewolucja Godności, online media, wojna hybrydowa, nadawanie publiczne, telewizja internetowa, media społecznościowe

¹ Daryna Kharuk, Wydział Anglistyki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Grunwaldzka 6, 60-780 Poznań, e-mail: daryna.kharuk@gmail.com, nr ORCID: 0000-0001-8361-0880.

Wstęp

Media są integralną częścią życia współczesnego społeczeństwa. Sprawując kontrolę społeczną, wpływając na kształtowanie opinii publicznej, rozpowszechniając wiedzę, informując społeczeństwo o wydarzeniach, pełnią ważne funkcje utrzymywania i wzmacniania relacji społecznych. Obecnie media na Ukrainie coraz częściej wpływają na różne aspekty życia społecznego. Socjalizacja współczesnego człowieka nie może być rozpatrywana bez uwzględnienia ich oddziaływania. Tworzenie norm moralnych, wzorców zachowań społecznych, wartości, ideałów odbywa się w przestrzeni społeczno-kulturowej, w której media odgrywają niezwykle ważną rolę.

Związek mediów z wydarzeniami w latach 2013–2014 nazywanych „Euromajdanem” i „Rewolucją Godności” jest olbrzymi. Wydarzenia te były narodowo-patriotyczną wypowiedzią przeciwko tyranii władz i instytucji państwowych, a także potwierdzały europejski wektor ukraińskiej polityki zagranicznej. W rezultacie ujawniło się wiele poważnych problemów społecznych – poszukiwanie własnej tożsamości narodowej i tworzenie ukraińskiej idei politycznej. Ten problem stał się szczególnie aktualny w kontekście procesów integracji europejskiej. Publiczne zapotrzebowanie na obiektywne wyświetlenie zdarzeń Euromajdanu i Rewolucji Godności trwale zmieniło krajobraz medialny kraju. Celem artykułu jest omówienie tych zmian, a zwłaszcza powstawania nowych, nietradycyjnych mediów, które istniały wyłącznie w Internecie i w wielu wypadkach były tworzone przez dziennikarzy amatorów.

Sytuacja społeczno-polityczna i media na Ukrainie przed wydarzeniami Rewolucji Godności

Kluczowe wydarzenie w historii współczesnej Ukrainy – uzyskanie niepodległości w 1991 r. – oznaczało przejście od systemu totalitarnego do demokracji. Wpłynęło ono na wszystkie aspekty życia państwa, w tym na sferę informacji. Wprowadzenie mechanizmów rynkowych pozwoliło podmiotom medialnym przejść w inną formę własności – prywatną. Ponadto w procesie stanowienia prawa przyjęto szereg ustaw regulujących działalność ukraińskich mediów. To radykalnie zmieniło krajobraz medialny Ukrainy, pozwoliło rozwijać się konkurencji, korzystać z wolności słowa i uwolnić się od sowieckiej cenzury.

Kwestie polityczne mają największy wpływ na sytuację w mediach, ponieważ przyjęcie tych ustaw stało się fundamentem dla regulowania

stosunków w sferze informacyjnej, realizacji praw konstytucyjnych do wolności słowa, wolnego wyrażania poglądów i przekonań, gromadzenia, przechowywania, wykorzystywania i rozpowszechniania informacji ustnie, pisemnie lub w każdy inny sposób (Конституція України: ст. 32).

Duży wpływ na sytuację w mediach miało też ratyfikowanie ważnych umów międzynarodowych z zakresu wolności obiegu informacji: Powszechnej deklaracji praw człowieka i obywatela (art. 19 – O wolności wyrażania myśli i wolności informacji) (Universal Declaration of Human Rights: art 19), Międzynarodowego paktu praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (art. 15 odnosi się do praw autorskich) (DzU 1977: 38/169), Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych (art. 1 – prawo do posiadania własnych poglądów) (DzU 1977: 38/167).

Ratyfikacja tych dokumentów pozwoliła każdemu obywatelowi Ukrainy podejmować prywatną decyzję o tworzeniu niezależnych mediów. Dla implementacji tych praw przyjęto szereg innych ustaw: o drukowanych środkach masowej informacji (prasie) na Ukrainie (BBP 1992: 1/1), o informacji (BBP 1992: 48/650), o informacji naukowo-technicznej (BBP 1992: 33/345), o radiu i telewizji (BBP 1993: 10/43), o prawie autorskim i prawach pokrewnych (BBP 1993: 13/64), o agencjach informacyjnych (BBP 1995: 13/83), o reklamie (BBP 1996: 39/181), o wydawnictwach (BBP 1997: 32/206). Na transformację mediów wpłynęły także ustawy o tajemnicy państwowej (BBP 1994: 16/93) oraz o zasadach informowania o działalności organów państwowych na Ukrainie przez środki masowej informacji (BBP 1998: 49/299). Odrębne przepisy funkcjonowania mediów znalazły się w Kodeksie cywilnym i Kodeksie karnym Ukrainy.

Jednocześnie w latach 1991–2012 sytuacja w ukraińskiej przestrzeni medialnej pozostaje niejednoznaczna. Z jednej strony ustawodawstwo Ukrainy w sektorze mediów zajmuje jedno z pierwszych miejsc w WNP pod względem liczby i jakości dokumentów regulacyjnych. W związku z tym działalność systemu medialnego na Ukrainie jest dobrze uregulowana i powinna pozwalać na skuteczne nadawanie. Z drugiej strony istniejące zapisy prawne nie dają oczekiwanych rezultatów w praktyce – są stosowane wybiórczo lub zupełnie ignorowane.

Uwarunkowania ekonomiczne miały duży wpływ na przestrzeń medialną. Jedną z ważnych kwestii jest to, że znaczna liczba środków masowego przekazu podlega tej lub innej grupie finansowo-politycznej. Dla większości tych grup media nie są biznesem, ale sposobem wpływu na opinię publiczną. Ponadto rentowność mediów nie zawsze jest priorytetem dla właścicieli – na dziennikarza łatwiej jest wywierać wpływ, gdy

ma on świadomość, że wynagrodzenie bezpośrednio zależy nie od odbiorców i reklamy, ale od wkładu właściciela mediów.

Praktycznie każdy wpływowy oligarcha na Ukrainie jest potentatem medialnym. Ugrupowania finansowe i polityczne potrzebują mediów nie po to, by osiągnąć zysk finansowy czy utrzymać konkurencję, a w dużo bardziej pragmatycznym celu – aby wpłynąć na elektorat. Możliwość oddziaływania na ogromną liczbę ludzi daje znaczącą przewagę na arenie politycznej. W rękach Rinata Achmetowa, Igora Kołomojskiego, Dmitrija Firtasza, Siergieja Lewoczkina, Wiktora Pinczuka i innych skoncentrowane są popularne kanały telewizyjne, stacje radiowe, media internetowe i gazety. Niestety, większość z tych oligarchów jest prorosyjska.

Sytuacja ta prowadzi do rozpowszechnienia takiego zjawiska jak ukryta reklama. W tych okolicznościach wiele krytycznych materiałów umieszczonych w mediach nie jest wskaźnikiem wolności słowa, ale realizacją zamówień założycieli lub sponsorów, np. w celu zniszczenia konkurentów biznesowych lub politycznych. Interesy społeczeństwa przestają być zatem priorytetem.

Oprócz ukrytych reklam ukraińskie media pozostawały pod wpływem innego zjawiska – temników. Temnik – to dyrektywny dokument tworzony dla ukraińskich mediów istniejący w latach 2001–2004, który zawierał szczegółowe instrukcje, w jaki sposób powinny być podane wydarzenia polityczne na Ukrainie w wiadomościach. Nazwa „temnik” pochodzi z oryginalnego tytułu tego dokumentu, terminu „tematy tygodnia”, stworzonego na początku 2000 r. w Rosji przez technologów politycznych. Ważne jest to, że temniki nie są zaleceniami, mają znacznie więcej wspólnego z zamówieniami (Kiniani 2002: 46).

Krąg osób, które otrzymały temniki, był ograniczony do wyższego kierownictwa mediów i redaktorów naczelnych. Wdrażanie „zaleceń” było sankcjonowane obawami przed ciągłymi kontrolami ze strony państwowych instytucji (takich jak administracja podatkowa) i odebraniem pozwolenia na nadawanie. Pracownikom kanału telewizyjnego, którzy nie stosowali się do „zaleceń”, grożono obniżeniem pozycji, a nawet utratą pracy. Wywiady z dziennikarzami przeprowadzone przez Human Rights Watch pokazują, że temniki miały na celu ukazywanie wydarzeń w taki sposób, aby prezydent Leonid Kuczma, szef administracji prezydenta Wiktor Medvedczuk i członkowie Zjednoczonej Socjaldemokratycznej Partii Ukrainy byli przedstawiani w dobrym świetle, a negatywne lub niejednoznaczne informacje na ich temat zminimalizowane lub pomijane. Z drugiej strony, komunikaty prasowe miały przedstawiać negatywne lub niewłaściwe informacje o opozycyjnych politykach

i partiach lub ignorować wszelkie wydarzenia związane z opozycją (*Human Rights Watch* 2003: 13–16).

Pomimo że władze nie przyznawały się do odpowiedzialności za temniki (a nawet nie potwierdzały samego ich istnienia), instrukcje zawarte w temnikach były wyraźnie obliczone na korzystne przedstawienie w wiadomościach prezydenta Leonida Kuczmy i jego zwolenników. Anonimowa natura temników pozwoliła zarówno autorom, jak i osobom odpowiedzialnym za politykę państwa w mediach zaprzeczyć ich istnieniu. Śledztwo, które badało tę kwestię po pomarańczowej rewolucji, nie znalazło dowodów, które bezpośrednio łączyłyby Leonida Kuczmę lub Wiktora Medvedczuka z tworzeniem temników (Довженко 2018). Po pomarańczowej rewolucji i związanej z nią zmianie politycznej, w listopadzie 2004 r. praktyka „temników” została zatrzymana.

Budowanie nowej rzeczywistości w dziedzinie mass mediów stało się trudnym zadaniem również ze względów psychologicznych. Sowiecka przeszłość pod wieloma względami zdeformowała Ukrainę. Izolacja informacyjna i fizyczna w czasach sowieckich doprowadziła do moralnego upadku sfery publicznej, jak również całkowitego zniszczenia przez państwo radzieckie oznak praworządności. Czynniki te miały głęboki wpływ na mentalność całego narodu, a więc na wszystkie sfery działalności państwa – ścieżki politycznego i gospodarczego rozwoju, pozycjonowanie siebie na arenie międzynarodowej i oczywiście kulturę działalności środków masowego przekazu i ich postrzeganie przez obywateli.

Zmiana tożsamości z „radzieckiej” na „ukraińską” odbywała się w niektórych strefach bardzo opornie, i można to wyraźnie zobaczyć na przykładzie kwestii językowej. W ostatnich sowieckich dziesięcioleciach pojawiała się coraz większa liczba ludzi, którzy w paszportach i spisach powszechnych byli Ukraińcami, ale deklarowali, że ich ojczystym językiem jest rosyjski – język prestiżu społecznego i lojalności politycznej w ukraińskiej SRR i większości innych części Związku Radzieckiego. Oczywiście w tych warunkach wiele mediów pozostało przy języku rosyjskim. Aby zaradzić tej sytuacji, przyjęto nową wersję ustawy o radiu i telewizji (2006), w której zastrzeżono, że udział języka ukraińskiego w transmisji kanałów krajowych powinien stanowić nie mniej niż 75% czasu antenowego.

Następna kwestia, która wpłynęła na rozwój mediów, dotyczy technologii – wszystkie transformacje były uzależnione od udostępnienia odbiorcom odpowiednich narzędzi, a więc telewizji cyfrowej i satelitarnej, cyfrowego radia, Internetu, sieci komórkowej. Duży wpływ na kształtowanie się krajobrazu medialnego ma zacieranie granic pomiędzy

różnymi typami mediów, czyli konwergencja. W dziedzinie technologii informacyjnych zniknęły granice między telekomunikacją, radiem, telewizją i innymi mediami. Dla przykładu spora liczba wydań prasowych zachęca czytelników do czytania prasy za pomocą nowych technologii, funkcjonując jednocześnie w wydaniu papierowym, online oraz poprzez aplikacje na telefony komórkowe.

Pomimo pewnych stałych światowych tendencji, które uwarunkowane są czynnikami ekonomicznymi i technologicznymi, na ukraińskim rynku medialnym zasadnicze zmiany w strukturze korzystania z różnego rodzaju mediów w okresie niepodległości realizowane są powoli. Powodem tego jest brak funduszy uniemożliwiający wprowadzanie i upowszechnianie nowych technologii oraz konserwatywna postawa samych obywateli w stosunku do źródeł informacji.

Przestrzeń medialna w czasach Majdanu

W latach 2010–2013 Ukraina była zaniepokojona kolejnym kryzysem tożsamości. Sytuacja niestabilnej identyfikacji społeczeństwa ukraińskiego polegała na tym, że część społeczeństwa dążyła do członkostwa w Unii Celnej (Euroazjatycka Unia Celna – międzynarodowa umowa o powstaniu jednej przestrzeni celnej podpisana przez Rosję, Białoruś i Kazachstan), a część popierała rozwój Ukrainy w kierunku Unii Europejskiej. Ten społeczny rozłam w orientacjach geopolitycznych był rezultatem wyraźnej prorosyjskiej polityki ówczesnej władzy i proeuropejskiej orientacji dużej części społeczeństwa (zwłaszcza z regionów zachodnich).

Na kształtowanie się współczesnej tożsamości ukraińskiej miały wpływ zarówno czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Najskuteczniejszym sposobem na podważenie ukraińskiej tożsamości było uzyskanie wpływu na przestrzeń informacyjną i medialną. Jak zauważyli S. Grabovsky i I. Losew, „większość środków masowego przekazu na Ukrainie, przede wszystkim telewizja, nie działa dla stanowienia państwa, lecz funkcjonuje niszcząc naród. Całkowita dominacja (dez)informacji jest przekształcana w polityczną, ekonomiczną, ideologiczną dominację” (Грабовський, Лосев 2013).

Rosyjskie media wytrwale i konsekwentnie deformowały świadomość milionów ukraińskich czytelników i widzów, konstruując rosyjską wizję wydarzeń politycznych w Rosji i na Ukrainie, manipulując nastrojami wyborczymi sąsiadów, a nawet światopoglądem Ukraińców. „Trzeba przyznać smutny fakt: miliony ukraińskich mózgów są kontrolowane z zagranicy. Odpowiedzialność za to ponoszą wszystkie reżimy w nie-

podległej Ukrainie, ponieważ nikt nie podejmował aktywnych prób zmniejszenia tej kompleksowej zależności informacyjnej Ukrainy” (Грабовський, Лосєв 2013).

W listopadzie 2013 r. rząd ogłosił anulowanie podpisania układu o stowarzyszeniu między Ukrainą a UE. W reakcji na to kilkuset studentów wyszło na główny plac kraju w pokojowym proteście, wyrażając pragnienie utrzymania kierunku proeuropejskiego. Władze wraz z siłami wyspecjalizowanej jednostki milicji ukraińskiej podległej Ministerstwu Spraw Wewnętrznych „Berkut” próbowały powstrzymać protest. Bijąc protestujących studentów, władza przekroczyła granicę ludzkiej godności. Dlatego wydarzenia z listopada 2013 r. – lutego 2014 r. nazywane są również rewolucją godności. Demonstracje stały się nowym etapem w samo-realizacji współczesnego społeczeństwa ukraińskiego, transformacji jego tożsamości. Według M. Stepiko „dyskurs tożsamości jest szczególnie istotny w społeczeństwach «podzielonych», jakim niestety jest dziś Ukraina. Tutaj problem tożsamości stał się najważniejszym uzasadnieniem priorytetu pewnych wartości społecznych” (Степико 2011: 326).

W kulminacyjnym okresie rewolucji godności – strzałów do protestujących w Kijowie w lutym 2014 r. – dla milionów Ukraińców nastąpił czas świadomego wyboru tożsamości, przejścia od kryzysu do wyraźnej samoidentyfikacji jako obywatela swojego kraju i jako przedstawiciela narodu. Właśnie wtedy, jak zauważył jeden z uczestników Majdanu: „Pokonaliśmy granicę psychologiczną. Wyrzuciliśmy «cara» z głowy. I stworzyliśmy Ukrainę w swoich głowach” (Міков 2015).

Oczywiście to, co działo się w tym czasie z mediami ukraińskimi, które, jak wiadomo, nie tylko odzwierciedlają, ale także tworzą rzeczywistość, było mocno uwarunkowane sytuacją społeczną. Ludzie odczuwali brak obiektywnych i wiarygodnych informacji. Oznacza to, że ukraińskie media, podobnie jak społeczeństwo i państwo, również doświadczyły kryzysu tożsamości. W związku z tym okres Euromajdanu był procesem restrukturyzacji społeczeństwa, a tym samym restrukturyzacji mediów. Nierosyjskie media stały się dla ukraińskiego społeczeństwa prawdziwym źródłem, z którego można było uzyskać wiarygodne, obiektywne informacje. Co więcej, w okresie Euromajdanu ukraińskie dziennikarstwo stało się empatyczne, nie tylko w rzetelny sposób przedstawiało bieżące fakty i zjawiska, ale także aktywnie współdziałało i tworzyło wydarzenia. Ostatecznie nie jest to zaskakujące, ponieważ psychologowie ustalili ścisły związek między identyfikacją a empatią. Wiadomo, że w okresie masowych protestów i oporu cywilnego dwóch dziennikarzy zginęło w trakcie wykonywania obowiązków zawodowych, a 160 zostało rannych (*Інститут масової інформації* 2014).

Euromajdan zmienił ukraiński krajobraz medialny. W okresie od listopada 2013 r. do lutego 2014 r. media ukraińskie stały się kanałami komunikacji, które aktywnie wpłynęły na kształtowanie tożsamości ukraińskiego społeczeństwa. Wołodimir Kulik uważa, że to w dużej mierze media „tworzą rzeczywistość postrzeganą przez swoich czytelników, słuchaczy lub widzów. Będąc w stanie przedstawić ogólne działania i opinie jednostek i grup oraz stworzyć ludzką percepcję czasów, miejsc i obszarów społecznych, których w przeciwnym razie nigdy by nie poznali, dyskurs medialny wnosi istotny wkład w utrzymanie i zmianę tożsamości, relacji władzy i idei dotyczących świata” (Кулик 2010). Zasoby medialne stały się zasobem publicznym, więc możemy mówić o ukraińskich mediach jako współautorach Euromajdanu.

Współczesna Ukraina miała już pewne doświadczenia w działaniach obywatelskiego nieposłuszeństwa. Warto w tym kontekście wspomnieć o pomarańczowej rewolucji 2004 r., która była reakcją na fałszerstwa podczas wyborów prezydenckich. Decydującym czynnikiem w tych wydarzeniach były jednak działania opozycyjnych polityków, którzy zjednoczyli się i zorganizowali ludzi. W ciągu jednak 23 lat niepodległości nigdy tak dużo nie pisano, nie rozmawiano i nie kręcono wideo o przebudzeniu świadomości narodowej, tworzeniu nowych rzeczywistości i o ludziach, którzy byli gotowi do podejmowania ryzyka, aby bronić swoich poglądów, jak podczas Rewolucji Godności.

Sukces i upadek nowych mediów

Rok 2014 stał się najbardziej trudnym dla dziennikarzy na Ukrainie (zarówno ukraińskich, jak i zagranicznych) czasem: 7 zabitych, 33 porwanych, 47 aresztowanych. W rankingu „Reporterzy bez granic” w 2014 r. Ukraina zajęła 129. miejsce. „Od czasu uzyskania niepodległości w 1991 roku jest to najbardziej trudny okres w historii Ukrainy. Brutalne traktowanie protestujących doprowadziło w końcu do obalenia reżimu Wiktora Janukowycza, a następnie walki w regionie wschodnim przyczyniły się do wzrostu przemocy i innych naruszeń wobec dziennikarzy” – zaznaczono w raporcie tej międzynarodowej organizacji (*Reporters without borders* 2015). Ukraińscy dziennikarze musieli pracować w ekstremalnych warunkach przez cały rok: pod presją ze strony władz podczas Rewolucji Godności, a później mierząc się z przemocą różnych sił na Krymie i wschodniej Ukrainie. „Reporterzy bez granic” wyszczególnili w swoim raporcie, że „prorosyjscy aktywiści, którzy nie uznają rządu centralnego ze względu na jego proeuropejski status”, zadeklaro-

wali na wschodniej Ukrainie „separatystyczne” republiki, a dziennikarze stali się ich „cełami, zostali poddani bezpośrednim atakom, lub nie uzyskali dostępu do terytorium kontrolowanego przez separatystów” (*Reporters without borders* 2015).

W 2014 r. pojawiła się nowa rzeczywistość polityczna, w której ukraińskie media musiały się zorganizować w nowy sposób. Wojna, a na dodatek też wojna informacyjna, której składnikiem jest rosyjska propaganda, a także kryzys gospodarczy, są głównymi czynnikami kształtującymi działalność medialną od 2014 r.

W okresie Euromajdanu stało się dość oczywiste, że tradycyjne media nie radzą sobie z głównym zadaniem – dostarczaniem „gorącej” informacji. Gazety i programy telewizyjne, ze względu na specyfikę tworzenia materiałów, działają mniej sprawnie. W sytuacji szybko zmieniających się wydarzeń media tradycyjne zostały zastąpione przez sieci społecznościowe, gdzie każdy użytkownik mógł wystąpić jako uczestnik i twórca, który informował o wydarzeniach na Majdanie. Ale sieci społecznościowe mają też wady – publikując informację, użytkownik nie bierze za nią żadnej odpowiedzialności, czego wynikiem może być upowszechnienie niepotwierdzonych faktów.

Euromajdan był świadectwem jakościowej transformacji społeczeństwa, co stało się możliwe dzięki wysokiemu poziomowi samoorganizacji. Samoorganizacja w nowoczesnym społeczeństwie jest niemożliwa bez komunikacji i portali społecznościowych, które w pełni zrealizowały tę funkcję. Do najpopularniejszych portali społecznościowych na Ukrainie w 2013 r. należały: Vkontakte, Odnoklasnyki, Facebook i Twitter, w których były stworzone grupy użytkowników zainteresowanych wydarzeniami Euromajdanu. Przyczyniło się to do natychmiastowego rozpowszechnienia wiadomości i tworzenia dyskusji, dawało możliwość oglądania transmisji na żywo, zdjęć i filmów z areny wydarzeń.

Grupę docelową można sklasyfikować w następujący sposób:

- zgodnie z zasadą regionalną, która rozpowszechniała informacje jako ogólnokrajowe („EuroMajdan”, „Euro Revolution”) i lokalne („EuroMaydan Sumy”, „EuroMaydan Lwów”);
- zgodnie z kierunkami działalności. W szczególności społeczność „EuroMaidan SOS” była zaangażowana w udzielanie pomocy prawnej i poszukiwanie zaginionych osób, kwestiami organizacyjnymi zajmował się „Sektor publiczny EuroMaidanu”. Działania kierowców były koordynowane przez „AutoMaydan”, a grupa „Bojkot Partii Regionów” wezwała użytkowników sieci społecznych do ignorowania produktów marek należących do byłej elity rządzącej, podczas gdy „Art-Maidan” stał się kroniką sztuki ludowej na tematy rewolucyjne.

Taka działalność społeczna, obejmująca wszystkie sfery życia publicznego, świadczyła o wysokim poziomie samoorganizacji narodu ukraińskiego, który skupiał się nie wokół polityków, ale wokół idei. Ostatnie dziesięć lat dla narodu ukraińskiego stało się decydujące, ponieważ w tym okresie, pomimo degradacji innych sfer życia (gospodarki, administracji państwowej i bezpieczeństwa), społeczeństwo obywatelskie rosło i formowało swoją pozycję. W kontekście szybkiego rozwoju najnowszych technologii tradycyjne media tracą wiodącą rolę w dostarczaniu informacji, a źródła internetowe, w których informacje są podawane w czasie rzeczywistym, wysuwają się na pierwszy plan.

Odbiorcami takich informacji są zazwyczaj społecznie aktywni obywatele, dla których Internet jest nie tylko źródłem informacji, ale także platformą komunikacji. Sukces organizacji i działania Euromajdanu wynikały między innymi z funkcjonowania sieci społecznościowych jako środka komunikacji z maksymalnym potencjałem w zakresie prędkości i objętości rozproszonych informacji.

Euromajdan zasadniczo zmienił sferę medialną, dzięki niemu pojawił się nowy typ mediów – tworzony przez zwykłych ludzi, którzy publikują informacje na portalach społecznościowych. Facebook i Twitter odegrały podobną rolę w ukraińskich protestach, jak podczas fali protestów Arabskiej Wiosny, a mianowicie stały się platformami koordynowania protestujących i organizowania wydarzeń. Ponadto portale społecznościowe okazały się przestrzenią prezentacji liderów opinii publicznej, którzy wykorzystali swoje strony do publikacji szczegółowych wiadomości z uzasadnieniem swoich pozycji.

Wydarzenia Euromajdanu stanowiły idealny punkt startu dla wielu nowych mediów. Krótko przed rozpoczęciem rewolucji powstały takie kanały internetowe, jak „Hromadske-TV”, „Spilnobaczennia”, „Hrom-TV”, „Espresso-TV”. Ich wyjątkowość polega na tym, że zostały stworzone przez niezależnych dziennikarzy lub po prostu troskliwych ludzi przy minimalnych inwestycjach. Te projekty medialne stały się popularne dzięki ciągłej transmisji online z punktów konfrontacyjnych i wprowadzeniu nowych technologii (transmisja online z telefonu).

Rola środków masowego przekazu w demokratycznych rewolucjach na Ukrainie jest bardzo ważna. Zmiana pozycji mediów, wpływ oligarchów i opór pracowników mediów – to wszystko było częścią rewolucji, która zmieniała nie tylko ukraińskie społeczeństwo, ale także środki masowego przekazu na lepsze. Dziennikarze jako osoby publiczne byli aktywnymi uczestnikami rewolucji i stali blisko jej początków.

Rewolucja ukraińska w 2013–2014 r. zintensyfikowała ważny proces – pojawienie się nowych mediów. Wielu badaczy i dziennikarzy

uważa rok 2013 za najważniejszy w historii rozwoju krajowej telewizji internetowej. W tym roku trzy znaczące projekty telewizyjne zaczęły działać w Internecie: „Hromadske.TV”, „Spilnobaczennia” i „Espresso TV”. Głównym powodem popularności tych inicjatyw było pogorszenie sytuacji politycznej w kraju i niski poziom zaufania do istniejących mediów. Nawet problem całkowitego lub częściowego braku budżetu był na bieżąco rozwiązywany – do transmisji wykorzystywano darmowe platformy, jak na przykład YouTube (Мандрик 2014).

Podczas walk demonstrantów z „Berkutem” w pobliżu administracji prezydenta dziennikarz „Hromadske.TV” Mustafa Nayem transmitował to, co się działo, za pomocą iPhone'a, w ten sposób udostępniając te wydarzenia w trybie online. Pracownicy „Spilnobaczennia” transmitowali wydarzenia z Majdanu przez całą dobę, prowadzili wywiady z artystami, pisarzami i zwykłymi obywatelami, którzy uczestniczyli w Rewolucji Godności. Dziennikarze z „Hromadskiego Radio” robili podcasty z głównymi mówcami kraju i protestującymi aktywistami, publikowali ich w otwartym dostępie. Każdego dnia dziesiątki tysięcy Ukraińców otrzymywały najświeższe i autentyczne informacje z nowych mediów. Jeśli wcześniej większość obywateli oglądała „1 + 1” i „Inter”, to po rozpoczęciu akcji protestacyjnych więcej uwagi zwracano na programy „Espresso TV” i „Hromadske.TV”. Kanały te różniły się od innych szybkością i bezstronnością prezentacji informacji.

Pod wpływem opisanych tendencji w latach 2013–2014 na terytorium Ukrainy pojawiła się nisza dla kanałów telewizyjnych, które od początku były zorientowane wyłącznie na Internet. Przyjrzyjmy się niektórym z tych projektów.

„Hromadske.TV” powstało dzięki inicjatywie Romana Skrypina, dziennikarza i postaci publicznej. Na początku głównym zadaniem Skrypina było gromadzenie ludzi o podobnych poglądach. Znaczącą rolę w tworzeniu przyszłego zespołu odegrała zmiana polityki informacyjnej kanału telewizyjnego „TVi”, co skłoniło dziennikarzy do opuszczenia tego miejsca pracy (*Детектор Медиа* 2013) i dołączenia do zespołu „Hromadske.TV”. Tak więc od początku te media były tworzone przez ludzi z doświadczeniem zawodowym i potrzebną wiedzą, co przyczyniło się do tego, że kanał stał się jednym z najbardziej znanych kanałów telewizji internetowej na Ukrainie. 22 listopada 2013 r. „Hromadske.TV” po raz pierwszy transmitowało na żywo. Niemal wszystkie tematy pierwszego dnia były poświęcone decyzji Rady Ministrów Ukrainy o zawieszeniu przygotowań do podpisania układu o stowarzyszeniu z UE i relacjom z początku akcji Euromajdan. To właśnie te wydarzenia dały główny impuls do popularyzacji kanału i już 1 grudnia około 100 tysięcy

widzów oglądało jego relacje na żywo (*Українська правда* 2017). A już 26 lutego 2014 r. „Hromadske.TV” pozwoliło „Pierwszemu Kanałowi Narodowemu” na transmitowanie swoich bloków informacyjnych. Tak więc projekt internetowy „Hromadske.TV” nawet po wygaśnięciu transmisji online o wydarzeniach rewolucyjnych z Kijowa i innych miast kontynuował swoje nadawanie. Ponadto „Hromadske.Tv” jako jedyne ze wszystkich nowych mediów, które pojawiły się pod koniec 2013 r., było w stanie nie tylko utrzymać pozycję, ale także otworzyć swoje filie w regionach Ukrainy.

Polityka finansowa projektu „Hromadske.TV” opiera się na niezależności właścicieli. Wszystkie fundusze na rozwój kanału i prace zespołu są odbierane od widzów za pośrednictwem crowdfundingu (na platformie „Spilnokoszt” projekt zebrał wymaganą kwotę pieniędzy w ciągu 46 dni ze stu zaplanowanych) i darczyńców nienastawionych na zysk (takich jak Renaissance Foundation lub programy amerykańskiej ambasady na Ukrainie). Sprawozdania finansowe dotyczące otrzymanych środków i wydatków są publikowane przez zespół na oficjalnej stronie internetowej (*Hromadske.ua* 2017). Należy zauważyć, że zgodnie z tymi raportami „Hromadske.TV” nadal otrzymuje większość środków od organizacji charytatywnych, a tylko nieznaczny odsetek od odbiorców.

Następny projekt – „Spilnobaczennia” po raz pierwszy pojawił się na ukraińskiej scenie medialnej w 2013 r. Historia powstania „Spilnobaczennia” pod wieloma względami jest podobna do historii „Hromadske.tv”. Wśród założycieli projektu byli znani działacze publiczni (Edik Kurgansky, Bogdan Puhnyak), politolodzy (Bogdan Babych, Oleksandr Kajurin), przedsiębiorcy (Lina Klebanova), dziennikarze, blogerzy (*Spilno.TV*). Wszystkich łączyła aktywna postawa społeczna i chęć zmiany w mediach i przestrzeni politycznej.

Przez pierwsze kilka miesięcy projekt działał raczej jako zespół ludzi z podobnymi poglądami, a nie jako media. Idea „Spilnobaczennia” skupiała wokół siebie obywateli nieobojętnych na dyskusje na różne ważne tematy społeczno-polityczne. Takie spotkania miały dwa formaty: pierwszy opierał się na transmitowanej na żywo dyskusji z zaproszonymi ekspertami, a drugi był dostępny dla wszystkich, którzy chcieli podzielić się swoimi przemyśleniami.

Bezpośrednia reorientacja „Spilnobaczennia” z platformy dyskusyjnej na media nastąpiła w pierwszym miesiącu Rewolucji Godności. Podobnie jak „Hromadske.TV”, uczestnicy i wolontariusze „Spilnobaczennia” organizowali transmisje na żywo z Majdanu Niepodległości. W pierwszym tygodniu projektu ich kanał w serwisie Ustream był oglądany przez 100 000 widzów, a pod koniec 2013 r. liczba ta osiągnęła

15 milionów (ogólna liczba wyświetleń, a nie liczba unikalnych odbiorców) (*Spilno.TV*).

Oprócz tego zespół „Spilnobaczennia” zorganizował transmisję wiadomości o wydarzeniach na Majdanie dla zagranicznej publiczności. W maju 2014 r. Grupa inicjatywna „Spilnobaczennia” została podzielona na oddzielne projekty: „Spilnobaczennia” i „Spilno.TV”. Pierwszy projekt był aktywny do 2016 r., drugi jest aktywny do dziś. W ramach swojej działalności dziennikarze zajmowali się relacjonowaniem przebiegu okupacji Autonomicznej Republiki Krymu i początku wojny na wschodzie Ukrainy. W swojej pracy „Spilno.TV” wykorzystuje nie tylko serwis Ustream, ale także YouTube.

Historia tworzenia „Espresso TV” ma jedną istotną różnicę w stosunku do dwóch poprzednich projektów: kanał natychmiast skupił się na klasycznym modelu i miał w planach klasyczny sposób nadawania. Ze względu jednak na szereg okoliczności (w tym opozycyjność założycieli do ówczesnych władz oraz wizualne podobieństwo do marki TRK „Ukraina”) na początku swojej pracy wybrano Internet jako główny kanał przekazywania informacji. Projekt „Espresso TV” rozpoczął swoją działalność jesienią 2013 r., na początku wydarzeń Rewolucja wartości firmy. Na początku nosił nazwę „News-TV” (*Детектор Media* 2013).

Sukcesy kanałów „Hromadske.TV” i „Spilnobaczennia”, ale też problem z otrzymaniem licencji stały się kolejnymi czynnikami, które skłoniły redakcję „Espresso TV” do transmisji w Internecie. Dziennikarze tego kanału też działali na sposób podobny do innych nowych mediów – prowadzili transmisje na żywo z wydarzeń na Majdanie za pośrednictwem serwisu YouTube. Po pewnym czasie projekt rozszerzył się i prowadził własny portal internetowy z adresem *espresso.tv*. Rok po starcie projekt otrzymał licencję na transmisję cyfrową i stał się klasycznym kanałem telewizyjnym. Należy zauważyć, że w 2017 r. miała miejsce redystrybucja aktywów kanału, po czym wśród współwłaścicieli pojawił się były premier Ukrainy Arsenij Jaceniuk i żona Ministra Spraw Wewnętrznych Ukrainy Inna Avakova (*Радіо Свобода* 2017).

Podsumowanie

Proklamacja niepodległości Ukrainy zmieniła wszystkie sfery działalności w państwie, w tym media. Stworzenie mechanizmów rynkowych i nowego systemu prawnego pozwoliło rozwijać się konkurencji, znosiło ograniczenia wolności słowa i sowiecką cenzurę.

Co prawda, media ciągle pozostawały pod wpływem czynników politycznych. Ustawodawstwo w sektorze mediów wypracowało wysokiej jakości dokumenty regulacyjne, ale ustawy te były często stosowane wybiórczo lub zupełnie ignorowane. Silny wpływ na kształt rynku medialnego miały czynniki ekonomiczne, ponieważ w kraju istniały finansowo-polityczne grupy, którym podlegały środki masowego przekazu. Dawało to pole do tworzenia ukrytej reklamy.

Oprócz ukrytych reklam ukraińskie media doświadczyły wpływu innego zjawiska – temników, czyli tworzonych dla ukraińskich redakcji dyrektywnych dokumentów, które zawierały szczegółowe instrukcje dotyczące komentowania wydarzeń politycznych na Ukrainie. Kolejna kwestia to czynniki psychologiczne jako spadek sowieckiej przeszłości. Izolacja informacyjna spowodowała całkowity moralny upadek sfery publicznej.

Wpływ na kształtowanie się nowych mediów miał czynnik konwergencji, czyli zacieranie granic między telekomunikacją, radiem, telewizją i innymi mediami.

Lata 2010–2013 na Ukrainie cechowały się kryzysem tożsamości. Społeczeństwo było podzielone na dwie części – pierwsza dążyła do członkostwa w Unii Celnej (a zatem do budowania partnerskich relacji z Rosją), a druga popierała rozwój Ukrainy w kierunku Unii Europejskiej. Taka sytuacja była rezultatem prorosyjskiej polityki ówczesnej władzy, a najskuteczniejszym sposobem wpływu na ludzi było korzystanie z zasobów medialnych. Prorosyjskie media na Ukrainie formowały swoją wizję wydarzeń w Rosji i na Ukrainie, deformując światopogląd Ukraińców.

Wydarzenia Euromajdanu całkowicie zmieniły sytuację, kładąc kres kryzysowi samoidentyfikacji narodowej. Media nie tylko odzwierciedlały, ale także tworzyły te zmiany, równocześnie doświadczając restrukturyzacji. Pojawił się nowy typ mediów – tworzyli je zwykli ludzie, którzy korzystając ze swoich profilów na portalach społecznościowych, upowszechniali informacje o wydarzeniach, komentowali i dzielili się refleksjami.

Oprócz tego Euromajdan dał początek wielu nowym mediom, a szczególnie „Hromadske-TV”, „Spilnobaczennia”, „Espresso TV”. Wszystkie one są wyjątkowe dlatego, że zostały stworzone przez niezależnych dziennikarzy lub ludzi bez odpowiedniego wykształcenia przy minimalnym nakładzie finansowym, bez wsparcia grup oligarchicznych czy politycznych. Jeszcze jedna cecha – wszystkie uzyskały popularność przez nieprzerwaną transmisję online z punktów zapalnych.

Co prawda, miało to swój wpływ na specyfikę pracy dziennikarzy, którzy musieli działać w ekstremalnych warunkach, najpierw podczas

Rewolucji Godności, a później transmitując wydarzenia na Krymie i wschodniej Ukrainie. Oprócz tego ukraińscy dziennikarze mieli jeszcze jedno zadanie – walkę w wojnie informacyjnej, którą prowadzi Rosja przeciwko Ukrainie. Dlatego przeobrażenia krajobrazu medialnego na Ukrainie nie jest procesem łatwym. Zmiany te są bardzo duże i nieodwracalne – jak zmiany w społeczeństwie ukraińskim.

Literatura

- Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, DzU 1977, nr 38, poz. 169.
- Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych, DzU 1977, nr 38, poz. 167.
- Negotiating the news: Informal State Censorship of Ukrainian Television*, 2003, „Human Rights Watch”, Vol. 15, No. 2.
- Transparency International вбачає в законі Колесніченка-Олійника інструмент пенсії*, 2014, „Українська правда”, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/01/17/7009795/> (dostęp: 13.10.2020).
- Universal Declaration of Human Rights, *United Nations, 1948*, art. 19, <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (dostęp: 13.10.2020).
- World Press Freedom Index 2015*, „Reporters without borders”, <https://rsf.org/en/world-press-freedom-index-2015> (dostęp: 10.09.2020).
- Грабовський С., Лосев І., 2013, *Українська ідентичність: проблеми та виклики*, „День”, <https://day.kyiv.ua/uk/article/tema-dnya-cuspilstvo/ukrayinska-identichnist-problemita-vikliki> (dostęp: 13.10.2020).
- «Громадське телебачення» о 14:00 починає своє мовлення із євромарафону, 2017, „Українська Правда”, <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002741/> (dostęp: 10.09.2020).
- Довженко О., 2018, *Медведчук і медіа: коротка історія взаємин*, „Детектор Медіа”, <https://detector.media/infospace/article/141672/2018-10-10-medvedchuk-i-media-kоротka-istoriya-vzaemin> (dostęp: 13.10.2020).
- Журналісти ТВі вирішили піти з каналу (ЗАЯВА)*, 2013, „Детектор Медіа”, <https://detector.media/community/article/81305/2013-04-29-zhurnalisti-tvi-virishili-piti-z-kanalu-zayava/> (dostęp: 21.09.2020).
- Закон України Про авторське право і суміжні права, ВВР 1994, № 13, ст. 64.
- Закон України Про видавничу справу, ВВР 1997, № 32, ст. 206.
- Закон України Про державну таємницю, ВВР 1994, № 16, ст. 93.
- Закон України Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні, ВВР 1993, № 1, ст. 1.
- Закон України Про інформаційні агентства, ВВР 1995, № 13, ст. 83.
- Закон України Про інформацію ВВР 1992, № 48, ст. 650.
- Закон України Про науково-технічну інформацію, ВВР 1993, № 33, ст. 345.
- Закон України Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації, ВВР 1997, № 49, ст. 299.
- Закон України Про рекламу ВВР 1996, № 39, ст. 181.

- Закон України Про телебачення і радіомовлення, ВВР 1994, № 10, ст. 43.
- Кіпіані В., 2002, *Князь тьми та темників*, „Національна безпека і оборона” №11 (35).
- Конституція України, Кабінет міністрів України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (dostęp: 13.10.2020).
- Міков А., *Створили Україну в своїх головах*, Facebook, 19 січня 2015 г., <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=785468748203947&set=a.572806569470167.10737%2041856.100002224870984&type=1&theater>] (dostęp: 13.10.2020).
- Список постраждалих журналістів під час сутичок 19 січня-5 лютого (оновлюється, 80 випадків)*, 2014, „Інститут масової інформації”, <https://imi.org.ua/articles/spisok-postrajdalih-jurnalistiv-pid-chas-sutichok-19-20-sichnya-onovlyuetsya/> (dostęp: 11.10.2020).
- Степико М., 2011, *Українська ідентичність: феномен і засади формування*, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ.
- Трохи про Спільнобачення*, „Spilno.TV”, https://web.archive.org/web/20160505073838/http://spilnotv.com/wp-content/uploads/2014/03/SpTV_-_Briefly_on_Spilnobachennia.pdf, (dostęp: 10.09.2020).
- Україна посіла 129 місце у Всесвітньому індексі свободи слова «Репортерів без кордонів»*, 2013, „Media Sapiens”, http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/world_journalists/ukraina_posila_129_mistse_u_vsesvitnomu_indeksi_svobodi_slova_reporteriv_bez_kordoniv/ (dostęp: 12.10.2020).
- Яценюк став співвласником телеканалу «Еспресо.TV»*, 2017, „Радіо Свобода”, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28680453.html> (dostęp: 10.09.2020).

Influence of Euromaidan and the Revolution of Dignity on the creation of new media in Ukraine

Abstract

The process of changing the media landscape in Ukraine cannot be called simple. At the same time, these changes are very large and irreversible - as well as changes in Ukrainian society. This paper deals with the issues related to the present media landscape of Ukraine and the factors that influence it. The work describes the relationship between the media and the events of Euromaidan and the Revolution of Dignity, as well as the identity crisis that led to the events of 2013–2014 in Ukraine. The role of the mass media in the democratic revolutions in Ukraine is very important. The changing position of the media, the influence of the oligarchs, and the resistance of media workers - all of this was a part of the revolution that changed not only Ukrainian society but also the mass media for the better. Journalists, being public figures, were active participants in the revolution and stood close to its roots. Admittedly, this had an impact on the specifics of the work of journalists who had to operate in extreme conditions, first during the Revolution of Dignity, and later broadcasting events in Crimea and eastern Ukraine. The events of the Euromaidan completely changed the situation, putting an end to the crisis of national self-identification. The media not only reflected on but also created these changes while experiencing restructuring. A new type of media has emerged – are ordinary people who, using their profiles in social networks, acted to spread the information about events, commented on them, and shared their reflections.

Key words: Media landscape, Euromaidan, the Revolution of Dignity, online media, hybrid war, public broadcasting, Internet TV, social media

Agnieszka Ziomek¹

Developing digital skills in Economy 4.0

Abstract

The aim of the paper is to evaluate digital competence among employees working with high-tech devices and identify their level of compliance with the requirements set out in EU documents. The article contains an analysis of the literature on the subject, EU documents and survey results. A comparative analysis of the opinions of employees, managers and trade union representatives is carried out based on the results of a survey in an industrial company where stationary work is required. The results show that in the Greater Poland (Wielkopolska) region of Poland, the level of employee qualifications is average. People employed for a period of five years or less positively assessed their level of competence and were positive about the challenges ahead; they also expressed a high degree of motivation to learn in the future. The positions of the managers and the union representatives were similar. The main implications include the fact that the level of digital skills found may form the basis for necessary steps to be taken by companies and public institutions to upgrade employees' skills. The article assesses the current level of digital competence of employees and the extent to which they adhere to the requirements of the literature, EU documents and national surveys.

Key words: digital skills, employers, managers, digitization, Poland

1. Introduction

The recent changes in the economy have involved the development of technology, while the job market is their inseparable recipient. The production of goods and services in the economy is currently saturated with the implementation of new technologies that require changes while

¹ Prof. (UEP) Agnieszka Ziomek, PhD, Poznań University of Economics and Business, Department of Business Activity and Economic Policy, al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań, e-mail: agnieszka.ziomek@ue.poznan.pl, nr ORCID: 0000-0001-7052-5855.

simultaneously increasing the knowledge and professional qualifications of existing employees and developing new competences and skills for future employees in training. On the one hand, action is needed to increase the potential of the workforce; on the other hand, educational measures are necessary to adapt human capital to the use of technology and creative thinking.

The question of the adaptation of labor resources to technological solutions is now quite often addressed to many social groups. One such group is the employees of manufacturing companies in the Greater Poland region of Poland, where digitization has already been implemented in the form of high-tech devices.

The notion of Economy 4.0 is associated with the development of digitization in many areas of life. The term Economy 4.0 can be defined as in-depth digitization and the progressive automation of industrial and service processes. This new concept of the economy stems from the increased use of advanced IT systems, artificial intelligence, big data and the Internet of Things (Europe's Digital Progress Report 2017, pp. 5). The advent of this economic system is treated as the historic period embedded in technological development. The so-called Fourth Industrial Revolution marks the next timeframe of the era, which concerns advanced automation (Deakin et al. 2018; Nawrot 2019).

The development of human capital in companies leads to a subjective and objective perception of employees. This relates explicitly to educating employees in creative thinking and the effective use of ICT infrastructure. Technological progress is both replacing human labor, as it did in the nineteenth century during the industrial revolution, and changing the nature of work performed (Deakin, Markou 2018). This progress is eliminating structured and repetitive activities, and more and more mental activities. There already exists a catalog of office work and business services in the field of machine learning. The role of information technologies in Poland is still growing due to the high interest in locating international shared service centers there.

The results of the *International Adult Competence Survey* suggest that the level of employee competence in Poland is improving, but a significant part of the population will have problems finding a place on the job market and gaining access to appropriate education (OECD 2019c). *The State of Maturity* report lists a number of reasons for unequal access to education, including a lack of teachers with the necessary skills, homogeneous cultures, resistance to change caused by rigid systems, a lack of vision on the value of techniques – which is related to a lack of knowledge on the strategic use of information – and a lack of

resources, which presumably comes from choosing and investing in the right technology (Industry 4.0 implications for higher education institutions 2019).

Furthermore, another problem relates to unequal access to information. When a country has a robust ICT infrastructure but lacks qualified graduates to work in high-tech jobs, industry still has difficulties finding people with the right competencies and practical knowledge to work. Furthermore, high costs and a lack of basic digital skills among a large portion of the population make access to information unequal (Industry 4.0 implications for higher education institutions 2019).

On the basis of the above-mentioned issues constituting the multidimensionality of digitization, the main question arises as to employees' competences with high-tech devices and their level of compliance with the requirements of EU documents. In this context, the secondary aim of the article is to analyze employees', trade union (TU) representatives' and managers' assessment of the "digital competences" of employees working in a company where modules of digital technology can be found and are in demand. Employees expressed their individual opinions, but the other two groups of respondents expressed subjective opinions about employees from their place of employment. On this basis, it is possible to formulate conclusions regarding the level of qualifications and misalignment of the qualifications of people employed in manufacturing companies, as well as the conformity of the assessments formulated by the three groups of respondents.

The paper is laid out according to its purposes. First, the characteristics of Economy 4.0 in the field of work and production and enhancing skills in the context of the strategy Europe 2020 are presented. Then, the research methodology is described. The following parts present the evaluation of skills by employees, TU representatives, and managers in manufacturing companies in the Greater Poland region. The paper closes with conclusions. Literature on the subject, government documents and primary research data were used in the paper.

2. Economy 4.0's relevance to labor performance

The process of technological revolution is related to dimensions of information/communication technology and has been recognized as a significant driver of the modern economy. "Economy 4.0" has evolved in many directions in the whole economic system. It affects the production of goods and services, in both the private and public sectors. In

terms of impact, there are also structures and processes that shape the economic system. The technological revolution in the field of work and production systems, which are only part of the broad area of digitization's impact, has brought significant effects. As for the issue of human work, Levy and Murnane (2003) distinguish between manual and cognitive and routine and non-routine tasks, which are designed respectively to technology advancement. Using this classification, their study shows that automation initially replaced manual routine tasks, then manual, non-routine tasks and even cognitive routine and non-routine tasks as well; however, jobs spanning a wider range of different tasks and higher complexity are more resilient to the impact of advanced technology and robots. Modern machines like robots settled in production lines tend to complement part of these tasks and augment the performance of tasks that were not previously automated. Moreover, it tends to complement human tasks in sectors of production and services such as logistics, coordination and communication (Winfrey 2014). The goal is to increase productivity by automating the full value chain in manufacturing and by integrating autonomous robots and computers into a data network that globally connects companies, departments and functions (Chang and Hyunh 2016). Accordingly, as a result of production geographical diffusion increases the complexity of managers' and professionals' work. Nübler (2016) states that new occupations are created particularly at the intersection of professions, software and machines, calling them "hybrid" occupations based on different knowledge and experience, for example, lawyers, big data analysts or process analysts and extended reality.

The increasing power of Economy 4.0 and Industry 4.0 is influencing not only in-source jobs, but is also expected to disrupt value chains. Developing countries will lose comparative advantages in labor-intensive technologies despite low wages (Monnig, Maier, Zika 2019). For example, new robots can perform sewing tasks which have so far been the domain of low-wage countries. M. Billon, R. Marco. and F. Lera-Lopez (2009) based on cross-country wide research, conclude that emerging countries are expected to attract from developed countries jobs with more complex and advanced service tasks such as marketing, finance and R&D. Relatively weaker situation refers to emerging countries. Such countries are expected to progress in regional value chains, sub-contracting production to lower-income countries.

Since the elimination of jobs is in progress the political demand for the protection of jobs increases. Governments in many developed countries are implementing technology and industrial policies together with education and social programs (Majumdar, Banerji, Chakrabarti 2018).

The aim is to support R&D and invest in advanced manufacturing to bring back or save industrial jobs that could be or have been outsourced to low-income countries.

Economy 4.0 introduces vast changes to mechanisms on the job market, including the demand for particular qualifications, changes and the creation of new modes of work, often followed by companies adjusting their working conditions (Heeks 2010). Frey, Osborne and Jung argue that computing power and the potential of automation will eliminate almost half of the current jobs in the USA (Frey, Osborn 2013; Frey 2016; Jung 2019). Experience shows that phases of job loss were followed by phases of job creation, depending on the country's development status. However, this implies that the effects of new technologies on productivity and jobs triggered adjustment processes which created new jobs (Vandenberghe, Demmou, Frohde 2017). In result, the fundamental challenge is to bring about transformative changes in societies and economies in order to make the transition (Milošević, Dobrota, Rakočević, Barjaktarović 2018). This raises the important question of whether countries will be able to mobilize a societal learning process that will lead to new social and political choices, new social capabilities and the expected job creation.

3. The enhancement of digital skills included in EU documents

The smart growth policy in the European Union based on the implementation of innovation policy has been evolving for many years. That policy consisted of redefining goals, in particular for EU member states, and creating various instruments to implement various ventures or innovative projects. The main document which became the basis of assumptions for national programs for smart growth is *Europe 2020 strategy for smart, sustainable and inclusive growth* (European Commission 2010). Smart growth is understood in EU strategic documents as the development of an economy based on knowledge and innovation, growth creating high added value and requiring significant R&D outlays and mechanisms that are conducive to the effective application of theoretical knowledge in economic practice. Here the term smart growth is also used to describe the complexity of Economy 4.0. In the smart growth strategy, one of the goals was investment in all educational systems in order to increase their effectiveness and efficiency in raising the competences of the workforce, since it is impossible to create an economy

based on knowledge without an adequately educated society (Gomes 2019; Ivanović-Đukić et al. 2019).

In addition to the strategy document, the European Commission has prepared further studies to follow the situation regarding employee competences. In January 2018, the Commission presented the first package of measures on key competences, digital skills and inclusive education. The aim was to develop key competences of people of all ages and to better use the digital technologies needed in life and at work in the period of digital transformation (OECD 2019b).

In May 2018, the Commission presented the *Digital Europe* document for the creation of a “European education area” by 2025, which forms part of the 2021–2027 financial framework and stresses the importance of digital skills in teaching. The main task of the program is to achieve synergies, the source of which is the sum of advanced digital skills, artificial intelligence and large-scale calculations and their application in the economy and society. Ultimately, these activities will be conducive to building a thriving economy. Advanced digital skills are defined, in particular, as specialized skills in large-scale computing, artificial intelligence and cybersecurity at ISCED level 4 and higher (ISCED, 2011). One of the goals of the program is to ensure that the current and future workforce are able to easily acquire advanced digital skills by providing students, graduates and employees with the opportunity to acquire and develop digital skills wherever these people are (Mazur-Wierzbicka 2019; Kupets 2018).

The *Artificial Intelligence Strategy for Europe* has been operating in the EU since April 2018. This document emphasizes that no one should be left behind in terms of the digital transformation. Digitization is changing the nature of work; therefore, modernizing education at all levels is a priority. Tools for developing basic digital skills and skills that are complementary cannot be replaced by any machine. The most important are critical thinking, creativity and management. The European Commission also issued recommendations to member states regarding development of workers qualifications and preparing for a job market transformation. The task of member countries is to ensure a fair transition for workers to deploy AI through training programs throughout their working life, support for those affected by displacement and access to new opportunities in the job market (Harnessing Digital Transition for Sustainable 2019).

The EU documents contain many indications that suggest it is necessary to help workers in jobs that will be transformed or disappear due to automation, robotics and artificial intelligence. Workers and the self-

employed should be granted access to social protection, tailored education and training, certification and job-matching, and multi-stakeholder partnerships on e-skills should be established (Hüsing et al. 2014).

For digital technologies, it is necessary to understand the diversity of competences. Business skills and soft skills are as important as digital competences. The development of digital technology has meant that the division of competences has been redefined with the emphasis on digital competences. In this approach, there are discipline-specific and transferable skills. Discipline-specific skills include engineering, business and design skills, while transferable skills are comprised of problem-solving, soft skills, technological literacy, commercial knowledge and systems thinking (Universities of the Future 2019; Katidjan et al. 2018; Maliranta, et al. 2019; Zupancic 2018; Huđek et al. 2019; Hüsing et al. 2014).

In the Digital Economy and Society Index, Poland ranks 24th out of the 28 EU Member States, the same as in 2017 (DESI 2019). Full potential development is limited by institutional, legal and cultural barriers. Despite the existing potential of the IT industry, there is limited access to knowledge and the educational system trains closed, specialized groups. There is no emphasis on interdisciplinary and collaborative environments, soft skills or problem-solving using digital technologies. These barriers limit the scale of implementation in the economy and the creation of a strong digital technology system. In Poland, specialists are educated through online courses at foreign universities. This applies to highly qualified specialists developing technologies and using these technologies in business and administration, as well as to users whose work has changed significantly as a result of the development of digitization (Recommendations for the Strategy AI assumptions 2019).

Despite this, Poland has shown increasing efforts to secure a future supply of suitably qualified ICT practitioners and it is seen in transition phases between top-performing countries and countries with low activity levels. It is also indicated as a country which is a reservoir of talent (Hüsing et al. 2014).

4. Survey method

The survey population was comprised entirely of employees who interact with digital solutions in their work in the manufacturing industry in the Greater Poland region *and* where their physical presence at work is required. The survey was addressed to one company in this region, whose name will remain anonymous and TU representatives of industrial

companies the Greater Poland (Wielkopolska). The questionnaire was distributed directly and separately to employees (workers) (30), company managers (10) who are employed in one company and TU representatives (13) who are employed in 29 different industrial companies and whose job includes one of the ten elements of digitization:

- 1) robots
- 2) 3D printers
- 3) augmented reality (VR)
- 4) Internet of Things
- 5) “big data” and data analysis
- 6) cloud solutions
- 7) computer simulations of processes
- 8) integration of manufacturing systems
- 9) cyber security
- 10) artificial intelligence/learning machines

The survey was conducted in the period from September 2019 to February 2020 and was comprised of three parts: (I) digitization in the workplace, (II) digital skills and training and (III) workplace and working conditions with eight, five and one question, respectively. The questions mostly were closed, but two in Section I and the one in Section III provided three multiple-choice answers. The respondents were qualified employees at the time, holding workers (64%), managerial (14%) and senior managerial (21%) positions. In the group of workers, the majority were people with five years of seniority or less (56%), while the others had from 6 to 10 years (25%) or from 11 to 20 years (18%); among the managers, 50% of the respondents had 11 years or more of service. Among the TU representatives, the reported seniority was 42% for five years or less, 16% for 6–10 years and 42% for 11 years or more. The surveyed employees were employed in the administration (67%) and production (25%) departments, while the remaining respondents worked in the management department.

The level and assessment of competences were measured by a set of questions related to the aim of the study and by the closed-ended and multiple-choice questions. The skills were identified through the survey based on the quantitative results of the respondents' answers and a respective comparison of the answers within the group of workers. That enabled their present skills, needed skills and skill misalignment to the requirements of Economy 4.0 to be diagnosed. The questionnaire consisted of two questions about the level of digitization in the workplace and skills (the answers ranged from 0 [production is not digitized at all] up to 5 [production is 100% digitized]) (OECD 2019c); nine questions

were about “digital” skills and their assessment in the context of the current and future requirements of the workplace (the answers ranged from 0 [not needed at all] up to 4 [vital]) (OECD 2019c). The respondents were also asked to answer a number of questions that were related to the characteristics of the work, such as employee training and “digital misalignment,” the intensity of employee training or an evaluation of its effects. The representatives from TUs and managers expressed opinions regarding about 5,855 employees, which is a representative sample at a 95% confidence interval and a 0.013 error rate, against the total number of 840,289 employees in the region (as of November 2019). TU representatives came from various companies and represented a total of 29 manufacturers.

5. The level and assessment of digital competences in the opinion of the surveyed employees, managers and TU representatives

The level of digitization was characterized at one of three levels of advancement: low, medium and high. Half of the employees (50%) assessed the degree of digitization of their workplace as high (“to a large extent” and “production is in 100% digitized”), while others considered it low (“to a small extent”). In the entire company, the surveyed TU representatives (54%) assessed the level as low, while managers (100%) said high, i.e. to the fullest extent. At a low level, the digitization of the workplace expressed by workers consisted of operating an ERP system equipped with big data technology. At the medium level, the respondents indicated robotic devices and workstations on production lines, simulated production processes, bots, cloud solutions, digital security and e-forms, while at the high level there were robots, digital controllers and integrated systems (see Chart 1).

According to the employees’ opinions, the level of digital competence was mostly medium (71%) and not high (3%) or low (0.7%). As many as 93% of respondents considered their level of competence to be sufficient, though they stated that in the future it would be necessary to raise their level of competence. Moreover, when asked about the chance for employment in the current job market, they considered their current level of digital competences, in the conditions of Economy 4.0, to be insufficient. These assessments among the employees proved to be partly consistent with the opinions of the TU representatives. More precisely, the latter stated that in every position (i.e. workers, managers and senior

managers) the level of competences was currently sufficient (60%), but would definitely need to be raised in the future, especially in managerial positions (67%). The managers expressed a critical assessment in this matter, and mostly agreed that the level of digital competence at company was average, while among workers it was very low (60%) and highest among senior managers. However, it will not meet the needs of the economy in the context of Economy 4.0 if it does not rise for all positions, especially the positions of managers and senior managers. We also found such an opinion regarding the future among the assessments of the TU representatives.

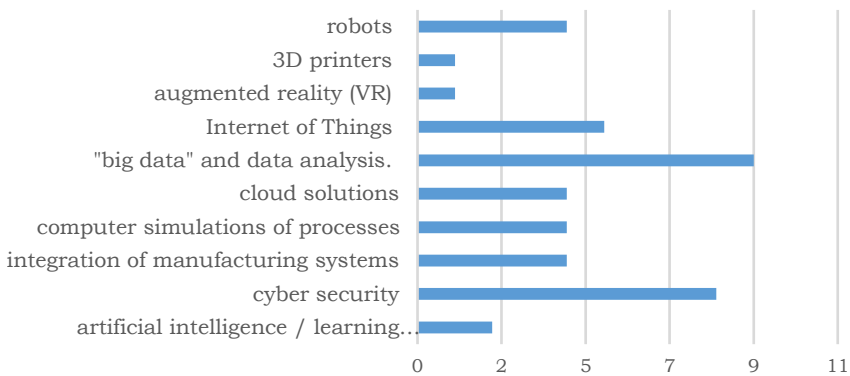

Chart 1: Categories of workstation digital elements indicated by the surveyed employees

Wykres 1: Rodzaje elementów cyfrowych stanowisk roboczych wskazane przez ankietowanych pracowników

Source: Author's own elaboration.

Most TU representatives and managers claimed that higher digital skills of employees would be necessary in individual departments, including management (33%) and logistics (22%). They stated that individuals should also increase their digital competences by working in departments of production and design. However, the role of digital competences for a company is still the most important in the design, assembly and administration departments. When it comes to the preferred education necessary to perform work, the majority of managers considered undergraduate education appropriate, while the TU representatives considered vocational education sufficient and workers stated slight advantage gained from master studies completed.

When assessing the importance of particular categories of digital competences, employees most often indicated language (60%) and

communication (60%); IT competences (50%) and teamwork (30%) came second. The TU representatives appreciated the need to develop employees' skills in team work, communication (66.7%) and management (50%) more, and IT competences (43%) less. Transferable competences were prevalent in these responses, while the specialized areas followed close behind. The managers highlighted the importance of specialist IT competences (100%) and all mentioned the above transferable competences to the same extent (100%), excluding managerial (90%).

In the respondents' opinion, claims about the risk of "digital maladjustment" prevailed (67% among workers, 66.7% among TU representatives and 90% among managers). In each group of respondents, half of them mentioned "age" and "position" as the source of this risk; nearly one in three respondents indicated "education level" (29%) as a risk factor. On the other hand, gender was mentioned less frequently (12.5%).

The survey results indicate that the training offered by the company is not completely satisfactory for employees. As many as 80% of the three groups of respondents expressed their dissatisfaction. The respondents admitted that the company does organize training, but there is a need to learn outside the company due to insufficient training hours. On the other hand, the company did little to improve the digital skills of employees. Training did not affect all positions, as confirmed by every other worker who expressed that training was most often addressed to managers and senior managers, and less often to lower positions. This would mean that the scale of these activities is not significant in view of the growing needs of workers, as evidenced by the assessments. In the opinion of the TU representatives, the training process is important for raising the level of competence and yields positive results; however, the training may be too brief (i.e., less than 20 hours) or at a low level of advancement. The vast majority of the three respondent groups (80%) agreed with the statement that the intensity of training would not increase in the near future, due to the lack of funds and the scarcity of attention paid to them by management. According to the managers and TU representatives, employers should encourage employees to train, because only in this way will they effectively raise the level of required digital skills and be able to achieve a high level of work productivity. The respondents in each group postulated the need to cooperate with public institutions as part of information campaigns and to promote employee education as well as various means of financial support in the form of tax relief and the possibility of obtaining funding. This is not surprising, because the use of training outside the place of employment encounters organizational and financial barriers.

The risk assessment of losing a job with the question, “Is digitization a threat to employment in your company department?” revealed that employees and managers were mostly convinced that the number of jobs in the digital age will definitely decrease (60% and 50%, respectively). In contrast, the TU representatives most often accepted the view that digitization would not lead to employment changes (62.5%); fewer people (25%) said it would cause growth. In this context, they added that in addition to the fact that digitization leads to automation, which in turn reduces the need for personnel or necessitates personnel changes, it improves the efficiency and reliability of processes and creates new jobs that require new competences; as a result, some manual work will be eliminated thanks to digitization. These job market problems can be solved by increasing training and reorienting professional qualifications. However, this requires effort on the part of the job market actors, as postulated by the European Commission (Industry 4.0 implications for higher education institutions, 2019).

Moreover, the workers, who were the only ones addressed by the question, “Do you take into account that due to insufficient digital skills, the company could transfer you to a different, worse position?” indicated that such changes would not occur (80%). However, there were some fears among them that wages may fall due to non-adjustment of digital competences (30%).

The study shows that the attitude towards the new work model is positive. The respondents are willing to accept changes in the working time chronometry and place of work. They stated that stationary work is no longer relevant and that the role of working remotely is growing. In connection with this view, they mostly supported the phenomenon of telework and work via digital platforms, although they see disadvantages of it, such as limited direct contact and the risk of social exclusion.

6. Competences and the status of workers

When talking about digital competences, we do not mean their current state, but what is conducive to or hinders the adaptation of competences to growing requirements, because the need to raise them is indicated by the decisions of businesses and the recommendations of the European Commission. It is also important whether in a thoughtful and coherent way companies formulate activities in the field of raising digital competences (Chetty et al. 2018). As one could assume, most of the TU representatives and managers believed that the level of digital compe-

tence of employees was at an average level. The employees themselves also thought the same, but there was a predominant desire to raise competences, thanks to which the effects of work and training can allow further digital technologies to be used (Kupets 2018; Bode 2018). These results are consistent with the DESI index, where Poland held 24th place in 2017 on digital competences (Europe's Digital Progress Report, 2019; Navarettiet al. 2019). The results of the study are also optimistic about employee attitudes towards training, which is also confirmed by an OECD report (OECD 2019c).

Among the most important motivations to undertake training, there is rarely a fear of changing jobs, losing jobs or changing salaries. This is positive in the sense of the company's labor resource management policy. All opinions also stressed the importance of the training activities carried out by the company. The role of digitization is appreciated, which serves to increase productivity, calculated as a decrease in failures, shorter production time and increased scale of production, but the importance of training that supports employees was also appreciated. In most opinions, unfortunately, there was a lack of training for lower positions or a clear orientation of them towards senior managers.

However, an increase of competences is needed in each department of an organization, especially in the workers positions, as managers noted. Moreover, adaptation to the requirements of digitization was rated as medium by each of the respondents; therefore, the problem is misalignment with job position.

The convergence of opinions of the three groups on the questions in the survey was not a rule. Although the respondents expressed a consistent opinion on the level of employee qualifications and indicated that improvement was needed, the opinions of the study groups were inconsistent regarding the categories of competences that should be raised. Of the two types of competences, transferable and specialized, employees and TU representatives express their support by putting in the first place transferable competences, while managers chose those of a specialized nature. Only the managers were in favor of specialized competences. Therefore, there was no agreement on the importance of specialized competences, which indicates that the awareness of their usefulness is not high enough among non-managerial positions.

However, agreement was found on the opinions regarding the intensity of training sessions and their referral to senior managers. All respondents said that they did not expect an increase in intensity or expenditures on training in the future. It is not a good sign for the future and requires action driven by public decision and partially externally supported.

A lack of appropriate digital skills can expose employees to occupational exclusion, which can have various causes, such as a lack of or difficult access to ICT training or low skills. According to the European Commission, almost half of the EU population does not have sufficient digital skills (Measuring the digital transformation, 2019). The results of this study are comparable to in this point and reflect the digital divide forecast in EU documents.

In the near future, most positions will require basic digital competences. The EU *Digital Europe Strategy* assumes the dissemination and increase of digital skills, learning ability and social integration; that in particular will cover all sectors of the economy and will become part of public-sector policy (Rozkut 2015; Deursen 2014; Grillitsch et al. 2017). Thus, in the studies presented above, it is surprising that little relevance was attributed to a bachelor's degree as a level of professional education.

However, it should be noted that the level of technology changes quite quickly and depends on the economic sector. This situation has been confirmed by a selection of studies indicating a lower level of digitization in the manufacturing sector than in the services sector (Europe's Digital Progress Report 2017; Dumitru 2016; Ghareeb et al. 2019). As shown by OECD (2019c, 2020) and Goos et al. (2014) studies in highly digitized industries, formal education at the post-graduate level is generally better suited, whereas in industries with less digitization, training on the job is more appropriate. Results show that employees are in an unfavorable situation, since they need training in the workplace and do not receive the appropriate number of hours, as stated in this study. Therefore, the demand for training that can help motivate employees and adapt their competences to the needs of the company is still high. The result is not fully compliant with mentioned studies, as workers have fears about their employment contract and expect that the number of jobs will decrease as digitization progresses.

Summary

Continuous training is needed along with the emergence of further upgrades. Training for employees with very low digital competences also helps to strengthen their importance for the company (OECD 2019a: 173). Teaching programming, computational thinking, basic algorithms and logical thinking counteracts digital exclusion among adults. However, actions aimed at building the basis for digital competences among children are more important.

In light of the above research, it can be stated that the level of digital competences will have to be improved in the future, as indicated by the three groups of respondents. Accordingly, it is necessary to increase the availability of internal training in all positions, especially for workers. Identifying competency assessments on a small sample, which was based on subjective assessments formulated by the workers, trade union representatives and managers surveyed, would suggest that it seems expedient to undertake subsequent studies to analyze the factors that determine the assessment of the level of competence through control questions in this field. It is worth taking into account the fact that in Poland current deliberation on using public funds for business support services in the process of digitization influences company strategy in human resources and training and could accelerate demand for digital skills development. The study should not be considered as a representative issue, but may become a subject to one of the insights indicating the proper way to develop digital skills in all groups of workers. The existing digital skills gap in companies ought to be eliminated to expand their potential in Economy 4.0.

Literature

- Artificial Intelligence for Europe*, European Commission, 2018, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0237> (accessed: 10.02.2020).
- Billon M., Marco R., Lera-Lopez F., 2009, *Disparities in ICT Adoption: A Multidimensional Approach to Study the Cross-Country Digital Divide*, "Telecommunications Policy", No. 33 (accessed: 25.08.2021).
- Bode E., et al., 2018, *Adult Training in the Digital Age*, The Open-Access, "Open-Assessment E-Journal", Vol. 12, No. 36, https://www.g20-insights.org/policy_briefs/adult-training-digital-age/ (accessed: 27.02.2020).
- Chang J., Huynh P., 2016, *ASEAN in transformation. The future of jobs at risk of automation, New technologies: A jobless future or a golden age of job creation?*, "ILO Bureau for Employers' Activities Working Paper", No. 9, https://www.researchgate.net/publication/315408966_New_technologies_A_jobless_future_or_a_golden_age_of_job_creation (accessed: 23 August 2021).
- Chetty K., et al., 2018, *Bridging the Digital Divide: Measuring Digital Literacy*, Economics: The Open-Access, "Open-Assessment E-Journal", Vol. 12, No. 23/24, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=EP130232396&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Deakin S. et al., 2018, *The law-technology cycle and the future of work*, "University of Cambridge Working Paper", Vol. 504.
- Deakin, S., Markou, C. 2018, *The Law-Technology Cycle and the Future of Work*. "Giornale di Diritto del Lavoro e di Relazioni Industriali", Vol. 158, No. 2, <https://doi.org/10.3280/GDL2018-158009> (accessed: 28 August 2021).

- Deursen van Jam A. et al., 2013, *The Digital Divide Shifts to Differences in usage*, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1461444813487959> (accessed: 10.02.2020).
- Digital Economy and Society Index (2019, https://ec.europa.eu/information_society (accessed: 10.02.2020).
- Dumitru C., 2016, *A Changing Labour Market – Economic Recovery And Jobs*, “Romanian Economic Business Review”, Vol. 11, No. 2.
- Europe's Digital Progress Report Integration of Digital Technology Chapter, 2019, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/download-scoreboard-reports> (accessed: 5.02.2020).
- Frey C.B., Osborne M.A., 2013, *The future of unemployment: How susceptible are jobs to computerization?*, https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf (accessed: 25.08.2021).
- Frey T., 2016, *Cracking the Code for the Future of Education*, DaVinci Institute, <https://futuristspeaker.com/category/future-of-education/> (accessed: 25.08.2021).
- Ghareeb A. et al., 2019, *The Impact of Human Resources Management Strategy on Organizational Competencies Development*, “Business and Management Studies: An International Journal”, Vol. 7, No. 5, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=EP140993308&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Gomes O., 2019, *Growth in the Age of Automation: Foundations of a Theoretical Framework*, “Metroeconomica”, Vol. 70, No. 1, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=1767012&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Goos M., et al., 2014, *Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring*, “American Economic Review”, Vol. 104, No. 8, doi.org/10.1257/aer.104.8.2509 (accessed: 5.02.2020).
- Grillitsch M. et al., 2017, *Knowledge Base Combinations and Innovation Performance in Swedish Regions*, “Economic Geography”, Vol. 93, No. 5, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=1684705&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Harnessing Digital Transition for Sustainable Development: Opportunities and Challenges, 2019: Meeting of the Council at Ministerial Level, pp. 2, [https://www.oecd.org/mcm/C-MIN\(2019\)9-FINAL-EN-MCM-Statement.pdf](https://www.oecd.org/mcm/C-MIN(2019)9-FINAL-EN-MCM-Statement.pdf) (accessed: 2.02.2020).
- Heeks R., 2010, *Do information and communication technologies (ICTs) contribute to development?*, “Journal of International Development”, No. 22(5), <https://doi.org/10.1002/jid.1716>
- Hudek, I., et al., 2019, *Digital Skills in Enterprises According to the European Digital Entrepreneurship Sub-Indices: Cross-Country Empirical Evidence*, “Management: Journal of Contemporary Management Issues”, Vol. 24, No. 2, pp. 107–119, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=EP141143382&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Human Capital: Digital Inclusion and Skills, Europe's Digital Progress Report, 2017, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/download-scoreboard-reports> (accessed: 14.02.2020).
- Hüsing T., et al., 2014, *e-Skills in Europe Trends and Forecasts for the European ICT Professional and Digital Leadership Labour Markets (2015-2020)*, http://skills-lead.eu/fileadmin/lead/working_paper_-_supply_demand_forecast_2015_a.pdf (accessed: 2.02.2020).

- Industry 4.0 implications for higher education institutions, 2019, https://universitiesofthefuture.eu/wp-content/uploads/2019/02/State-of-Maturity_Report.pdf (accessed: 20.02.2020).
- International Standard Classification of Education, ISCED 2011, 2011, *Unesco institute for statistisc*, <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf> (accessed: 20.02.2020).
- Ivanović-Dukić, M. et al., 2019, *Does Digitalization Affect the Contribution of Entrepreneurship to Economic Growth?*, Proceedings of Rijeka Faculty of Economics: Journal of Economics & Business, Vol. 37, No. 2, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=EP140910610&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- JAM van Deursen A. et al., 2013, *The Digital Divide Shifts to Differences in usage*, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1461444813487959> (accessed: 10.02.2020).
- Jung B., 2019, *Praca w gospodarce cyfrowej – ewolucja rynku pracy i implikacje dla kształcenia ekonomistów*, „Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych. Szkoła Główna Handlowa” (54), http://rocznikikae.sgh.waw.pl/p/roczniki_kae_z54_15.pdf (accessed: 25.08.2021).
- Katidjan P. et al., 2018, *The Effect of Competence, Training, and Compensation to Employment Performance*, “European Research Studies”, Vol. 21, No. 3, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=EP132405772&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Kupets O., 2018, *Employer-Provided Training, Innovation and Skills in Post-Soviet Countries*, “Economics of Transition”, Proceedings of Rijeka Faculty of Economics: “Journal of Economics & Business”, Vol. 26, No. 4, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=1748162&lang=pl&site=ehost-live (accessed 27.02.2020).
- Maliranta M. et al., 2019, *Business Owners, Employees, and Firm Performance*, “Small Business Economics”, Vol. 52, No. 1, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=1753547&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Mazur-Wierzbicka E., 2019, *Smart growth as a challenge for Poland in the light of the Europe 2020 strategy*, “Journal of Economics & Management”, Vol. 37, No. 3, <http://doi.org/10.22367/jem.2019.37.05> (accessed: 29.02.2020).
- Majumdar D., Banerji P.K., Chakrabarti S., 2018, *Disruptive Technology and Disruptive Innovation: Ignore at Your Peril!*, “Technology Analysis and Strategic Management”, No. 30(11) (accessed: 25.08.2021).
- Milošević N., Dobrota M., Rakočević R., Barjaktarović R.S., 2018, *Digital economy in Europe: Evaluation of countries' performances*. “Zb. rad. Ekon. fak. Rij.”, No. 36(2). doi.org/10.18045/zbefri.2018.2.861.
- Monnig A., Maier T., Zika G., 2019, *Economy 4.0 – Digitalisation and Its Effect on Wage Inequality*, “Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik”, No. 239(3). doi: <https://www.degruyter.com/view/j/jbnst>.
- Navaretti G. et al., 2019, *TBTs, Firm Organization and Labour Structure--The Effect of Technical Barriers to Trade on Skills*, CESifo Working Paper Series: 7893, *EBSCOhost*, search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eoh&AN=1796806&lang=pl&site=ehost-live (accessed: 27.02.2020).
- Nawrot A., 2019, *Przemysł 4.0-kumulacja innowacji*, <https://przemysl40.pl/index.php/2019/11/04/cztery-raporty-o-przemysle-4-0-w-polsce/> (accessed: 29.02.2020).

- Nübler I., 2016, *New technologies: A jobless future or a golden age of job creation?*, "International Labour Office" (accessed: 25.08.2021).
- OECD, 2019a, *Measuring the Digital Transformation: A Roadmap for the Future*, OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264311992-en> (accessed: 29.02.2020).
- OECD, 2019b, *Recommendation of the council on artificial intelligence*, OECD Publishing, <https://www.oecd.org/going-digital/ai/principles/> (accessed: 29.02.2020).
- OECD, 2019c, *Skills Matter: Additional Results from the Survey of Adult Skills*, OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/1f029d8f-en> (accessed: 10.02.2020).
- OECD, 2020, *The Digitalisation of Science, Technology and Innovation: Key Developments and Policies*, OECD Publishing, doi.org/10.1787/b9e4a2c0-en (accessed: 15.02.2020).
- Olender-Skorek M., 2017, *The Fourth Industrial Revolution and Some Economic Theories*, "Social Inequalities and Economic Growth", No. 51.
- Rozkut M. et al., 2015, *Umiejętności cyfrowe jako czynnik rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych I Zarządzania”, Vol. 42, No. 1, doi: 10.18276/sip.2015.42/1-05 (accessed: 1.02.2020).
- Universities of the Future, 2019, https://universitiesofthefuture.eu/wp-content/uploads/2019/02/State-of-Maturity_Report.pdf (accessed: 20.08.2021).
- Wallace N., Castro D., 2017, *The State of Data Innovation in EU*, Center for Data Innovation, <https://datainnovation.org> (accessed: 25.08.2021).
- Winfrey G., 2014, *How collaborative robots are changing small-business productivity*, https://www.researchgate.net/publication/315408966_New_technologies_A_jobless_future_or_a_golden_age_of_job_creation (accessed: August 23 2021).
- Vandenbergh V., Demmou L., Frohde M., 2017, *Raising and mobilising skills to boost productivity and inclusiveness in Belgium*, doi: <http://dx.doi.org.00002blh08c2.han3.ue.poznan.pl/10.1787/651613cb-en> (accessed: 5.07.2021).
- Zupancic M., 2018, *Employees: Invisible Added Value of a Company*, "Our Economy", Vol. 64, No. 2, *EBSCOhost*, doi:<http://www.degruyter.com/view/j/ngoe> (accessed: 27.02.2020).

Rozwijanie umiejętności cyfrowych w gospodarce 4.0

Streszczenie

Celem artykułu jest ocena kompetencji cyfrowych pracowników wykonujących stacjonarnie pracę z wykorzystaniem nowych technologii oraz wskazanie na poziom zgodności kompetencji z wymaganiami w świetle dokumentów UE. Artykuł zawiera analizę literatury, w tym przegląd dokumentów UE dotyczących wymagań kompetencji cyfrowych, oraz ich diagnozę przeprowadzoną na podstawie wyników badania ankietowego w dużym przedsiębiorstwie przemysłu motoryzacyjnego w Polsce. Osoby zatrudnione na okres pięciu lat lub mniej pozytywnie oceniały swoje kompetencje i śmiało patrzyły na stojące przed nimi wyzwania, wykazywały też wysoką motywację do uczenia się w przyszłości. Opinie wyrażane przez menedżerów i przedstawicieli związków zawodowych okazały się zbieżne. Wynika z nich, że zidentyfikowany stopień umiejętności cyfrowych pracowników może stanowić dla firmy i instytucji publicznych podstawę dla opracowania niezbędnych działań dla podniesienia ich poziomu.

Słowa kluczowe: kompetencje cyfrowe, pracodawcy, menedżerowie, digitalizacja, Polska

